ERTUĞRUL DANIK

1962 yılında Ankara'da doğdu. Elazığ'da başladığı öğrenim yaşamını 1988 yılında Ankara Hacettepe Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümünde tamamladıktan sonra, aynı bölümde 1995 yılında "Ortaçağ'da Harput (XI-XV. Yüzyıllar)" adlı tez çalışması ile, yüksek lisans programını,1995 yılında tez çalışması için başladığı ve 2000 yılına kadar devam ettirdiği "Ortaçağ' da Harput" yüzey araştırma programını, 2000 yılından sonra "Yukarı Fırat Bölgesi" olarak değiştirip, anılan bölgedeki bir çok kültür varlığını belgelerken; yüzey araştırma programına ilişkin olarak ulusal ve uluslararası birçok sempozyuma bildiri ile katılıp, bu bildiriler ile birlikte, çeşitli periyodiklerde çok sayıda makale yayınladı.

Bugüne kadar birçok yerleşim ya da anıtsal yapıyı belgelediği gibi, özellikle tespitini ilk defa yapacak bilim dünyasının yeni tanıdığı Harput Artuklu Sarayı, Karakaş Kalesi, Resulkahya Kalesi, Akuşağı I ve II nolu höyükler, Şirvan Yamaç yerleşimi, Kalecik Höyük ve Yamaç Yerleşimi, Kalecik Antik Yolu, Vasgirt (Wasini) yerleşimi ve Vasgirt I-IV no'lu kaya mezarları önemli tespit ve belgelemelerinden olup; halen bu çalışmalar ile birlikte mezartaşları, folklor, siyasî tarih ve biyografi çalışmalarına devam etmektedir.

1993 yılında Küttür Bakanlığına müze araştırmacısı olarak atanan Ertuğrul Danık, aynı kurumda 1999 yılından bu yana müze müdürü olarak görev yapmaktadır.

ISBN 975-17-2646-8

9 789751 726469

3.900.000 TL.-

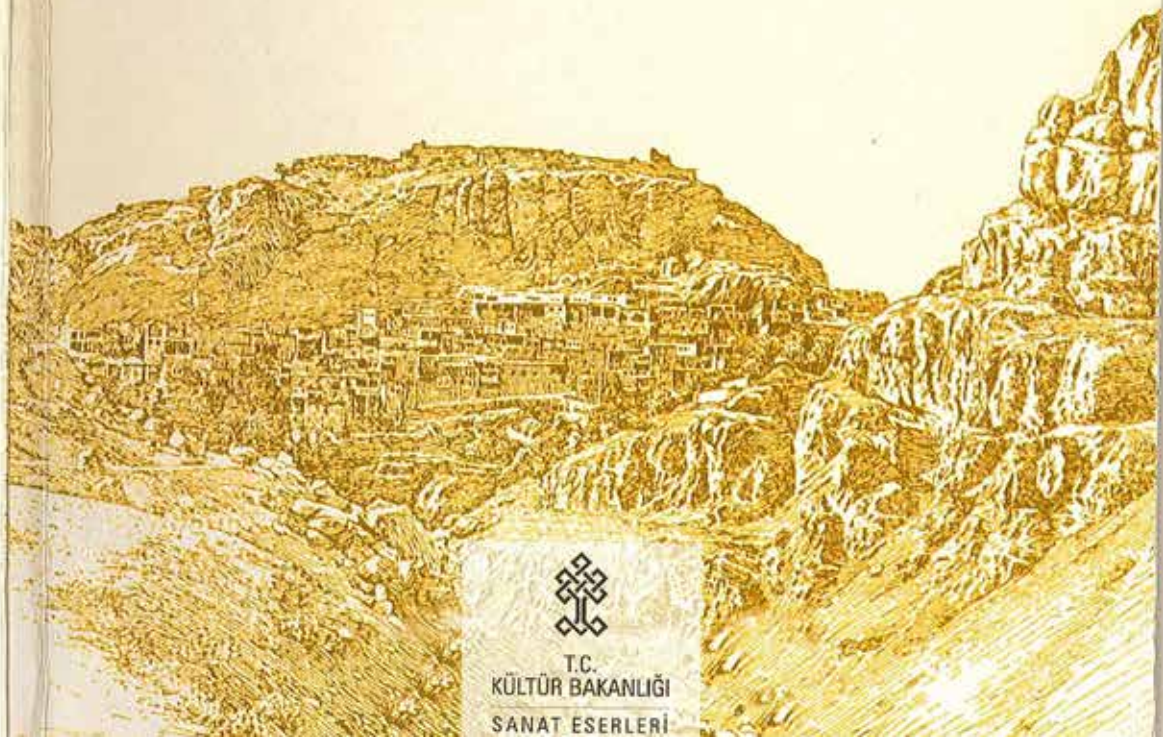
T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI

ORTAÇAĞ'DA HARPUT

Ertuğrul DANIK

ORTAÇAĞ' DA HARPUT

ERTUĞRUL DANIK

T.C.
KÜLTÜR BAKANLIĞI
SANAT ESERLERİ

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI/2595
Yayımlar Dairesi Başkanlığı
Sanat Eserleri Dizisi/320

ORTAÇAĞDA HARPUT

Ertuğrul DANIK

© T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI, 2001-ANKARA
ISBN 975-17-2646-8

KAPAK RESMİ / KAPAK GRAVÜRÜ : HARPUT İÇKALE VE SİNABUD MAH. (19. YÜZYIL)
C.F. LEHMANN - HAUPT, ARMENIAN EINSTUND JETZT I, BERLİN: 21910

Danık, Ertuğrul
Ortaçağda Harput / Ertuğrul Danık. - Ankara : Kültür Bakanlığı, 2001.

IX, 140 s. : rnk. res.,plan ; 24 cm. - (Kültür Bakanlığı yayınları ; 2595. Yayımlar Dairesi Başkanlığı sanat eserleri dizisi ; 320)
ISBN 975-17-2646-8

I. k.a. II. Seriler: .
956.623015

www.kultur.gov.tr
E-mail: yayimlar@kutuphanelergm.gov.tr

Birinci Baskı, 4.000 Adet

Basım: Pano Ofset Tel: (0.312) 311 11 01 - ANKARA

SUNUŞ

Geçmişten günümüze birçok farklı uygarlığa kucak açmış olan Anadolu'nun her bir köşesi zengin tarihi mirasa sahiptir. Hangi dönemden, hangi dinden, hangi ulustan olursa olsun sahip olduğumuz kültürel mirasın tamamına aynı duyarlılıkla yaklaşıyoruz. Çünkü, sahip olduğumuz bu değerler insanlığın ortak malı, ortak mirasıdır.

Geçmişin bilinmesi bugüne ve geleceğe ışık tutacaktır. Tarih, bir ulusun hafızasıdır. Hafızasını yitiren toplumlar hüsrana uğrarlar. Uluslar tarihte yaşadıkları başarılarla öğünürken, başarısızlıklarından da ders çıkarmak zorundadırlar. Bu nedenledir ki, tarihin aydınlatılmasına yönelik yapılan her türlü araştırma birer hazine değerindedir. Kültürel mirasımızın temel taşlarını oluşturan bütün tarihi yapıları her türlü bilgi, belge ve fotoğraflarla birlikte kayıt altına almak gerekmektedir.

Türkler, başka coğrafyalarda olduğu gibi Anadolu'da da çok zengin bir uygarlık yaratmışlardır. Ülkemizin her karışı ecdadımızdan bize miras kalan eşsiz eserlerle doludur.

Türklerde şehir kültürü de çok önemlidir. Türkler bütün şehirlerine ayrı bir ruh, ayrı bir kimlik kazandırmışlar, böylece yaşadıkları çevreyi sadece barınmak amacıyla oluşturulan mekânlar olmaktan çıkarmışlardır.

İstanbul, Edirne, Bursa, Konya, Erzurum, Kayseri, Sivas gibi daha pek çok şehirimizde geçmişle bugünü birlikte solursunuz. Âdeta zamana yolculuk yapar, tarihle bütünleşirsiniz.

Bu görkemli mekânlardan biri de Harput'tur. Harput'un kendine özgü zengin kültürel mirasının yol olmaması için mutlaka bilimsel çalışmaların belgelenmesi ve korunması gerekir. Müze müdürlerimizden Ertuğrul DANIK'ın size sunduğumuz bu çalışması da aynı duyarlılığın bir ürünüdür.

Harput'un XI-XV. yüzyıllardaki kentsel gelişimini; belgeler taşınmaz kültür varlıklar, dönem kaynaklarının taranması ve yerinde yapılan yüzey çalışmalarının bir sentezi olarak yorumlayıp, anılan dönemdeki kentsel gelişmeleri kurgulayan bu kaynak, kuşkusuz gelecekteki araştırmacılar kadar, Bakanlığımın yapmakta olduğu ve yapacağı çalışmalara da ışık tutacaktır.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR VIII
ÖNSÖZ IX
GİRİŞ 1
HARPUT'UN COĞRAFYASI VE JEOLOJİSİ 1
HARPUT ADININ KAYNAĞI VE YAZILIŞLARI 2
HARPUT TARİHİ 4
XI. yüzyıl öncesi 4
XI-XV. yüzyıllar 9
XV. yüzyıl sonrası 14
KAYNAKLARDA HARPUT 16
ORTAÇAĞ YAPI KATALOĞU 25
BİZANS DÖNEMİ YAPILARI 25
Meryem Ana Kilisesi 25
ARTUKLU DÖNEMİ YAPILARI 27
Dış Kale 27
İç Kale 29
Ulu Cami 37
Esediye Camii 41
Alacalı Mescid 43
Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi 45
Ahi Musa Mescid ve Türbesi 47
Mansur Baba Türbesi 48
Artuklu Sarayı 50
SELÇUKLU DÖNEMİ YAPILARI 52
Arap Baba Mescid ve Türbesi 52
AKKOYUNLU DÖNEMİ YAPILARI 54
Sara Hatun Camii 54
GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN YAPILAR 56
Maristan 56
Zahiriye Camii ve Medresesi 57
Dere Hamamı 57
Darphane 57
Kale Camii 58
TÜRK DÖNEMİ ANADOLU'SUNDA TİCARET KENTSEL KİMLİK VE HARPUT'UN KENTSEL GELİŞİMİ 59
TÜRKLER'İN ANADOLU'DA İLK YERLEŞME ÇABALARI VE TİCARET 59
BİZANS DÖNEMİNDE HARPUT KENT KURGULAMASI 63
TÜRK DÖNEMİNDE HARPUT'UN YENİDEN YAPILANMASI 65
Kentsel Kimlik 65
Nüfus ve Demografik Yapı 70
Mahalleler 73
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ 76
KİTABELER 80
KAYNAKÇA 86
RESİMLER 92

KISALTMALAR

AMGM	Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü
EEMGM	Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü
FHAM	Fırat Havzası Araştırma Merkezi
FHSTS	Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu
FÜSBFD	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi
HGK	Harita Genel Komutanlığı
HÜSİBFBBD	Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İktisadi Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İTÜFBE	İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü
KTVKB	Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı
KTVKGM	Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
SDÜFEFD	Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi
TED	Türk Etnografya Dergisi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
TTOK	Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu
VGM	Vakıflar Genel Müdürlüğü

ÖNSÖZ

"Kömürhan Köprüsü Harput'a bakar" diye başlasa da türküler, bugün ne Kömürhan Köprüsü vardır, ne de Harput eski Harput'tur. Her ne kadar eski Kömürhan Köprüsü baraj gölü altında durmaktaysa da, Harput kendi yalnızlığı içinde doğa ve insan eliyle her gün biraz daha yok edilmektedir. Artık, geriye o muhteşem günlerine, bir zamanların Artukoğulları başkentine ve günümüze sadece kimi fotoğrafları ulaşan son Harput'a dönmemiz mümkün görünmese de, bizlere düşen görev bugünkü Harput'u kurtarmaktadır.

Bu amaç için, 1995 yılından bu yana düzenli olarak yaptığımız, *"Ortaçağ'da Harput"* yüzey araştırmasının ilk sonuçlarını içeren ve çalışmalarına devam ettiğimiz *"Harput dörtlemesi"*nin bir ayağı olan bu çalışma da, günümüzü görebilmek ve neler yitirdiğimizi anlayabilmek için, Harput'un yakın geçmişine bakmaya çalıştık. Yakın geçmiş diyoruz çünkü, Paleolotik Dönem'den bugüne ulaşan tarihsel süreç içinde, XI-XV. yüzyılları kapsayan bu bakış, uzak geçmiş olmasa gerek, kuşkusuz Harput ile ilgili yaptığımız ve yapacağımız çalışmalar burada bitmeyecektir. Çalışmalarımız devam etse de, ilk sonuçlarımızı yayınlamamız, görmeyi ve bilmeyi arzuladığımız bugünümüzü, yarınlara ertelememe çabamızdandır.

Sıkıntılı ve zorlu geçen beş yıllık çalışma süresinde, kuşkusuz büyüklü küçüklü birçok kişinin katkısını gördük. Özellikle Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Elazığ Valiliği, Elazığ İl Kültür Müdürlüğü, Elazığ Müze Müdürlüğü yönetici ve personelinin yanısıra, Macit Tekinalp ile Mustafa Balaban'ın ve adını anamadığımız kişi, yerel basın ve sivil toplum örgütlerinin destek ve katkıları her türlü takdirin üzerinde olmuştur. Bu süreç içinde sevgili eşim Şükran Danık ile sevgili kızlarım Sıla ve Ekin'in, çalışmamı kolaylaştırmak için gösterdikleri çaba ve özveri de, en büyük desteklerimden biri olmuştur.

Ertuğrul DANIK
Ankara, Batıkent, 1999-2001

GİRİŞ

HARPUT'UN COĞRAFYASI VE JEOLOJİSİ

Harput, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde, bugünkü Elazığ il merkezinin 5 km. kuzeydoğusunda, denizden 1280 m. Yükseklikte 48°43' kuzey boylamı ile 39°15' doğu enleminde yer alır.

Kuzeyde yer alan Kızıldağ ve Keban Baraj Gölü, kentin kuzeydoğusuna kadar uzanırken; Keban Baraj Gölü ile kent merkezi arasında doğuda 1724 rakımlı Hasret Dağı, güneydoğuda 1221 rakımlı Kartaltepe yer alır. Daha güneye inilince Çelemlik Dağı ile arkasındaki Hazar Gülü ve 1908 rakımlı Kuşakçı Dağı yer alır. Kent merkezi ile bu coğrafya arasında en güneyde Doğu Anadolu'nun önemli ovalarından Uluova ile, Harput'un güneyinde, bugünkü Elazığ il merkezinin kurulu bulunduğu, Elazığ Ovası'da denilen Altınova yer alır. Harput ile Kuşakçı Dağı hattının batısında 1490 rakımlı Meryem Dağı, 1327 rakımlı Altıntepe, 1341 rakımlı Kızıldağ ile Keklik Tepe ve Çağlar Tepe bulunur. Kentin batısında Kavak Tepe yer alırken; batı ve güneybatı yönünde ise, bölgenin ikinci önemli ovası olan Kuzova yer alır.

Kuzeyde, bugünkü Keban Baraj Gölü (zamanında Murat Nehri'nin yatağı olan Pertek Keban oluğu), güneyde Altınova (Elazığ Ovası) ve Uluova, batıda Hankendi ve Baskil ovaları ile çevrili olan Harput Platosu; belirtilen tüm bu verimli ovalara olan hakimiyeti ile, önemli bir konuma sahipken, dönemin ticaret yollarını da kolaylıkla kontrol edebilmekteydi.

Sınırları belirtilen Harput Platosu dalgalı yüksek bir aşınma düzlüğü olarak Neotektonik Dönem öncesi, Alt-Orta Miyosen sonlarında oluşmuş ve Plato Üst Miyosen ile Pliyosen dönemlerinde meydana gelen faylanmalar ile yer yer yükselmiş ve aşınarak alçalmıştır. Platoyu oluşturan aşınım düzlüğünün yapısını temelde Senoniyen yaşlı Yüksekova Karmaşığı'na ait volkanik kayaçlar meydana getirir ki, karmaşığın litojik bileşimi platonun güneyinde bazalt ve andezitlerden oluşur. Buna karşın kuzeyde diyorit ve diyabazlar öne çıkar. Bu kayaçlar topluluğunun oluşturduğu karmaşık alanda allaktan konumlu olup, bu karmaşık üzerinde sahaya taşınarak gelmiş ve bu nedenle paraalloktan bir konum kazanmış

bulunan Harami Formasyonu'na ait kayaçlar yer alır. Bu kayaçlar sert ve aşınmaya karşı dayanıklı olduklarından, belirgin çıkıntı ve diklikler oluştururlar. Tabanı yer yer yüzeylenen kırmızı renkli konglomera ve kumtaşlarından oluşmakla beraber, üstte sarımsı bej renkli kumlu kireçtaşı ve kristalize kireçtaşlarından oluşan Harami Formasyonu'nun asıl litojisi bulunur. Bu formasyona ait masif kireçtaşları kuzeydeki en yüksek noktaları oluştururken, güneyde aşınmadan oluşan bağımsız blokları oluşturan ve karstik şekilleri içeren kalker blokları (ki Harput Kalesi tabanı da böyledir), platonun orta kesimlerinde ise kristalize kireçtaşları ve volkanik kayaçlar üzerinde Orta-Üst Eosen Yaşlı Kırkgeçit Formasyonu'na ait birimler bulunur. Formasyonun plato üzerindeki en hakim litojisini, Fetih Ahmet Mescid ve Türbesi civarında bulunan konglomera ve masif kumtaşları oluşturur.[1]

HARPUT ADININ KAYNAĞI VE YAZILIŞLARI

Harput adının kaynağı konusunda öne sürülen düşünceler arasında, yoğunluğu **"Kar/Har=taş"**, **"Pert/berd=kale"**den oluşan **"Taşkale"** açıklaması alırken[2] Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, konuya ilişkin üç farklı açıklama görülür. Birinci açıklamaya göre; yöre halkı eşeğe taptığı için kentin adı **"Par-ı Her-put"**dur. İkinci açıklamaya göre, yörede meşhur dikenli bir söğüt ağacı varmış, bu nedenle de kente **"Har-Bid"** demişler. Üçüncü ve son açıklamaya göre, bölgede bol miktarda diken yetiştirildiğinden, diken getirici anlamında **"Har-Berid"** denilmektedir.[3]

Evliya Çelebi'nin rivayetleri dışında kalan ve yoğunlukla yapılan **"Taş-Kale"** açıklamasına katılmayan Surguroğlu; Harput adının kökeninin **"Har-pu-ta-va-nas"** veya **"Har-pu-ta-aş"** kelimelerinden türediğini, bu kelimelerin ise **"Ga-ar-ba-ta"** veya **"Har-pu-ta-aş"** adlı bir tanrı/tanrıça veya lider adından gelme olabileceğini belirtirse de[4] , bu isimlerin nerede yer aldığını ve hangi kültüre ait olduğunu belirtmez. Bütün bu açıklamaların aksine Nurettin Ardıçoğlu, Harput'un en eski adının **"Carcathiocerta"** olduğunu belirtirken; **"Carcath=şehir", "Certa=kale"** anlamlarını koyarak, Carcathiocerta/Karkathiokerta adının **"Şehir kale"** anlamına geldiğini söylemektedir[5].

[1]Tonbul-Karadoğan 1999: 304-308
[2]Ardıçoğlu 1935: sayfa no'su yok; Darkot 1950:296; Sevgen 1959:130; Ardıçoğlu 1964:36; Artuk 1988: 417; Anonim 1982:2488
[3]Evliya Çelebi 1970:105
[4]Sunguroğlu 1958:47
[5]Ardıçoğlu 1935: sayfa no'su yok; Ardıçoğlu 1964:12

Net ve bilimsel olmayan bu isim kökeni açıklamaları ile birlikte, tarihsel gelişim sürecinde Harput kenti; çeşitli kaynaklarda Hartabert / Hartabird / Khartabirt[6], Haratparat[7], Hısn-ı Ziyad / Hisn Ziyad / Hısn Zait / Hesna de Ziyad[8], Zaid / Zait[9], Ziata Castellum[10], Karkathiokerta/Carcathiocerta[11] , Hasan Ziyad[12], Kharpot/ Kharpote/ Kharpeta/ Karpata[13], Quartapiert/Quart-Piere[14], Harputaş[15], Kharpert/ Kharberd/ Karbed/ Harberd/ Garpert/ Harbert/ Hoiberd[16], Harpote[17], Kharput/Karput[18], Hayr al-buyut[19], Harputauanas[20], Harpurt/Harpurd[21], Hartpirt/ Hargirt/ Harbit/ Harbirt/ Harbid/ Harbut[22], Herburt/ Herbrut/ Herput/ Herprut[23], Handzit/Hinzit[24], Hüsnüziyad[25] gibi adlarla anılmıştır.

Görüldüğü gibi bu isimlerin pek çoğu birbirine benzer. Özellikle **"Har", "Her"** veya **"Khar"** kökenli isimler, tek grupta bir araya gelebilir. Hatta biraz zorlamayla **"Quar"** köklü isimleri de bu gruba eklemek mümkündür. **"Hısn-ı Ziyat/ziyad"** ve **"Ziata Castellum"** isimlerindeki **"Ziyat/ziyad/ziata"** kelimeleri, **"kale"** anlamına gelen **"Castellum"** ve **"Hısn"** kelimeleri ile birleşerek, **"Ziyad kalesi"** anlamında kullanılmıştır. Üç kaynakta rastlanılan **"Hasan Ziyad"** ismi[26] ise, olasılıkla **"Hısn-ı ziyad"** dan bozularak kullanılmış olmalıdır.

Bütün bu isimler dışında olup, en farklı isimleri oluşturan **"Carcathiocerta/karkathiokerta"**, Sophane bölgesinde bir kent adı

[6]Ardıçoğlu 1935: sayfa no'su yok; Gabriel 1940:257; Köprülü 1940:619; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:45; Ardıçoğlu 1964:25, Honigman 1970:151; Abu'l-Farac 1987:358,487; Ünal 1989:11,12
[7]Abu'l-Farac 1987:358
[8]Gabriel 1940:257; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:44; Sevgen 1959:129; Ardıçoğlu 1964:23; Honigman 1970:74; Artuk 1988:416; Ünal 1989:11
[9]Abu'l-Farac 1987:351,633
[10]Gabriel 1940:257; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:44; Sevgen 1959:129; Ardıçoğlu 1964:23; Artuk 1988:416; Ünal 1989:13
[11]Ardıçoğlu 1935: sayfa no'su yok; Ünal 1989:11
[12]Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:47; Evliya Çelebi 1970:105
[13]Ardıçoğlu 1935: sayfa no'su yok; Ardıçoğlu 1964: 29; Honigman 1970:73; Ünal 1989:12
[14]Ardıçoğlu 1935: sayfa no'su yok; Gabriel 1940:257; Darkot 1950: 297; Ardıçoğlu 1964:36; Ünal 1989:12
[15]Sunguroğlu 1958: 43; Sözen 1971: 139
[16]Ardıçoğlu 1935: sayfa no'su yok; Gabriel 1940:257; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:44; Honigman 1970:74; Mateos 1987:145; Artuk 1988:416
[17]Ardıçoğlu 1964:29
[18]Gabriel 1940: 257; Darkot 1950:297
[19]Darkot 1950: 297
[20]Anonim 1982: 2488
[21]Darkot 1950:297; Ardıçoğlu 1964:36; Ünal 1989:12
[22]Ardıçoğlu 1964: 36; Evliya Çelebi 1970: 105; Ünal 1989:12
[23]Sunguroğlu 1958:47
[24]Darkot 1950:296
[25]Ardıçoğlu 1935: sayfa no'su yok
[26]Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:47; Evliya Çelebi 1970:105

olarak anılsa da[27]; bunu kanıtlayacak verilerimiz yoktur. **"Hayr al-buyut"** ve **"Handzit/Hinzit"** isimlerinin kökeni anlaşılamamıştır. **"Hüsnü ziyad"** adı ise, Muaviye Döneminde Harput'ta valilik yapan **"İbni Ziyad"**a bağlanmaktaysa da[28], konuya ilişkin net bilgi bulunmamaktadır.

Sonuçta çok farklı isimler ve açıklamalar verilmesine karşın, Harput adı ve anlamı konusunda ortaya net bir şeyler konulamamaktadır. Bu konuyu tarihçilerden çok dil bilimcilerin ele alması, farklı yorumları da gündeme getirecektir.

HARPUT'UN KISA TARİHİ

XI. yüzyıl öncesi

Elazığ ili dahilinde yapılan kazı ve araştırmalara göre[29]; Elazığ, bu nedenle de Harput çevre tarihi Paleolitik Çağ'a kadar inmektedir. Keban Barajı'nın yapımı nedeniyle yapılan Yukarı Fırat çalışmalarındaki çok sayıda kazı ve araştırma bunu kanıtlamaktadır. Bu kapsamda Karasu, Arapkir Deresi ile Murat Suyu Vadisi seki ve kayalıklarında yapılan çalışmalarda bulunan ve Paleolitik Dönem insanlarının kullandığı kaya altı sığınağı ile açık hava konak yerlerinden; özellikle Karataş ve Küllünün İni'nde bulunan Eski Paleolitik Dönem'in, Aşölyen Evresi'ne ait el baltaları ve çakmak taşı aletleri önemli buluntulardır. Karataş Kayaaltı Sığınağı, Gedikli Mağarası ve Kalecik açık hava konak merkezi, yine bu bu dönemin önemli merkezlerindendir[30].

Poleolitik Dönem sonrasına tarihlendirilen Tepecik, Tülintepe, Bağtepe, Değirmentepe, Norşuntepe, Habusu-Körtepe, Korucutepe, Şimşat (Haraba), Kalecik Höyük, Kalaycık Kilise Düzü, Pağnik, Pulur

[27] Ünal 1989:11
[28] Ardıçoğlu 1935: sayfa no'su yok
[29] Keban Barajı kapsamında bölgede yapılan kazı ve araştırmalar şunlardır; Hayri Ertem başkanlığında Han İbrahimşah (Esenkent) ve Korucutepe Höyükleri kazıları, Baki Öğün başkanlığında Şimşat Kalesi-Haraba kazıları, Ümit Serdaroğlu başkanlığında Ağın-Kalecikler-Kalaycık Tepe-Kilise Yazısı Höyükleri ile Kalecikler ve Hereser Mevkii Nekropolleri kazıları, Kılıç Kökten başkanlığında Karasu-Arapkir Deresi, Murat Suyu vadi seki ve kayalıklarında, Karataş, Küllünün İni, Karapınar, Gedikli, Kalecik kazı sondaj ve yüzey araştırmaları, Hamit Zübeyr Koşay başkanlığından Pulur-Sakyol, Gavurtepe-Yeniköy kazıları, Ufuk Esin başkanlığında Tepecik-Tülintepe kazıları, Boytepe araştırmaları, Refik Duru başkanlığında Değirmentepe kazısı, Harald Hauptmann başkanlığında Norşuntepe, Habusu-Körtepe kazıları, Delikli Taş araştırmaları, David French başkanlığında Aşvan, Çayboyu, Taşkunkale ve Taşkun Mevkii kazıları, Kurupınar araştırması, Richard Harper başkanlığında Pağnik Öreni kazısı, Robert Whallon ve Henry Wright başkanlıklarında Fatmalı Kalecik kazısı, Boytepe araştırması, Maurits Van Loon başkanlığında Korucutepe kazısı.
[30] Ardıçoğlu 1992: 13,14

(Sakyol), Gavurtepe (Yeniköy), Fatmalı, Tepecik, Aşvan Höyük, Kurupınar, Çayboyu ile Taşkın Mevkii ve Kalesi'nde yapılan kazı ve araştırmalarda, M.Ö. 6. ve 7. binlerde Orta Anadolu, Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya ve İran ile ticari ilişkilerin kurulduğu anlaşılmıştır. Tülintepe, Norşuntepe, Korucutepe, Çayboyu, Habusu Körtepe ve Tepecik'te bulunan Obeyd Evresi ile Tepecik'te bulunan Uruk Evresi buluntuları, Sümer öncesi kültürlerin izlerini ve yayılım alanlarını gösterirken, Norşuntepe ile Tepecik, Gavurtepe (Yeniköy) ve Pulur (Sakyol)'da bulunan buluntular, yörenin Eski Tunç Çağı'nda (M.Ö. 3 ve 2. binler) iskan edildiğini gösterir.[31]

Kovancılar ilçesi dahilinde bulunan Çınaz III Höyüğü'nde, Akeramik Neolotik yerleşim tespit edilirken; Çınaz I (Sekarat) Höyüğü'nde Kalkolotik Dönem yerleşmesi tespit edilmiştir. Ulupınar (Birvan), Tanrıvermiş Kayalığı, Gökçehöyük ve Çuhadar Höyüğü'nde yapılan araştırmalarda da İlk Tunç Çağı malzemeleri bulunmuştur[32].

M.Ö.2350-2000'lerde Naramsin komutasında Akad'ların saldırısına uğrayan bölge, bu yıllarda **"İşuwa"** olarak anılmaktaydı. Aynı dönemde Kızılırmak yöresinde Hititler yaşamaktayken, doğuda Hurri-Mitanni'ler bulunmaktaydı. Her iki kültüründe stratejik konumu nedeniyle ele geçirmeye çalıştıkları bölge[33], önce Hurri-Mitannilerin (Subartular) eline geçerse de, I.Şuppiluliuma Dönemi'nde (M.Ö.1375-1335) Hititler'in eline geçer[34]. M.Ö.XII. yüzyılda Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte, bölgede karanlık bir dönem yaşanır. Bu dönemde çeşitli kavimlerin egemenliği vardır. Bunlardan biri de, Asur kaynaklarında Muşki adıyla anılan kavimdir. M.Ö.IX. yüzyılda Muşkiler, Murat Suyu ile batı Fırat arasındaki bölgeye kadar ilerlerler. Yine aynı dönemlerde, Asurlular'ın da bölgede egemenlikleri söz konusudur[35].

M.Ö.VIII. yüzyılda Kral Menua (M.Ö.810-785/80) zamanında Urartular, bölgeyi ele geçirip, kendi eyalet düzenleri içine alırlar. Bölgedeki Urartu egemenliği, Menua'yı izleyen I.Argişti (M.Ö.785/80-760) ve II.Sardur (M.Ö.760-730) dönemlerinde de devam eder. M.Ö.VIII yüzyılın ortalarında Asur Kralı III. Tiglathpileser'in (M.Ö.745-727), II. Sarduri'yi yenmesinden sonra bir ara kesintiye uğrayan Urartu egemen-

[31] Ardıçoğlu 1992:14
[32] Bahar 1989:501-503
[33] Bölgenin bu dönemdeki tarihi coğrafyası için bkz.Köroğlu 1996:53-66
[34] Aksoy 1985:48; Erzen 1986:22.23
[35] Anonim 1982: 2494; Köroğlu 1996:68

liği, aynı yüzyılın son çeyreği içinde, Asur Kralı II. Sargon (M.Ö.721-705) Dönemi'nde tekrar kurulur[36]. Palu, Harput, Bağın, Mazgirt, Kaleköy, Perisu Kalesi, Norşuntepe, Genefik, Habibuşağı, Haroğlu, Baskil/Kaleköy, Maltepe Kalesi gibi yerleşimlerdeki Urartu buluntuları ve yazıtları[37], Urartular'ın bölgeye verdiği önemi gösterir.

M.Ö.715'lerde Med aşiret reislerinden Dayarikku (Keyaksar), tüm Med aşiretlerini biraraya getirerek bir devlet kurar. Başkentleri bugünkü İran'da bulunan Hemadan kenti olan Medler; Önce Asurlular'ı, ardından Urartular'ı yıkarak (M.Ö.660) bölgeyi ele geçirirler. M.Ö.650'de Med Kralı Fravarti, Ninive'de Asurlular'la çarpışırken, İskitler'in arkadan vurmasıyla öldürülür. M.Ö.560'da ise Pers Kralı Kuraş (Keyhüsrev), Med Kralı İstuvegu (Astiyap)'yu yenerek, Med bölgesini ele geçirir[38]. Bölgede satraplık sistemini kuran Kuraş (Keyhüsrev)'in kurduğu satraplıklar; doğuda Medya, batıda Kappadokya ve Antitoroslar, kuzeyde Karadeniz, güneyde Mezopotamya satraplıklarıdır. Harput ve çevresini içine alan satraplık ise, 3. büyük satraplık olan **"Medya Satraplığı"** olup, bölge halkının çoğunluğunu Akilisenler oluşturmaktaydı.

II. Kuraş'ın yendiği Med devletini, Akameniş (Pers) hanedanlarından III. Kuraş (M.Ö.559-529), M.Ö.550'lerde ortadan kaldırır. I. Dara (Darius) Dönemi'nde (M.Ö. 521-486) ise, İran'dan Kızılırmak'a kadar olan bölgeye yayılırlar. Doğu Anadolu'da Pers egemenliği gerçek anlamıyla, Dara'nın M.Ö.519'daki seferiyle gerçekleşir. Halk arasında vergilere karşı yer yer isyanlar olursa'da bu durum M.Ö.400'lere kadar sürer. Bu dönemde Dara, Harput ve çevresini de ele geçirir. Dara Dönemi'nde Pers Devleti 23 büyük satraplığa bölünürken, Harput ve çevresi 13. satraplık olan **"Armenia Satraplığı"** içinde kalır[39].

M.Ö.334'de Pers satraplarının önce Granikos (Biga) Çayı kıyısında, ardından Gaugamela'da (Erbil/Kerbela) Büyük İskender'e yenilmesiyle, Pers İmparatorluğu tarihe karışır[40]. Kısa sürede İskender'in ordularınca fethedilen bölge, İskender'in M.Ö.323'te ölümünden sonra, komutanlarından Selevkos'a kalır. Zamanla sınırlar genişletilirken[41], Kapadokya ve Akilisen yörelerinde ayaklanmalar olur. Bunun sonucunda da, eski bir

[36] Erzen 1986: 29-35; Sevin 1987: 282,283
[37] Ayrıntılı bilgi için bkz. Köroğlu 1996
[38] Aksoy 1985: 63,64
[39] Aksoy 1985: 69-71
[40] Anonim 1982:2494; Aksoy 1985:73
[41] Anonim 1982;2494

Pers soylusu olan I. Ariarates, Kapadokya Krallığını kurar ve sınırlarını Akilisen'e kadar genişletir. Ancak, yeni kurulan bu yönetim uzun sürmez[42].

Selevkos M.Ö. 306'da kral ünvanını aldıktan sonra, başkentini önce Babil'e, ardından Selevkiye'ye, oradan da M.Ö. 300'de Hatay'a taşır. Selevkos'un ölümünden sonra yerine geçen I.Antiokhos, Mısır'daki Ptotemais Devleti'yle karşı karşıya gelince, İranlılar bu durumdan yararlanıp, Ermeniler'i kıştırtırlar. Ancak, Antiokhos İranlılar'la barışıp, Fırat yöresindeki olaylara son verdiğinde, M.Ö.280'lerde Galatlar Anadolu'ya girerler. I Antiokhos'un M.Ö. 261'de ölümü üzerine, Mısır Kralı Ptkolemaios bütün gücüyle Anadolu'ya doğru hareket edip Kilikya, Pamphilya, Fırat Bölgesi, Mezopotamya, Medya ve daha doğuda Afganistan'a kadar olan bölgeyi ele geçirir[43].

M.Ö. 140'larda Part Kralı Mitridates Fırat Bölgesi'ni ele geçirip, Diyarbakır'a kadar ilerler. Arakslar'ın tanınmaları ve varlıklarını devam ettirmeleri sonrasında, ülkeyi prensler kendi aralarında paylaşırlar. Artavasd'ın oğlu Tigran (Dikran) bunlardan biri olup, M.Ö.89'da bölgeyi ele geçirerek, Kapadokya'ya kadar ilerler. Zamanla Ön Asya'nın en güçlü krallığı haline gelen Tigran'ın ülkesi, Medya'dan Kilikya Torosları'na güneyde Şeria Nehri'ne kadar uzanır. M.Ö. 69'da Lukullus komutasındaki Roma ordusu, Tigran üstüne gönderilir. Lukullus, Melitene (Malatya) ve Sophane (Harput-Dersim) yörelerini yağma ettikten sonra, Tigranokerta ya da Romalılar'ca Martiropolis, Suriyeliler'ce Meyyafarkin denilen Silvan'a kadar ilerler. Mitridates'in desteğine rağmen, Romalılar Tigran ordusunu yener. Ancak, Lukullus'un yağmacı tutumu sonucu halk isyan eder ve Tigran M.Ö. 66'da Kapadokya egemenliğini tekrar ele geçirir. Ancak, bu egemenlikte uzun sürmez ve Tigran, Roma üstünlüğünü kabul eder[44]. Roma ordusunun M.Ö.53'te Partlar'a yenilmesiyle başlayan Part egemenliği, M.S. 55 yıllarına kadar aralıklarla devam eder. Bu süre içinde krallığın sınırları doğuda Medya ve Atropaten'den (Güney Azerbaycan), güneyde yukarı Dicle ve Fırat, batıda Toros Dağları'na kadar genişler[45].

[42] Aksoy 1985:75
[43] Anonim 1982: 2494
[44] Anonim:1982:2495; Aksoy 1985: 79,80; Erzen 1986:44,45
[45] Aksoy 1985:79,80

Partlar, Roma etkinliği altına girerken, Ermeni soylularının çabalarıyla çeşitli karışıklıklar yaratılır. Böylece Araks Devleti'nin başına Part soyluları yerine, İran soyluları geçer. Ardeşir adlı bir İranlı, Araks topraklarında Sasani Hanedanlığı'nı kurup krallığını ilan eder. Ancak, M.S.272-309 yılları arasında Harput Bölgesi Sasani egemenliği altına girmez. Sasani Kralı II.Şapur, kendisi için tehlike oluşturan Ermeni Hanedanlığı'nı ortadan kaldırmak amacıyla, Araks Devleti üstüne yürür. Ermeni desteğine karşın, Araks orduları yenilir ve Sasaniler Harput dahil olmak üzere, Fırat Bölgesi'ni tümüyle ele geçirir. Ancak, M.S. 379'da Roma İmparatoru Valens'in büyük bir orduyla bölgeye yürümesi üzerine; II.Şapur, barış yaparak geri çekilir. Böylece Harput bölgesi tekrar Romalılar'a geçer. M.S.395'te Akhunlar, Harput önlerine kadar gelirlerse de, alamadan geri dönerler[46]. Aynı yıl Roma İmparatorluğu ikiye bölünür. Fırat bölgesi bütün Anadolu ile birlikte Doğu Roma, Yani Bizans İmparatorluğu sınırları içinde kalır.

V. yüzyılın ikinci yarısında Sasaniler bir ara bölgeyi işgal ederlerse de, Nuşirevan'ın 579'da ölümünden sonra yönetimde aksamalar görülür[47]. Bu arada 562'de elli yıllık bir barış antlaşması yapılır ve Fırat'ın batısı Bizans'ta, doğusu Sasaniler'de kalır. Ancak, 610'dan sonra Heraklios Dönemi'de Bizanslılar antlaşmayı bozarak, sık sık bölgeye girerler. Böylece savaşlar yeniden başlar ki, bu dönemde Harput sıkça el değiştirir[48]. Bu sıralarda Anadolu'da yeni bir güç olarak Arap akınları başlar. Halife Ömer Dönemi'nde (634-644) Araplar, Suriye ve Irak'tan sonra Doğu Anadolu'ya girip bir ara (644-650) Harput'u ele geçirirler[49].

Bu yıllardan sonra Arap-Bizans mücadelesi başlar. Yıllarca süren bu savaşlar ve mücadeleler sırasında bölge; 685'de Bizans, 700'lü yıllarda Arap, 752 yılında Bizans, hemen ardından Arap egemenliğine girer. Ermeni valisi kaleleri onarıp Abbasiler'e bırakır. Böylece 756 yılından sonra bölgede Abbasi egemenliği başlar[50]. 837'de Abbasiler Babek isyanı ile uğraşırken, Bizanslılar bölgeyi tekrar işgal ederler. 838'de Afşin komutasındaki Abbasiler, Ankara önlerine kadar gelirler. 872 yılından sonra ise, Bizans İmparatoru Iannes Tsimiskes, yöreyle birlikte Güneydoğu Anadolu, Suriye, Lübnan, Filistin gibi yöreleri de ele geçirir[51].

[46] Anonim:1982:2495;
[47] Aksoy 1985:93,34
[48] Anonim:1982:2495; Mateos 1987:9-32
[49] Anonim:1982:2496
[50] Aksoy 1985:107
[51] Yıldız 1982:517,518

938 yılında **"Mezopotomya"** teması[52] içinde görünen kent[53], 949/952 yıllarında **"Küçük Kharpete"** anlamına gelen **"Kharpezikion"** teması içinde kalır[54]. 976/989 yıllarına geldiğimizde ise, kent bu defa **"IV. Armenia"** teması içinde görünür[55].

XI-XV. yüzyıllar

1018 yılında öncü akınlar şeklinde, Çağrı Bey komutasında, Anadolu'ya giren Türkler, 1042'de Van'a kadar gelirler. Bu arada 1040'da Dandanakan Savaşı ile bağımsız devlet kuran Selçuklular, 1043'de Tuğrul Bey komutasında Kazvin'e gelmişlerdir. Aynı yıllarda, Selçuklular'a bağlanmak istemeyen Oğuz Türkmenleri, kitleler halinde Doğu Anadolu'ya akmaya başlayarak, Van ve Erzurum yörelerine akınlar yapıp ganimet toplarlar. Bir kısım Oğuz boyları ise Meyyafarikin (Silvan), Mardin ve Cizre'ye ulaşırlar[56].

1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Bizans yönetiminde oluşan otorite boşluğundan yararlanan ve Harput çevresinden Çukurova'ya kadar olan bölgede egemenlik kuran Ermeni Fhilaretos/Fileratos[57], bir müddet direnirse de bölgede fazla tutunamaz[58].

Sultan Melikşah tarafından Diyarbakır'ı (Amid) fethetmeye gönderilen Fahr al-Davla Muhammed bin Cuhayr (Fahrüd-Devle), yanında Çubuk Bey ve Artuk Bey ile birlikte Diyarbakır'ı kuşatır. Kutaşmanın uzun sürmesi üzerine; Fahrüd Devle, Çubuk Bey'i Harput ve civarını fethetmeye gönderir[59]. 1087 yılında Çubuk Bey, 300 atlı süvari ile Fileratos'un elinde bulunan Harput'u alır[60]. Selçuklu geleneklerine göre bir bey, bir yeri fethettiğinde, merkeze bağlı olmak koşulu ile kendi beyliğini kurabilirdi. Çubuk bey, bu gelenek gereği Harput ve civarında, Çubukoğulları adıyla anılan kendi beyliğini kurar[61]. Çubuk Bey'in Haput'taki egemenliğinin ne kadar sürdüğü tam olarak bilinmezse de; oğlu Mehmet Bey'in, 1106-1113 yılında Harput Hükümdarı olduğu bilinmektedir[62].

[52] Bizans döneminde askeri bölgelere verilen ad olarak kullanılmış olup, konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ostrogorsky. 1981: 89-94
[53] Honigman 1970:68
[54] Honigman 1970:73,74
[55] Honigman 1970:148
[56] Yıldız 1992:34; Cahen 1992:4-23
[57] Filaretos hakkında daha detaylı bilgi için Mateos 1987:147-150'ye bakınız
[58] Ünal 1989:14.15
[59] Sunguroğlu 1958:102
[60] Turan 1993:147
[61] Alptekin 1992:46
[62] Ardıçoğlu 1964:34

26 yıl süren Çubukoğulları Dönemi'nden[63] günümüze ulaşan yapısal kalıntının olmaması; bu dönemde yeni yapılaşma olmadığını, mevcut iç kale ve içindeki yapıların kullanıldığını gösterir[64]. İbadet ihtiyacı için, yine kale içinde uygun bir yapının kullanıldığını ya da küçük bir mescid inşa edildiğini düşünebiliriz.

Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra, Malatya ve Elbistan bölgesi, Tuğrul Arslan'a kalır. Bu sıralarda Artukoğlu Belek Bey, Tuğrul Arslan'ın annesi Ayşe Hatun ile evlenir ve küçük olduğu için Tuğrul Arslan'ın atabeyi olur. Mehmet Bey'in hasta halefinin, Harput idaresini Tuğrul Arslan'a vasiyet etmesi üzerine ise; Belek, atabey sıfatı ile Harput'a giderek şehri teslim alır[65].

1122 yılında Belek, amcası İlgazi'nin isteği üzerine, Haçlılara karşı Halep'e doğru gider. Bu arada Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ile, Birecik Senyörü Galeran de Puiset, Belek'in yolunu keser. Çıkan savaş sonrasında Belek, Joscelin ve Galeran ile birlikte çok sayıda şövalyeyi esir alarak, Harput Kalesi'ne hapseder (1123). Bu olay üzerine Kudüs Kralı II. Boldvin/Baudovin, Harput'u kuşatmak üzere yola çıkar, Ancak, yapılan savaştan Belek yine galip çıkarak, II Baudovin ile birlikte yine çok sayıda esir alarak, bunları da Harput Kalesi'ne hapseder[66]. Bir süre sonra onbeş gönüllü, Behesni (Besni) Kalesi'nden gelip, Belek'in seferde ve asker sayısının az olduğu bir sırada kaleye sızarak, kalenin onarımında çalışan Ermeniler'in de yardımıyla[67], kale içinde bulunan muhafızları öldürerek, esir durumda bulunan Kral Baudovin ile birlikte Joscelin, Galeran ve diğer şövalyeleri kurtarırlar. Kalenin ele geçirildiğini duyan ve o sıralarda Halep'te bulunan Belek, derhal geri dönerek şehri kuşatır. Kuşatma sırasında Kont Galeran şehri Belek'e geri teslim eder. Ancak, Joscelin yardım getirmek için kuşatma öncesi Harput'tan kaçar[68].

Belek Gazi 1124'de Menbic[69] kuşatması sırasında öldükten sonra, ülkesini yönetmek üzere vasiyet ettiği amcasının oğlu Hüsameddin Timurtaş'ın, yönetim gücü ve yeteneğine sahip olmaması nedeniyle;

[63]Çubuk Bey ve Çubukoğulları Dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bezer 1995: 80-102. Aynı yazı yine aynı yıl içinde Belleten'de de yayınlanmıştır.
[64]Son yıllarda Ulu Cami'nin ilk yapımı bu döneme bağlanmaktadır. Bkz. Durukan 1999
[65]Yınanç 1949:469; Abu'l-Farac 1987:351; Artuk 1992:81,82; Turan 1993:147
[66]Yınanç 1949: 470,471; Sunguroğlu, 1958: 111,112; Ardıçoğlu 1964:39,40; Abu'l-Farac 1987:358; Demirkent 1987:29; Mateos 1987: 272,273
[67]Esirlerin kaleden kurtarılması ile ilgili ayrıntılı bilgi ve tartışma için bkz. Demirkent 1987: 40-43
[68]Sunguroğlu 1958:112; Ardıçoğlu 1964:41; Abu'l-Farac 1987:358; Mateos 1987:272-274; Turan 1993:152
[69]Kuzey Suriye'de Fırat'ın batısında bulunmakta olup Menbic ve Hierapolis adlarıyla da anılmaktadır (Abu'l-Farac 1987:396).

kardeşi Süleyman, Belek'in Harput ve Palu'daki beyliğine sahip olur[70]. Bir yıl kadar hüküm süren Süleyman'ın ölmesi üzerine, Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Sökmenoğlu Davud, yönetimi ele geçirir. Davud'un 1144'de ölmesinden sonra ise, yönetim onun oğlu Fahreddin Karaarslan'a kalır Bir ara kardeşi Arslan Doğmuş yönetimi ele geçirirse de, 1146'da Fahreddin Karaarslan, Selçuklu Sultanı Mesud'un yardımı ile, tekrar başa geçer[71].

Karaarslan, Harput'un idaresini büyük oğlu Nasreddin'e vererek,1163'te Erzen[72] hakimi Devlet-Şah'ın kızı ile evlendirir. Nasreddin'in 1164'te ölümü ve 1167'de de Karaarslan'ın ölümü üzerine idare, Nureddin Muhammed'e geçer. Muhammed ise, Harput'un idaresini kardeşi İmameddin Ebubekir'e bırakır[73]. Daha önceleri Selahaddin Eyyubi ile ittifak yapmış olan Nureddin Muhammed, 1185'te Eyyubi'nin yardım isteği üzerine, kardeşi İmameddin Ebubekir'i, Eyyubi'nin yardımına gönderir. Ebubekir'in gidişinden sonra, Muhammed'in ölmesiyle birlikte, kardeşinin yerine Kutbettin Sokman geçirilir. Bu olay üzerine İmameddin Ebubekir, Harput'a geri dönerek kenti ele geçirir ve adına para bastırır[74].

1203/1205 yılına kadar egemenliğini sürdüren İmameddin Ebubekir'in ölümünden sonra, yerine oğlu Nizameddin İbrahim halef olur. Ancak, aynı yıllarda Harput Artuklular'ı Selçuklu egemenliğini tanımışlardı. Bu arada Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Nasırüddin Mahmud 1205/1206 yılında Harput'u almak için, Eyyubiler'den Melik Eşref'in yardımı ile Harput üstüne yürür; Nizameddin İbrahim ise, Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'den yardım ister. Yardımın yola çıkması üzerine Nasırüddin Mahmud, kuşatmayı kaldırarak geri çekilir[75]. Nizameddin İbrahim'in 1223'te ölümünden sonra yerine, oğlu İzzeddin Ahmet geçer. Bu dönemde Harput geçici olarak 1227'de Celaleddin Harzemşah tarafından işgal edilmiş olup, yine bir ara Moğollar'ın eline geçer. Harput Artuklu İmparatorluğu 1234'de Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad'ın, Harput'u ve bölgeyi fethiyle son bulmuşken[76], son hükümdar konusu tartışmalıdır. Kimi kaynaklarda adı geçen ve İzzeddin

[70]Turan 1993:153
[71]Abu'l-Farac 1987:377
[72]Diyarbakır bölgesinde bugünkü Garzan civarındadır (Abu'l-Farac 1987:382).
[73]Köprülü 1940:619; Ataoğlu 1992:55
[74]Sunguroğlu 1958:115; Ardıçoğlu 1964:46,47
[75]Sunguroğlu 1958:115; Ardıçoğlu 1964: 48,49; Abu'l Farac 1987:486,487
[76]Turan 1993: 181

Ahmet'in kardeşi Hızır ile, Hızır'ın oğlu Nureddin Artukşah isimleri konusunda net bilgiler yoktur. Genel yargılar Hızır'ın başa geçmediği, Nureddin Artukşah'ın son hükümdar olduğu yönündedir[77].

Aynı yıllarda Eyyubiler'in de Harput'ta varlığı söz konusudur. Bu yıllarda gerginleşen Selçuklu-Eyyubi ilişkileri, Alaaddin Keykubad'ın Ahlat'ı ele geçirmiş olması sonucu; El Kamil, ordusuyla Anadolu içlerine girmeye çalışır. Toros yollarının kapalı olması nedeniyle, Hısn-ı Mansur'u yakıp yıkarak, Fırat'ı aşıp Siverek'e kadar gelir. Aynı sıralarda Harput Artukluları'da Selçuklular'a baş kaldırınca; Harput'u bir uç kalesi olarak kullanma düşüncesiyle, El Kamil'in yardım için Harput'a gönderdiği güçler yenilir, Harput Kalesi'de teslim olmak zorunda kalır[78].

Harput'un Selçuklular'a geçmesinden sonra Alaaddin Keykubad, kenti Seyfeddin Bayram adlı bir subaşına teslim ederken; korumasını ise, Yassıçimen Savaşı sonrasında kendisine sığınan Harzemliler'e verir. Keykubad'ın, Eyyubiler'e karşı savaş hazırlığı yaptığı 1237 yılında ölümü üzerine, yerine geçen oğlu II.Gıyaseddin Keyhüsrev, kötü bir yönetim göstererek Harzemliler'i küstürür, sonuçta da Harzemliler başıboş ve yağmacı bir tutumla Anadolu'da gezmeye başlar, bu olaylar sonrasında istenmediği halde Harzemliler yok edilmek zorunda kalınır[79]. Kendisine karşı oluşan muhalefet ve rahatsızlıklara karşın, son kozlarını oynayan Keyhüsrev, 1243 yılında Kösedağ'da Moğollar'a yenilir ve Selçuklu Devleti, Moğollar'a vergi veren devlet durumuna düşer. Bu sıralarda Moğol komutanı Baycu Noyan bir ara hastalanıp, getirildiği Harput'ta tedavi görür[80].

Keyhüsrev'den sonra başa geçen Sultan II.İzzeddin Keykavus, sınırları kontrol amacıyla, gizli bir şekilde Türkmen, Kürt ve Araplar'dan asker toplamaya çalışır. Bu nedenledir ki, 1257 yılında Musul'lu Şerafeddin Mehmed bin Şeyh Adi adlı bir Kürt aşiret reisine, hizmetlerinden dolayı Harput'un idaresini verir. Ancak, Şerafeddin Mehmed halk tarafından Harput'a sokulmaz ve Harput civarında Baycu Noyan tarafından yakalanarak öldürülür[81].

[77] Sunguroğlu 1958: 116; Ardıçoğlu 1964:52,53
[78] Cahen 1984: 140; Aksoy 1985:126; Turan 1993:180
[79] Ardıçoğlu 1964:61,62
[80] Sunguroğlu 1958: 117; Ardıçoğlu 1964:63
[81] Ardıçoğlu 1964:63; Ünal 1989:20

1258'de Bağdat'a giren Hülagu, ardından El Cezire'ye yürür ve buraları da alarak Fırat'ı geçip Suriye'ye döner. 1289'da Anadolu, Hülagu tarafından paylaştırılır ve Harput bölgesi ile doğusu Gazvinli'ye verilir. Gazvinli ve İrinçin adlı Moğol beyi, ellerinde tuttukları bölgelerde çok zülüm yaparlar ve sonuçta çeşitli isyanlar olur. Bunların en büyüğü 1258'deki Sülemiş İsyanı'dır. Bu isyan daha çok Malatya, Harput ve Diyarbakır halkını rahatsız eder ve bölge halkı dağlara çekilir[82].

XIII. yüzyıl sonunda zayıflayan Selçuklu Devleti'nin yerine, çeşitli beylikler kurulur. XIV. Yüzyıl ortalarına kadar İlhanlı yönetiminde kalan Harput bölgesi; Malatya, Elbistan ve Maraş'la birlikte, bu yıllarda güçlenmeye başlayan Dulkadiroğulları Beyliği egemenliğine girer. Zeyneddin Karacabey tarafından kurulan ve adını 1336'dan sonra duyuran Dulkadiroğulları, 1339'da bağımsızlıklarına kavuşurlar. Karacabey'den sonra yönetime geçen İzzeddin Halil Bey Dönemi'nde başkent Elbistan olup, 1363'den sonra Harput büyük önem kazanır. Harput'un yönetiminde bu yıllarda Karacabey'in oğullarından Sarımeddin İbrahim Bey vardır[83].

1366 yılında Memlük orduları, Halep Valisi Seyfettin Corcu komutasında Harput'u iki defa kuşatırlar ve ikinci kuşatmada Harput teslim olur. Ancak, on yıl sonra 1376'da Dulkadiroğlu Halil Bey, Harput'u yeniden ele geçirir. 1381 yılında Memlüklüler tekrar bu bölgelere saldırırsa da, Harput'u alamadan Maraş ve Elbistan'a ulaşırlar. Dulkadirliler ise Harput'u uzun süre kullanıp, buradan çeşitli kentlere akınlar düzenlerler[84]. Ancak, Harput İç Kale batı duvarlarındaki Halil İbrahim Burcu'nda yer alan kitabede Melik Eşref'in adının geçmesi ve övülmesi, kalenin anlatıldığı gibi ele geçirilmediği şeklinde değil, Dulkadirliler'in Memluk egemenliğini kabul ettiği yönündedir.

1433'de Timur Anadolu'dan ayrılırken, Diyarbakır ve yöresinin kontrolünü Akkoyunlu beylerinden Kara Yülük Osman'a bırakır. Büyük bir devlet kurmak isteyen Kara Yülük Osman, kardeşlerini öldürerek yönetimi tek başına ele geçirir. Timur'un bıraktığı Malatya'yı koruyamamasına karşılık; Erzincan ve çevresini Yar Ali'den, Urfa'yı Döğerler'den, Çemişgezek'i Pir Hüseyin Bey'den, Harput'u Dulkadiroğulları'ndan, Kemah'ı Timur temsilcisi Şemseddin'den, Erzurum'u Karakoyunlu Valisi Duharlı Pir Ahmet Bey'den, Mardin'i ise Karakoyunlular'dan alarak

[82] Sunguroğlu 1958: 118
[83] Anonim 1982: 2497
[84] Yınanç 1989: 20-23

geniş bir devlet kurar[85]. Bu arada Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf, Malatya'yı ele geçirip; Kara Yülük'ün yeğeni Kılıç Arslan, Pir Hüseyin, Cihanşah'ın abisi İskender, Kara Yülük Osman'ın oğlu Ali Bey'in denetiminde bulunan Harput'u kuşatırsa da, bir başarı elde edemeden geri çekilir[86]. Harput, Ancak Kara Yülük'ün ölümü ve taht kavgalarından sonra; Dulkadiroğlu Halil Bey'in oğlu Nasır-al Din Muhammed tarafından Akkoyunlular'dan geri alınır. Nasır-al Din Muhammed'den sonra yönetime oğlu Melik Arslan geçerse de; 1465'de Harput, Memlük sultanının da göz yummasıyla birlikte, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan olarak anılan, Hasan Bayındır Han tarafından geri alınır[87].

Uzun Hasan, 1467'de Karakoyunlu Beyi Cihanşah'ı, ardından 1469'da Teymurlar'dan Ebu Said Han'ı yenip; her ikisini de öldürdükten sonra, ülkesinin sınırlarını Karaman'a kadar genişletir. Bu sırada Osmanoğulları'ndan kaçan Karaman ve Candaroğulları'nın kışkırtmasıyla, Osmanlı kenti Tokat'ı yakıp yıkar ve Fatih'e meydan okur[88]. Bu hareketler sonun başlangıcı olur.

1473 yılında Fatih Sultan Mehmed, Uzun Hasan'ın üstüne yürümeye başlar. Yolda Karaman Valisi Şehzade Mustafa ile Amasya Valisi Şehzade Beyazıt, ordularıyla birlikte Fatih'e katılırlar ve Oltukbeli'nde yapılan savaşta Akkoyunlu'lar yenilir. 1478'de Uzun Hasan'ın ölümüyle taht kavgaları tekrar başlar ve Akkoyunlular parçalanıp yok olurlar[89].

XV. yüzyıl sonrası

1507'de Şah İsmail tarafından Akkoyunlu Devleti yok edilince, Doğu Anadolu'daki pek çok şehirle birlikte, Harput'ta da Safevi Dönemi başlar. Yazdığı şiirlerde kullandığı ismi ile Şah Hatai (Şah İsmail), önceleri Osmanlılar ile iyi ilişkilere girer, Bunun karşılığında II. Beyazıt'ın da ilişkilere karşılık vermesine rağmen, Trabzon Valisi Şehzade Selim, her fırsatta sınırlara baskınlar yaparak, gerginliği arttırır. Şah İsmail'in Doğu Anadolu'da güçlenmesi, gönderdiği misyonerler[90] ile organize olarak

[85] Yınanç 1940: 258, 259; Aksoy 1985:167
[86] Sümer 1984: 141
[87] Yınanç 1989: 59, 60
[88] Sunguroğlu 1958:125
[89] Sunguroğlu 1958:126
[90] Şah İsmail'in bu çerçevede Dersim ve Harput Bölgesine gönderdiği Nur Ali Halife adıyla anılan kişidir. Nur Ali oldukça bilgili saygılı ve popüler kişilikli biri olarak, kendini bölge halkına sevdirmiş, onların güvenini kazanmıştır. Yaptığı çalışmalar ile bölgede etkinliğini arttırmış ve Çaldıran Savaşı sonrası bölgede bir müddet daha tutunarak, 1515'de Dersim'in Tekir Yaylağı'nda, komutanları Ulaş ve Yaraş ile birlikte öldürülmüşlerdir (Aksoy 1985: 174; Sümer 1992:34-39).

taraflar kazanması sonrasında, 1512 yılında tahta geçen Yavuz Sultan Selim, ilk iş olarak 1514 yılında Şah İsmail'in üstüne yürür ve Çaldıran'da Safevi ordusunu yenerek bölgenin büyük bir bölümünü ele geçirir[91].

Yavuz Sultan Selim, savaş sonrasında dağlara sığınan Şah İsmail taraftarı Kürt ve Alevi bölge halkını etkisizleştirmek için, Maraş Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa ile, aslen kendisi de Kürt olan İdris-i Bitlisi'yi görevlendirir. Çok sayıda bölge insanının öldürüldüğü bu etkisizleştirme harekatı sonrası, 1515 yılında bölge tamamen Osmanlı denetimine girer[92].

Kanuni Dönemi'nde 1552'de, III. İran seferi için ordular Harput'ta toplanır. 1635 ve 1638 yıllarında IV. Murad, Revan ve Bağdat seferlerinde üç defa Harput'tan geçer. III. Mustafa Dönemi'nde (1757-1774) Harput'taki yeniçerilerin yarattığı huzursuzluk[93] sonucu; Padişah, olayları ancak gönderdiği bir fermanla durdurur. 1834'de Reşid Mehmed Paşa, bölgede düzenlemeler yapmak üzere, geniş yetkililerle Sivas, Diyarbakır ve Harput valiliğine atanır. Ancak, vergi vermeyi reddedip, ayaklanan halk ve aşiretler, paşanın gelişini hoş karşılamaz. Reşid Mehmet Paşa, Harput'u ordu merkezi yapar. Bu sıralarda bölgede yaşanan çatışmalarda pek çok sivil ve asker ölür. Gelişmeler sonucu Harput kent merkezi, Harput'un hemen altında bulunan **"Mezre"** denilen yere taşınır ve **"Memuret-ül Aziz"** adını alır. 1851'de Dersim, Diyarbakır eyaletinden ayrılarak Harput'a bağlanır. Osmanlı-Rus Savaşı sırasında başlayan huzursuzluklar[94] sonrası, 1915'de Van Ermeni Ayaklanması'nın ardından, Harput'ta yaşayan Ermeniler'in ayaklanmaya destek vermesi sonucunda, bu yıllarda pek çok Ermeni bölgeden uzaklaştırılırken[95], bir kısım elebaşlar tutuklanır[96].

1867'ye kadar eyalet durumunda bulunan Harput, bu yıl içinde **"Mamuret-ül Aziz Sancağı"** adı ile sancak durumuna düşer ve Diyarbakır'a bağlanır. 1871'de Diyarbakır'dan ayrılarak bağımsız şehir olursa da, 1878'de vilayet durumuna getirilir[97]. Cumhuriyet sonrası ise, merkez sancak Elaziz'den bozulma, Elazığ adını alır.

[91] Aksoy 1985:174,175
[92] Sunguroğlu 1958:136; Ardıçoğlu 1964: 75-76; Aksoy 1985:175
[93] Yeniçerilerin bölgede yağmacı bir anlayışla yaptıkları davranışlardan bahseden Polanyalı Simeon, yerli halkın (gayrı müslimlerin) yeniçerilerden oldukça rahatsız olduğunu ve korktuğunu söyler (Andreasyan 1964: 89).
[94] Savaş sırasında, Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarının bir bölümü Ruslar'ca işgal edildi ve Ruslar bu bölgelerdeki Ermeniler'den yararlanmak istedi. Yapılan Berlin Antlaşması'nda, Doğudaki altı ilde bir takım düzenlemeler yapılması isteği de vardı. Düzenleme yapılması istenen illerden biri de Mamüret-ül Aziz, yani Elazığ'dı. Bu durum ise Elazığ'da kargaşa yaratmıştır (Anonim 1982:2498).
[95] Olayların ardından Dahiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) Talat Paşa, bölgede incelemelerde bulunur ve Ermenilerin bölgeden göç ettirilmesine karar verilir (Anonim 1982: 2498).
[96] Anonim 1982: 2498
[97] Aksın 1999:33-35

Tanzimat Dönemi'nden itibaren, Dersim Bölgesi'ndeki isyan ve tenkil olaylarıyla ilişkili olarak sahneye çıkan Harput, Birinci Dünya Savaşı ve Cumhuriyet Dönemi'nde de aynı ilişkiler içinde görülür. Dersim'e yapılan tüm askeri harekatlarda önemli rol oynayarak, askeri merkez durumunda kullanılır. Bununla birlikte Şeyh Sait İsyanı'ndan da etkilenen Elazığ, 1938'de Dersim harekatlarının bitiminden sonra, günümüze kadar büyük bir gelişme göstererek, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en gelişmiş kentlerinden biri durumuna gelir.

KAYNAKLARDA HARPUT

Harput'a ilişkin ilk kaynaklar Ortaçağ Harput'unun tarihsel gelişimini anlatan dönem kaynakları olup, bunlar bölgenin X-XII. Yüzyıl tarihsel gelişimini anlatan Urfalı Mateos'un **Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)** ile, yine aynı yüzyıllardaki gelişmeleri anlatan Abu'l-Farac'ın **Gregory (Bar Habreus) Abu'l-Farac Tarihi** ve XIII. Yüzyıl Selçuklu tarihini anlatan İbni Bibi'nin **Anadolu Selçuki Devleti** Tarihi adlı yayınlardır.

Harput'a ilişkin ikinci tür kaynaklar çeşitli yüzyıllara ait seyahatnameler olup, elimize ulaşan ilk seyahatname **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi**'dir. Seyahetnamede; 17. yüzyılın başlarında Anadolu'daki birçok yere ve Harput'a uğrayan Simeon'un, kentle ve bölgeyle ilgili izlenimleri yansıtılır. Genelde Harput'ta yaşayan gayri müslimlerin anlatıldığı yayında, yeniçerilerin gayrimüslimler'e işkence ettikleri ve burada yaşayan Ermeni, Süryani ile Rumlar'ın huzursuz oldukları anlatılır. Konumuz açısından kentle ilgili bilgilerin yer almadığı seyahatnamede, iç kalenin varlığını ve ona bitişik yapılan Süryani Kilisesinin varlığını bulabiliyoruz[98].

Harput ile ilgili bilgi veren ikinci seyahatname, Simeon'dan yaklaşık elli yıl sonra 1655'lerde bölgeyi gören ve anlatan, **Evliya Çelebi**

98 "(...)Üç günlük yolculuktan sonra, yüksek bir mevki'de bulunan Harput'a geldik. Orada 100 hane ermeni ve üç kilise vardı. Türklerin içinde bilhassa çok gaddar insanlar olan yeniçeriler şehre hakim olmuş, her biri bir bey kesilmiş ve kendileri için saray gibi büyük evler yaptırmışlardı. Bunlar o kadar zalim kimselerdi ki kimse ağzını açamazdı. Bundan dolayıdır ki şehirdeki ermeni nüfusu azalmış bulunuyordu. Ermenilerin Surp Hagop adını taşıyan kiliseleri büyük itibar kazanmış olup müslümanlar da ona çok rağbet eder ve adak sunarlardı.

Harput şehri içinde, civar köylerde ve bütün eyalette pek çok süryani vardır. Kal'eye bitişik vaziyette olan Süryani kilisesinin Kal'eden daha kadim olduğu söyleniyordu (...)

Harput şehrinde de Sivas'da olduğu gibi evler çok büyük olup, her birinde kırk beşik sallanıyordu. Bu kadar büyük aileler içinde muhabbet mevcuttu. Herkes, aile babasına, o öldükten sonra da en büyük kardeşe itaa ediyordu. Ermeniler ile süryaniler muhabbet üzere olup birbirinden kız alıp verirlerdi. Cenaze merasimlerine de birbirlerinin papazlarını davet ederler, bundan maada bütün süryaniler ermenice konuşurlardı. (...)" (Andreasyan 1964: 89,90).

Seyahatnamesi'dir. Seyahatnamenin Harput kenti ile ilgili bölümünde, önce kentin adı ile ilgili bilgiler verilirken, hemen ardından bölümler halinde iç kale, dış kale, camiler, hamamlar, çarşı ve pazarlar, yiyecekler, kentin önde gelen aile isimleri, Harput Gölü (Hazar Gölü), buzluk mağaraları ve şifalı sular anlatılır.

Abartı ve çelişkilerle dolu seyahatnamede, konumuzla ilgili en önemli bilgi, dış kale (surlar) ile ilgili ilk verilerin olmasıdır. Çelebi'ye göre dış surlarda bulunan **"Dağ kapı"** ve **"Metris Kapı"** kenti dışarıya bağlayan kapılardır. Başlangıçta verilen kent isminin anlamları, söylencelere dayandığı için tutarsızlık gösterdiği gibi; Kent kapılarından **"Metris kapı"** adı, günümüzde mahalle ve mezarlık adı olarak kullanılan **"Meteris"** olmalıdır. Aynı şekilde bu kapı, kentin kıble (güney) tarafında diye tarif edilmiştir. Oysa bu kapı, bugünkü Meteris Mahallesi ve Meteris Mezarlığı'nın bulunduğu kuzeyde olmalıdır. Yine Evliya Çelebi, iç kalede bulunan Kale Camii'nden bahsederken bir yerde minaresizdi, diğer bir yerde minareliydi diyerek çelişkiye düşmektedir. Buna benzer şekilde bugünkü Hazar (Sivrice) Gölü'nü, **"Harput Gölü"** adıyla anıp, kentte bulunan ev, hamam gibi mimari yapıların sayılarını abartarak vermektedir[99].

Harput ile ilgili diğer bir seyahatname, 1880 yılı civarında bölgeyi gezerek anlatan Henry Fanshawe Tozer'in, 1881 Londra baskılı **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor** adlı yayınıdır. Harput ile birlikte, Doğu Anadolu Bölgesi'ni anlatan Tozer, Harput'u tanımlarken yapılarla ilgili ayrıntılı bilgi vermez. Bugünkü Elazığ'dan, Hüseynik üzerinden Harput'a çıkışını ve buralarda gördüğü manzaraları anlatırken, genelde

99 "(...) Harput kalesi şekilleri: İç kalesi göğe baş kaldırmış ve acaip ve garip yalçın kaya üzere dört köşeden uzunca kaya bina sağlam bir hisardır. Bir kapısı var. Kale için de bin kadar temiz toprakla örtülü evler vardır. Bir minareli eski camii vardır. Su samıçları, buğday anbarları dahi bundadır (...) Gayet sağlam ve sarp kaledir. Gerçi havalesi şekilli yüksek dağları vardır. Ama andan zarar isabet etmez. Bu iç kale yalçın kaya üzere vaki olmakla hendeği vardır ve kalenin kapısı önündeki hamamın su ve havası latif, binası hoş ve beğenilir.

Dış kalesi: Burası iç kalenin varoşu hükmündedir. Bu dahi eski zamanda sağlam kale imiş. Halen tamire muhtaçtır. İki adet kapısı var. Biri batıya dağ kapısı, diğeri kıble tarafına metris kapısıdır. Bu kale içinde bulunan hanedanlar mamurdur. Saraylarından; kalede Munzur-zade sarayı, Köse-zade sarayı meşhurdur.

Camiler: Evvela (İç kale camii) minaresizdir. (Ulu cami) hepsinden büyük ve güzel camidir. Eski ibadet yeri olup duası kabul olunur yerdir. Sanatlı eski tarzda bir minaresi var (Meydan camii), (Sare Hatu Camii) minaresizdir. (Arslanlı camii), (Zahriye camii) medresesi de vardır. (Azar Hatun camii), (Devasudiye camii), (Ağa camii) nazik minareli bir camidir. Altı adet medresesi olup her camide de küçük dershane bulunmak mukarrerdir. Ama (Zahriye), (Ulu cami), (Hatuniye) medreselerinin vakıf tarafından müderrisleri vardır. Hepsinde hadis ilmi görülür. Tamamı elli adet mektepleri vardır ki vakıf tarafından yetimlere her sene birer kat ipek elbise, para ve hediyesi boldur. Kaleden dışarı (Feth-i Bab tekkesi) ulu asitandır. (Enkuz Baba tekkesi) fukaranın misafir olduğu yerdir.

Hamamları: (Kale hamamı), (Cemşid Hamamı), (Dede hamamı) bunlar has ve amme için olan hamamlardır. Yüzyirmi adet hanedan hamamları dahi vardır. Yedi adet tüccar hanı vardır. Fakat eski bedesten yakınındaki (Çarşı hanı) hepsinden mamur ve mükelleftir (...)" (Evliya Çelebi 1970:105-107)

Harput'un doğasından ve coğrafi yapısından söz eden Tozer, iç kale'de yer alan kabartmalar ile iç kale etrafında kurulu bulunan Süryani Mahallesi'nden ve kentteki misyoner okullarından söz eder[100].

C.F. Lehmann-Haupt'un 1910 Berlin baskılı Armanien Einst und **Jetst** adlı seyahatnamesinde ise; 1899 yılında Harput'u ziyaret ederek, Amerikan Fırat Koleji'nde misafir olarak kalan Lehmann-Haupt'un İç Kale, Ulu Cami ve Meryem Ana Kilisesi ile ilgili gözlemleri bulunmaktadır. Lehmann-Haupt, İç Kale ile ilgili olarak oldukça ayrıntılı bilgiler verirken; kalenin kökenini Urartular'a kadar indirip, kalede bulunduğu söylenilen yer altı geçitlerinden söz eder ve isim vermeden, Meryem Ana Kilisesi ile bu geçitlerin ilişkili olduğunu söyler[101].

Harput ile ilgili üçüncü grup kaynaklar bilimsel nitelikli çalışmalar olup, en erken tarihli bilimsel yayın Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki kimi yapılarla birlikte; Harput Ulu Camii ve kitabesinden

100"(...) Kente en dikkat çekici tarafından gidebilmek için, kentin kurulu bulunduğu tepelerin eteklerinden yaklaşmayı kararlaştırdık. Mezire buranın güneydoğusunda yer alır ve bulunduğumuz ovayı kuzeye bağlayan bu tepeler çok dik ve zirvesine doğru oldukça sarptır. Binalar tamamen tepelerin üstünde olduğundan, çok az bir bölümünün aşağıdan görülmesi mümkündür. Bir gün önce Harput'u bulamamamızın nedeni de bu coğrafyadır.

Rehberimiz olan Dr.Barnum'u izleyerek, burada mahmuz şeklinde çıkıntı yaparak uzayan tepelerin kenarına çevirdik ve kalenin altına doğru uzayan bir boğazın başlangıcında kurulu bulunan Hüseynik adlı köye geldik. Buradan kuzeye doğru yönelerek, derenin sol kıyısı boyunca devam eden bir yoldan tırmanmaya başladık. Önümüzde çok dikkat çekici bir manzara vardı. Çünkü daha uzaklarda manzarayı kapatan tepeler üzerinde, kayalıklara bir taç gibi oturtulmuş ortaçağ kalesinin yıkık duvarları bulunmaktaydı. Altta zeminde ise, arkası kayalıklar tarafından desteklenen birbiri üzerinde teraslar şekilde yükselen Ermeni mahallesinin evleri yer almaktaydı.

Güneş ışıklarının yakıcı sıcaklığına rağmen mola vererek bu muhteşem manzarayı seyrettik. Buradan sonra, tepelerin doğu tarafından dönerek, aynı şekilde dik bir yamaca kurulmuş olan Süryani mahallesinin dik sokaklarına ve ilk evlerine varıncaya kadar yolumuza devam ettik. Eğri ve kaygan yollardan atların tırmanması kolay olmasa da, sonunda kentin ve kalenin kurulu bulunduğu tepenin üstüne ulaştık. Önce kayaların en bariz akıntısını oluşturan kaleye doğru yürüdük. Kalenin giriş kapısı kuzeyde ve yüzü kente doğruydu. Burada sağlam ve yekpare taşlardan yapılmış yüksek kuleler vardı. Büyük kapının yakınında, bir tanesi kaplan olmak üzere taşların üzerine çeşitli hayvan resimleri yapılmıştı. İçeri girdikten sonra yıkık duvarların arasından geçerek toprak bir platforma geldik ki, bu platformun kenarı uçurumdu. (...) Bu kaleye özel bir ilgi göstermek gerekir çünkü, I. Haçlı Seferleri döneminin sonunda, kale trajik bir sona sahne olmuştur. Bu durum Müslümanlar ve Hıristiyanlar'dan başka birçok otoriteyi de ilgilendirir.(...)" (Tozer 1881:217,218).

101"(...) Harput'taki kayanın üzerinde, Ortaçağ'dan kalma bir saray mevcut. Bu sarayda Avrupalı şövalyeler yaşamış olup, bunların tutuklanmaları ve serbest bırakılmalarıyla ilgili efsaneler, hala ağızdan ağıza bölgede dolaşmaktadır. Girişin yakınlarında sol tarafta değişik eserler gömülü. Bu eserlerden biri aslan şeklinde iken, diğeri Pek anlaşılamasa da, fil resminin olduğu kesindir. Aslanın üzerinde sağ tarafta Arapça bir yazıt bulunmakta olup, bu yazıtı Saburnak uçurumunun kenarında bulunan sarayın ana kubbelerinde de görmüştüm. Bu yazıtları kopye etmedim çünkü tahminime göre bunlar çoktan keşfedilmişlerdi. Kalenin temeli ve kuruluşu Urartu, ya da Hitit izlenimini vermektedir. Burada normal basamak ve taraslardan başka, kalenin içine oyulmuş yer altı odaları bulunmaktadır. Bunlar kubbe şeklinde yuvarlak planlı olup, dik bir merdivenle inilir. Şimdiye kadar bilinen Urartu (Haldi) tahkimatı dörtgen şeklinde bir plana sahiptir. Yalnız bunlar arasında suya inerek, su ihtiyacını gideren toprak altında bulunan tüneller ayrıcalık oluştururlar ki; bunlar kapı ve pencere açıklıkları ile aydınlatılırlar. Bu şe-kilde suya inen bir tünelin Harput Kalesi'nde de olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kalenin dışında ve kalenin önüne bitişik olarak yapılan kilise içinde böyle bir yolun bulunduğu ve bu yolun kaleden gelerek kayalık içinden geçip kilisenin sarnıcına inildiği rivayetini duydum.

Bununla beraber kiliseye fazlaca uzak olmayan bir yerde daha, derin bir alanda bir su yolu daha olduğunu gördüm. Bu yol belki de kaleden su sarnıçlarına ve kiliseye doğru inen tünelle aynı ya da bu yolun bir bölümü olduğunu söyliyebiliriz (...)" (Lehmann-Haupt 1910: 476,477).

söz eden Max Van Berchem'in 1906 Berlin baskılı **Materialen Zur Altaren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens** adlı yayındaki *"Arabische Inschriften Aus Armenien und Diyarbakır"* adlı çalışmasıdır. Berchem, yayının Harput başlıklı bölümünde, Harput Ulu Camii kitabesini ve çevirisini vererek; yapıyı 561 H./1165-66 M. yıllarına tarihler ve bunun tartışmasını yapar.

Berchem'in bu çalışmasının ardından Nureddin Ardıçoğlu'nun 1935 yılında **Altan** dergisinin 6-7. sayısında yayınlanan *"Harput Kelimesinin Menşe'i Üzerinde"* adlı çalışması gelir. Bu çalışmada bölge hakkında genel bilgiler verildikten sonra, Harput'a verilen değişik isimler ile, bu isimlerin anlamları tartışılmıştır. Bu yayının devamında gelen ve yine Ardıçoğlu'nun 1939 yılında **Türkiyat Mecmuası**'nın 6.sayısında yayınlanan *"Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler"* adlı çalışmasında, Harput İç Kalede bulunan kitabeler ile ilgili bilgiler ve Harput Ulu Camii kitabesi verilmiştir.

Albert Gabriel'in 1940 Paris baskılı **Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale I** adlı çalışmasında; Harput başlığı altında kentin eski adları ve kısa tarihçesi ile birlikte, Ulu Cami, Sara Hatun Camisi ve İç Kale'ye ilişkin kısa tanımlamalar yapılmıştır. Çalışmanın en önemli özelliği ilk kez Ulu Cami ve Sara Hatun Camisi'nin planlarının yayınlanmış olması ile, İç Kale'deki Akkoyunlu kitabesinin verilmiş olmasıdır. Bu ilkler dışında Ulu Cami'deki vergi kitabesi de verilerek, yapı 561 H./1165-66 yıllarına tarihlendirilmiştir.

1944 yılında **Karacadağ** dergisinin 67. sayısında yayınlanan, Süleyman Savcı'nın *"Harput Ulu Camiindeki Artukoğulları Kitabesi"* adlı makalede, Ulu Cami kitabesi ele alındığı gibi, kalede bulunan kimi kitabelerden de söz edilmektedir.

Besim Darkot'un **İslam Ansiklopedisi** 1950 baskılı 5.cildinde yayınlanan *"Harput"* adlı maddesinde, kentin değişik isimleri, anlamı ve tarihi gelişimi ile birlikte, son bölümünde Harput'ta inceleme yapan kimi araştırmacılar ile, yapılardan kısaca söz edilir.

Harput ile ilgili en geniş çalışmayı yapan ve dört ciltlik yayın gerçekleştiren İshak Sunguroğlu'nun 1958 baskılı **Harput Yollarında** adlı çalışmasının, çalışmamıza kaynak olan 1. cildinde; Harput'un tarihi

ve tarihsel yapıları çok ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır. Bu tanıtımda kimi yapıların ilk kez planları ve kitabeleri yayınlanırken, daha önceki yayınlarda ele alınmayan tüm yapılar yayınlanmıştır. Kimi zaman anılara da yer verilen çalışma, bu yönü ile zaman zaman anı-biyografi niteliği de kazanır. Kendisi de Harputlu olan Sunguroğlu, çocukluğunun geçtiği dönemden hatırladığı ve günümüze ulaşmayan Kale Camisi gibi kimi yapıları da çalışmasına ekleyerek belgelemiştir.

1959 Ankara baskılı Nazmi Sevgen'in **Anadolu Kaleleri** adlı yayınının birinci cildinde[102], Harput başlığı altında genel olarak kaleye ulaşım, Harput'un kısa tarihi, kalenin değişik dönemlerdeki adları ile birlikte, Arap Baba Mescid ve Türbesi ile ilgili kimi kısa ve bilimsel olmayan bilgiler verilir.

Cenap Osmanoğlu'nun 1963 yılında **Yeni Fırat**'ın 16. sayısında yayınlanan *"Harput'ta Meryem Ana Kilisesi"* adlı çalışmada, İç Kale'nin doğusunda yer alan Meryem Ana adlı Süryani kilisesi ile Anadolu Süryanileri'nden ve Süryani-Müslüman ilişkilerinden söz edilerek, kiliseden kaybolan İncil anlatılır.

1964 İstanbul baskılı Nureddin Ardıçoğlu'nun **Harput Tarihi** adlı yayın, Sunguroğlu'nun yayını gibi, Harput ile ilgili en geniş çalışmalardan biridir. Yine Sunguroğlu gibi Harput'lu olan Ardıçoğlu'nun bu çalışmasında, çok geniş bir şekilde bölge ve Harput tarihi ele alınmıştır. Çalışmada, Harput'un tarihsel gelişim süreci anlatılırken, yer yer yapılar ve kentle ilgili bilgilere de rastlanılır. 1935 yılındaki makalesinde kale kitabelerinden söz eden Ardıçoğlu, bu defa bu kitabelerin tümünün transkripsiyonunu vererek, 1935 yılındaki çalışmanın eksik yönlerini burada kapatmaya çalışmıştır.

Ardıçoğlu, 1966 yılında **Yeni Fırat**'ın 33. sayısında yayınlanan *"Harput'ta Artukoğulları Devrine Ait Eserler"* adlı makalesinde; bu defa Harput'taki Artuklu Dönemi'nin kısa bir tarihi ile birlikte, bu döneme tarihlendirilen yapıların isimlerini ve inşa tarihlerini verir. İlhan Akçay aynı yıl içinde yine **Yeni Fırat** adlı derginin 37. sayısında *"Harput'ta Ulu Camii"* adlı makalesini yayınlayarak; Ulu Camii'nin genel sorunlarını tartışır. Çalışmada başlıklar altında ölçü hataları, kapı, tezyini elemanlar, mihrap kubbesi, minber, plan ve minare tartışılmıştır. Yazarı belli

[102] İkinci cilt yayımlanmamıştır.

olmayan ve yine 1966 yılında aynı derginin 27. sayısında yayınlanan *"Harput-Elazığ Rehberi"* adı Anonim çalışmada ise, Elazığ Bölgesi ile birlikte, Harput'ta bulunan eserler kısaca anlatılmıştır.

M.Zeki Oral'ın 1967 tarihli olup, 1961 yılında VI. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu *"Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi"* adlı bildirisinde; Harput Ulu Cami kitabesi ile ilgili olarak, daha önceki yayınlarda belirtilen 551 H./1156 M. 561 ve H/1166-67 M. tarihlerine karşı çıkarak, kitabeyi 541 H./1146 M. yılına tarihleyip, bunu gerekçeleri ile birlikte sunmaktadır.

1969 baskılı, Abdullah Kuran'ın **Anadolu Medreseleri** adlı çalışmada, Ahi Musa Mescid ve Türbesi, Esediye Külliyesi'ne bağlı bir dar-ül hadis olarak ele alınıp tanıtılmaktadır.

Ara Altun'un 1973 tarihli **Sanat Tarihi Yıllığı**'nın V. cildindeki *"Harput Ulu Camii'nin Durumu"* adlı çalışmasında; yapıdaki sorunlar tartışılarak, yapılan plan çalışmalarındaki farklılıklar, minarenin sorunları, malzemenin kullanışı ile birlikte kitabe ve kitabenin tarihlendirilmesindeki sorunlar ele alınıp, sonuca gidilmeye çalışılmıştır.

1977 tarihli **Elazığ Kılavuzu** adlı yayında Ferhan Memişoğlu, tanıtım niteliğinde bir çalışma yaparak, Elazığ tarihi ile birlikte Elazığ dahilinde bulunan tarihi yer ve eserleri tanıtmıştır. Bu tanıtım sırasında; Harput başlığı altında, Harput'ta bulunan cami, türbe, hamam, kilise ve kale gibi eserler de kısaca tanımlanmıştır.

1978 İstanbul baskılı, Ara Altun'un **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi,** adlı yayında, Artuklu Dönemi'ne tarihlendirilen yapıların değerlendirilmesi ile birlikte, Harput'ta bulunan Artuklu Dönemi yapılarından Ulu Cami, Alacalı Cami, Dere Hamamı ve Harput İç Kale katalog halinde tanıtılmıştır.

Ö.Faruk Bahadır'ın 1979 yılında **Elazığ'ın Sesi Harput** adlı derginin 2. sayısında yayınlanan *"Harput Ulu Camii"* adlı makalesinde; Ulu Cami kitabesinin çevirisi verilerek, yapı H.551/ M.1156 yılına tarihlendirilir ve yapının mimari özellikleri ile planı kısaca ele alınır.

Ömür Bakırer'in 1980 Ankara baskılı **Bedrettin Cömert**'e Armağan'da yayınlanan *"Harput Ulu Cami Minaresi"* adlı makalesinde; yapının tarihçesi ile ilgili tartışmalarla birlikte, minarenin biçim ve malzeme kullanımı, tuğla örgü ve düzenlemeleri ele alınıp, bunlarla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. 1981 Ankara baskılı **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı** adlı yayında ise Anadolunun çeşitli bölgelerinden seçilmiş yapılarla birlikte, Harput Ulu Camisi'de kataloglanarak; tuğla malzemenin kullanıldığı yer, örgü şekli, ölçüler gibi bilgiler çizimlerle desteklenerek verilmektedir.

Muhammed Beşir Aşan'ın 1987 yılında **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi** I/2. sayısında yayınlanan *"Harput Ulu Camii Minberi"* adlı çalışmasında ise; Ulu Cami'nin yapım tarihi tartışması ile birlikte, minberin kitabelerinden biri esas alınarak, yapının belkide Çubukoğulları Dönemi'ne ait olabileceği belirtilmiş, devamında minber tanımlaranak kitabeleri ve süslemeleri ile birlikte tanıtılmıştır. Aynı yazarın 1989 Ankara baskılı **Elazığ-Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)** adlı yayında, adı geçen iller ile birlikte, Harput'un tarihi ve kimi yapıları kısaca tanıtılmıştır. Ancak bu tanıtımlar mimari olmaktan çok, tarihsel gelişmeler şeklindedir. Tanıtılan bu yapılar; İç Kale, Ulu Cami, Alacalı Cami, Esediye Cami, Arap Baba Mescid ve Türbesi, Fatih Ahmet Baba Türbesi, Üryan Baba Türbesi ile Ahi Musa Mescid ve Türbesi'dir.

Aynı yıl içinde yayınlanan bir diğer eser, 1989 Ankara baskılı Mehmet Ali Ünal'ın **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)** adlı çalışmasıdır. Yayında, şu ana kadar yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak, 1518-1566 yılları arasındaki tahrir, timar, tevcih ve ruzname defterleri ile mühimme ve şeriyye sicillerinden yola çıkılarak, XVI. Yüzyıldaki Harput Sancağı'nın idari, sosyal, ekonomik yaşamı ortaya konulmaktadır. Bunların dışında Harput kentinin XVI. Yüzyıl mahalleleri, dini ve sosyal yapıları ile demografik yapısı ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Ancak, arşiv malzeme kullanımına dayalı olarak dönemin her türlü verileri sunulurken, kentsel kimlik içinde yapıların ayrıntılı tanımının ve kentsel gelişimin verildiğini söylemek zordur. Yayında tarihsel kimlik ağırlıklı olarak işlenmiştir.

T.Alain Sinclair'in 1989 yılında Londra'da 3 cilt olarak yayımlanan **Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey** adlı

çalışmasının 3.cildinde, Elazığ'daki kimi yapı ve yerleşmelerle birlikte, bir başlık altında Harput'taki yapılar da tanıtılmıştır. Sinclair, İç Kale'nin krokisini verirken, krokide olduğu gibi İç Kale ile ilgili kimi dönem ve malzeme değerlendirmelerinde de yanılgılara uğramıştır.

Faruk Sümer'in 1990 yılında **Belleten** LIV'de yayınlanan *"Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler"* adlı makalesinde, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kimi yapılardan söz edildiği gibi, Harput Sara Hatun Camii "Saray Hatun" olarak ele alınıp irdelenmiştir. Ancak bu bilgiler yapının mimarisinden çok, Sara/Saray Hatun ve onun kişiliğine ilişkin bilgilerdir.

Bütün bu çalışmalar dışında Fırat Üniversitesi'nce kurulmuş bulunan Fırat Havzası Araştırma Merkezi'nce 1992 yılı içinde yapılmış olan sempozyum yayınlarından **Tarih İçinde Harput** ve **Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu** adlı yayınların içerisinde yer alan makalelerden Mustafa Öztürk'ün *"Harput ve Yöresi Vakfiyeleri"*nde Harput'taki vakıflara ait vakfiyelerden; *"Harput Şeriyye Sicilleri"*nde 16. Yüzyıl sonrası Harput şeriyye sicillerinden; *"Arşiv Vesikalarına Göre Harput ve Civarındaki Mimari Eserler"*de arşiv kayıtlarında adı geçen Harput, Palu ve Pertek'te bulunan mimari eserlerden; Hakkı Önkal'ın *"Harput'ta İki Türbe (Arap Baba ve Fatih Ahmet Türbeleri)"*nde, adı geçen türbelerden; Remzi Ataoğlu'nun *"Harput'ta Artuklu İdaresi"*nde Artulu Dönemi Harput'undan ve bu döneme ait yapılardan; İbrahim Artuk'un *"Artukoğlu Belek'in Hayatı ve Mezarı"*nda Belek Gazi'nin yaşamı, bastırdığı sikkeler ile mezartaşından; Ülker Ardıçoğlu'nun *"Harput'un Prehistoryası"*nda, Harput ve çevresinin coğrafyası, tarihi ile birlikte yapılan arkeolojik çalışmalardan; Coşkun Alptekin'in *"Selçuklular Zamanında Harput"*unda, Anadolu'ya Türkler'in girişi ile birlikte Harput ve çevresinin tarihi ve Selçuklu Dönemi'nden; Mehmet Ali Ünal'ın *"XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı"*nda, arşiv kaynaklarına dayanılarak Harput kent merkezi ve köylerindeki demografik yapıdan; *"Harput Sancağı Tahrir Defteri"*nde, Harput'ta yapılmış 1518, 1523, 1540 ve 1566 yılı tahrirlerinden söz edilir.

1995 yılında **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi** 1. sayıda yayınlanan Gülay Öğün Bezer'in *"Harput'ta Bir Türkmen Beyliği: Çubukoğulları"* adlı çalışmasında, Çubuk Bey'in Harput'u almadan önce, alması ve aldıktan sonra yaptığı çalışmalar ile bir-

likte, Çubukoğulları Beyliği (kendi deyimiyle Harput Beyliği)'nin yaşam süreci ve bitişi, ayrıntılı olarak ele alınıp tartışılmıştır.

1997 yılında Ertuğrul Danık'ın **Vakıflar Dergisi**'nin XXVI. Sayısında yayınlanan *"Harput Kalesi"* ile, **XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**'nda yayınlanan *"Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1995"*, 1998 yılında **XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**'nda yayınlanan *"Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları"* ile, **Türk Kültürü Araştırmaları** XXXIV/1-2. sayısında yayınlanan *"Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi"* adlı çalışmalarda; Harput'un Ortaçağ yapıları ile birlikte özellikle İç Kale'nin ayrıntılı çalışmaları aktarılmakta olup, ilk defa İç Kale ve İç Kale içindeki kimi birimlerin rölöveleri verilmektedir.

1998 yılı içinde yapılan ve 1999 yılında yayınlanan **Dünü ve Bugünüyle Harput** adlı 2 ciltlik sempozyum kitabında, çok sayıda makale yayınlanırsa da, bunlar arasında dikkati çeken ve çalışmamızı ilgilendirenler arasında; İbrahim Tellioğlu'nun *"Harput'un Türkleşmesinde Artukoğulları'nın Rolü"*, Ertuğrul Danık'ın *"Orta Çağ Harput'unun Kentsel Gelişimi"*, Muhammet Beşir Aşan'ın *"Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi"*, Canan Ünlen-Orhan Kuntay'ın *"Terkedilmiş Tarihi Bir Kent Olan Harput'un Yeniden Canlandırılması"* ve Aynur Durukan'ın *"Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri"* adlı çalışmalar sayılabilir.

1999 yılı içinde yine Ertuğrul Danık tarafından **XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**'nda yayınlanan *"Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1997 Yılı Çalışmaları"* ile, II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı-Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri kapsamında, **VII. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri** adlı dizide yayınlanan *"1995-1997 Araştırma Sonuçlarına Göre Harput Kalesi"* ile 2000 yılında **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı**'nda yayınlanan *"Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları"* ve **IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirimi**'nde yayınlanan *"Harput Artuklu Sarayı"* adlı çalışmalar ve 2001 yılında **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı**'nda yayınlanan *"Ortaçağda Harpuf Yüzey Araştırması 1999 Yılı Çalışmaları"* ise, Ortaçağ Harput'una ilişkin yapılmış son çalışmalardır.

ORTAÇAĞ YAPI KATALOĞU

BİZANS DÖNEMİ YAPILARI

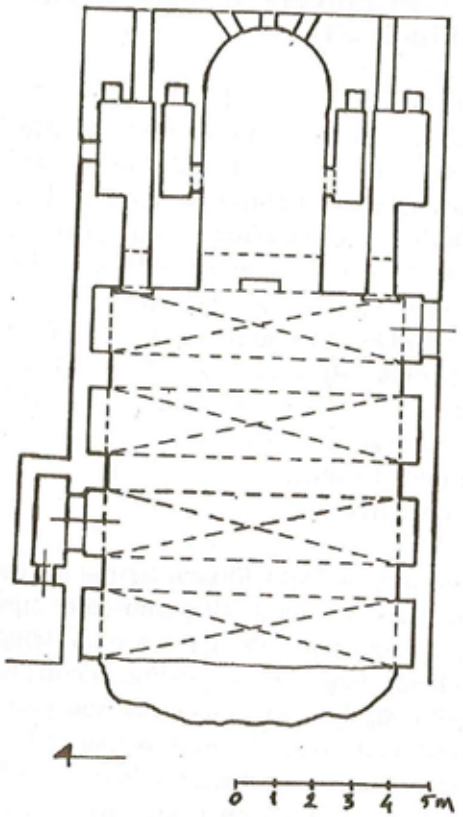
Meryem Ana Kilisesi

Meryem Ana Kilisesi[103], Kızıl Kilise[104], Merşemuni[105], Süryani Kilisesi[106] ve Yakubi Kilisesi[107] gibi isimlerle anılan kilise, Harput İç Kale'nin doğu sur duvarları altında, Dabakhane ve Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi'ne giden yolun güneyinde bulunmaktadır (Res.9). Yapım tarihi ile ilgili net veriler olmamasına karşın; İç Kale yapımından önceye götürülerek, Bizans Dönemi'ne bağlanır[108]. Giriş kapısında bulunan[109] onarım kitabesi de (bkz. Kitabe No:1), yapının Artuklu Sultanı Fahreddin Karaarslan Dönemi'nde bir onarım gördüğünü gösterir ki, orijinal yapım bu dönemden önce olmalıdır. Yapı sağlam olarak günümüze ulaşmışsa da, geçirdiği onarımların orijinal yapıyı ne kadar bozduğu bilinmez. Ancak, 1900'lü ve 1960'lı yıllara ait fotoğraflarda görülen mimari mekanların bugün olmaması, yapının günümüzden daha farklı bir planı yansıttığını gösterir.

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen formlu tek nefli bazilikal planlı yapının, doğusunda içte tek merkezli yarım daire apsisi bulunmaktadır. Naos; doğu batı doğrultusunda dikdörtgen olup, batıdan doğuya doğru yaklaşık tüm mekanın üçte ikisi büyüklüğündedir. Naosun doğusunda yer alan bema bölümü, doğu ekseninde Naosun yarı genişliğinde doğu batı doğrultusunda yerleştirilmiş olup, bemanın kuzey ve güneyinde naostan geçilen doğu batı doğrultusunda dikdörtgen formlu pastoforion hücreleri yer alır. Pastoforion hücreleri ile bemayı ayıran payelerin kütlesel olması nedeniyle, daha doğuda oluşan ve bemadan geçilen dikdörtgen planlı bölümlerin niteliği tam olarak bilinmez. Naos, güneyde kayalıklarla kaplı başka bir mekana açılırken doğuda dışarıya açılan başka bir bölüm bulunur. Pastoforion hücreleri doğu duvarlarında birer, apsiste üç, protesis kuzey duvarında bir olmak üzere toplam altı açıklık ile

[103] Sunguroğlu 1958:350; Osmanoğlu 1963:21; Ardıçoğlu 1964:64; Memişoğlu 1977:28
[104] Sunguroğlu 1958:350; Ardıçoğlu 1964:44
[105] Ardıçoğlu 1964:64
[106] Sunguroğlu 1958:350; Andreasyan 1964:89
[107] Sunguroğlu 1958:349; Anonim 1966:12
[108] Sunguroğlu 1958:350; Osmanoğlu 1963:22; Memişoğlu 1977:29
[109] Kitabe, 1995 yılında giriş kapısında tespit edilmişken, 1996 yılı içinde yerinden sökülerek, kilisenin doğusunda dere yatağı içinde bulunan hamam kalıntıları içinde saklanmış, yaptığımız bildirim sonucu Elazığ Müzesi ve Jandarmanın ortak çabaları sonucunda bulunmuş ve Elazığ Müzesi'ne taşınarak koruma altına alınmıştır.

aydınlanan yapının naosu, eş genişlikte dört çarpraz tonozla örtülü olup; bema, protesis, diakonikon ve diğer mekanlar beşik tonozla, apsis ise yarım kubbe ile örtülüdür (Şek.1).

Şekil 1. Meryem Ana Kilisesi rölöve planı (İ.Sunguroğlu'ndan işlenerek)

Güney ve batı duvarları kayalıklara oturmuş olan yapının kuzey cephesinde (Res.11), yapıya girişi sağlayan basık kapıyı çeviren bir ön giriş ile, doğu uçta protesise açılan dikdörtgen bir pencere yer alır. Doğu cephede ise, eksende apsis pencereleri ile onun sağında ve solunda pastoforion hücrelerine açılan dikdörtgen pencereler görülür (Res.10).

Günümüze ulaşan şekliyle bakıldığında yapıda düzgün kesme taş ile kaba yonutaş malzeme kullanılmıştır. Duvar tekniği olarak, kaba ve düzgün kesme taş arası dolgu tekniği kullanılmış olup, süsleme ile ilgili herhangi bir veri yoktur.

ARTUKLU DÖNEMİ YAPILARI

Dış Kale

Elazığ il merkezinin 5 km. kuzeydoğusunda, tamamen tahrip olmuş durumdadır. Osmanlı Dönemi'nde stratejik önemini yitirdiğinden, zamanla kalenin taşları ev yapımı için bugünkü Elazığ olan Mezra'nın oluşumunda çekilmiştir. Günümüzde Dış Kale'den geriye kalan tek iz; Dağ Kapı girişinin güneyinde bulunan sivil yapıya temellik yapan burç ile, yine Dağ Kapı girişinde sağda bulunan kule[110] izidir.

Dış kaleye ait kitabe bulunmadığından, yapım tarihi ile ilgili kesin veri yoktur. Ancak, dış kalenin 1605 yılında Tavil Mehmed adlı bir eşkıya tarafından tamir ettirildiğini[111] bilmekteyiz ki, 1655 yıllarında bölgeye gelen, Evliye Çelebi'nin seyahatnamesinde de yer alması nedeniyle; en azından XVII. Yüzyıl öncesinde yapıldığını düşünebiliriz. Kent gelişimini izlediğimizde ise, kentin Bizans Dönemi'ndeki kale kent (İç Kale için) kimliğinden, Artuklu Dönemi ile kurtulduğunu ve İç Kale kuzeyine doğru bir gelişme sağlanarak, kısmen batıya yönelme olduğunu, Selçuklu Dönemi'nde bunun devam ettiğini gördüğümüze göre ve Artuklular'ın savunmaya verdikleri önemi dikkate aldığımızda, Harput Dış Kalesi'ni XII. yüzyıl sonu XIII. yüzyıl. Başına önerebiliriz. Bu durumda Dış Kale'yi (surları) bir Ortaçağ yapısı olarak değerlendirebiliriz.

Dış Kale yapısı günümüze ulaşmadığından, plan tasvirini yapmak mümkün değildir. Ancak, bugünkü Harput'un topografik kent planı (Şek.2) ve hava fotoğrafı ile birlikte, yerinde yapılan inceleme ve tespit sonrasında, var olan mevcut dış sur izleri ile kaynak anlatımlarından yola çıkarak bir restitüsyon çalışması yapılmıştır (Şek.3) Yapılan bu çalışmaya göre, kentin var olduğu söylenilen iki kapısından biri olan ve günümüzde de aynı adla anılan Dağ Kapı (Res.13) ile, Evliya Çelebi'de Metris olarak anılıp, kıble (güney) de diye tanımlanan ikinci kapı, tarafımızdan Meteris olarak düzeltilip, bugünkü Meteris Mahallesi ve Mezarlığı'nın bulunduğu kuzeyde, restitüsyon planına işlenmiştir. Sonuç bölümünde gerekçeleri anlatılacak olan Dabağhane ve Hüseynik kapıları da ayrıca plana eklenmiştir (Şek.3).

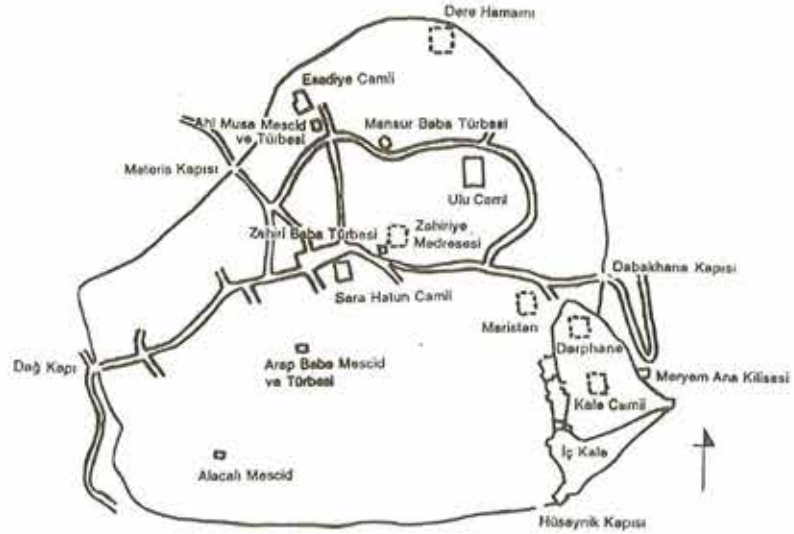
[110] Genellikle bu burç Ahmet Bey Camii ile ilişkilendirilip, anılan caminin minaresi olarak kabul edilir.
[111] Ünal 1992:96

Şekil 2. Harput kent merkezi topografik plan (İller Bankası Arşivi)

Yapılan bu restitüsyon çalışmasına göre; düzenli oval form gösteren dış kalenin güney doğusunda, İç Kale yer alırken, ana eksenlerde kent kapıları yer alır. Yaklaşık merkeze gelen meydan yerinden, güney hariç ana eksenlere yönelen yollar ile, bunlara bağlı ara yollarla sokak kuruluşları düzenlenmiş görünmektedir. Yapılar ise, kenti ikiye bölen doğu batı ekseninin kuzeyinde yoğunlaşır.

Surlardan geriye kalan izlere bakıldığında, malzeme olarak yörede Feth Ahmet taşı olarak anılan, kumtaşı ile moloz taşların birlikte kullanıldığı görülmektedir. Sivil mimari yapısı altındaki burç içinde (Res.12), düzensiz kesme taş arası dolgu tekniğine karşın, Dağ Kapı girişindeki kule yapıda (Res.13) düzenli kesme taş arası dolgu tekniğinin kullanıldığı görülmektedir. Olasılıkla yapının genelinde anılan malzeme ve teknikler kullanılmaktaydı.

Şekil 3. Ortaçağ'da Harput restitüsyon planı (E.Danık)

İç Kale

Harput Süt[112] Kale[113], Harput Kalesi[114], Hısn-ı Ziyad[115], Ziata Castellum[116] gibi isimlerle anılan İç Kale, Harput kent merkezinin güneydoğusunda, Dabakhane ve Feth Ahmet'e giden yol üzerinde Ulu Cami ve Kale Hamamı'nın güneyinde yer alır (Res.14). Dış Kaleye göre daha sağlam durumda olan İç Kale'nin, yer yer burçları ve surları ayaktadır. Ancak, kuzey sur duvarları (Res.15) dışında kalan surların durumu oldukça kötüdür. Yenilenen 1. ve 2. giriş kapıları (Res.16,17) dışında son dönem onarımı yoktur[117].

[112]Kaleye, süt kale denilmesi, "Güya bu kaleyi yaptıran hükümdar, çok zengin ve binlerce koyun sürülerine sahipmiş, sağılan sütler, yenilip içilip ve etrafa dağıtıldıktan sonra, geri kalanını çaylara, derelere dökerlermiş... Hükümdar, kaleyi yaptırmaya başladığı sıra, susuzluktan inşaat geri kalmış, su temini uzun zamana mütevakkıf olduğundan, hükümdar düşünmüş taşınmış ve en nihayet her gün dökülen sütlerin dökülmemesini, sabah akşam kalenin önüne getirilip inşaata teslim edilmesini çoban başına ve alınan sütlerin harç işlerinde su yerine kullanılmasını da usta başlarına emretmiş... Bunun üzerine kale, temelinden hisar ve büre-ü barularına kadar işte bu sütlü harçlarla yapılmış olduğundan bu kadar metin olmuş ve ismine de süt kalesi denilmiş..." şeklindeki efsaneye bağlanır (Sunguroğlu 1958: 269).

[113]Sunguroğlu 1958:259; Aşan 1989:79

[114]Gabriel 1940:260; Sevgen 1959:128; Ardıçoğlu 1964:51;Altın 1978:236; Sözen 1981:193; Ünal 1989:196

[115]Gabriel 1940:257; Darkot 1950: 296; Sunguroğlu 1958:44, Sevgen 1959:129; Ardıçoğlu 1964:23; Artuk 1988:416; Ünal 1989:11; Alptekin 1992:45

[116]Gabriel 1940:257; Darkot 1950: 296; Sunguroğlu 1958:44, Sevgen 1959:129; Ardıçoğlu 1964:23; Artuk 1988:416; Ünal 1989:13; Alptekin 1992:45

[117]1997 ve 1998 yıllarında yerinde yaptığımız tespitlerde, basit onarım adı altında yapılan küçük ölçekli çalışmalar varsa da, bu çalışmalar kaleyi onarmak yerine, orijinalliğinden uzaklaştırma çalışmaları olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca kaledeki son dönem çalışmaları için bkz. Danık 1997a; 1997b; 1998c; 1999b; 2000a.

İlk kullanımı Urartular'a kadar giden[118] hemen her dönemde ihtiyaca göre kullanılan ve buna göre genişletilen İç Kale'nin bugünkü durumu, yoğunluklu olarak Artuklu Kalesi izlenimini vermektedir. Özellikle günümüze ulaşan sur duvarlarında bulunan kimi kitabeler; onarım kitabeleri (Kitabe No:2-7) olup, bu kitabelerin bulunduğu sur veya burçlardaki malzeme yardımı ile, yapının onarım ve ekleme dö-nemleri izlenebilmekte ve Geç Roma/Erken Bizans, Artuklu, Dulkadirli, Akkoyunlu dönemlerine ait izler görülebilmektedir.

1996-2000 yılları arasında gerçekleştirdiği-miz rölöve çalışmasına göre (Şek.4), kuzey-güney doğrultusunda asimetrik bir plana sahip olan kale, yer yer yaklaşık 100-150 m.'lik kayalıklar üstüne oturmuş olup, girişi kuzeydoğudan üç aşamalı bir kapı ile yapılır (Res.16-18). Dışa taşkın üçgen iki payandanın desteklediği kemerli bir geçiş şeklindeki 1. ve 2. giriş kapılarının devamında, güneye doğru gidildiğinde batı ana sur duvarları ile, 2. kademe sur duvarları arasındaki platforma; doğuya doğru gidildiğinde ise; 3. giriş kapısı ve devamındaki İç Kale ana platformuna ulaşılır.

1. giriş kapısı doğuda bir ara duvarla ana kayalıklara yaslanırken, batıdaki sur duvarları hemen güneye yönelerek, bir kırılma ile 2. giriş kapısına ve devamında Çubuk Bey Burcu[119] olarak adlandırdığımız dikdörtgen bir burca (Res.18) ve oradan da I no'lu mekan olarak nitelendirdiğimiz Belek Burcu'na[120] (Res.20-22) ulaşır. Bu arada 2. giriş kapısının doğu payandası direkt olarak ana kayalıklara oturur. Kuzey sur duvarlarına doğal temel olan ana kayalıkları takiben güneye yönelen sur duvarları, kademelenerek 2. girişten hemen sonra doğuda yer alan, 3. giriş kapısı kuzey burcu olan Aslanlı Burç ile birleşirken, kapının güney burcundan devam eden ikinci kademe batı sur duvarları (Res.19) önce doğuya, ardından güneye yönelerek yine Belek Burcu'na ulaşır.

İşte bu noktada hem doğuya hem de güneye yönelen sur duvarları, güneyde önce Fahreddin Karaarslan Burcu'na, ardından ana kayalıkların güneybatı ucundaki Kızlar Burcu'ndan sonra kuzeybatıya yönelerek; ana kayalıkların güneydoğu ucunda, Belek Burcu'ndan doğuya yönelen 2.

[118] Sevin 1989:461

[119] Burcun Çubuk Bey ya da Çubukoğulları Dönemi ile herhangi bir ilgisi olmamasına karşın, Harput'ta Türk Dönemi'ni başlatan kişi olması nedeniyle bu isim verilmiştir.

[120] Burcun ilk yapım dönemi Bizanslılar'a kadar gitse de, Türk Dönemi'ndeki ilk onarım ve eklemeleri Belek Gazi Dönemi'ne tarihlendirdiğimiz için, bu isimle anmaktayız.

kademe güney sur duvarları doğu bitiminde İmameddin Ebubekir Burcu ile birleşir. Buradan itibaren kuzeye yönelen surlar (Res.23-24), Nizameddin İbrahim, Balaban, Dabakhane (Res.25) ve Halil İbrahim burçları (Res.26) ile desteklenerek, kuzeyde Artuklu Sarayı ve Büyük Burç ile birleşip (Res.27), giriş kapılarına ulaşan sur duvarlarıyla devam eder (Şek.4).

Şekil 4. İç Kale rölöve planı (E.Danık, M.Tekinalp, M.Balaban)

Kalker bloklarından oluşan ana kayalıklara kurulu bulunan ve bu nedenle de kayalıkların formu üzerinde şekillenen İç Kale'nin sur duvarları üzerinde, kuzeyde anıtsal ve görkemli yapısıyla yarım daire şeklindeki Büyük Burç (Res.15) bulunmaktadır ki, kalenin en yüksek burcu[121] olması nedeniyle dikkati çeken burçlardandır.

Doğu sur duvarları üzerinde eksenin kuzeyinde üç önemli burç görülmektedir ki; bunlardan en kuzeyde olanı Halil İbrahim Burcu[122] (Res.26), üzerinde bulundurduğu kitabe (Bkz. Kitabe No: 6) ve sağlamlığı nedeniyle en önemli burçlardandır. Özellikle Dulkadirli malzeme ve tekniği konusunda yararlandığımız bu burç, üç cepheli (sekizgen kesitli)dir. Bu burcun güneyinde yer alan diğer iki burç; Dabakhane Burcu[123] ve Balaban Burcu[124] (Res.25) olup, yine Dulkadirli Dönemi'ne tarihlendirilmektedir.

[121] Kaleye ilişkin eski fotoğraflarda, burcun bugünkü seviyesinden en az 10-15 m. kadar daha yüksek olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle kalenin en büyük burcu olarak bu adı verdik.

[122] Burç üzerindeki kitabede, Dulkadiroğlu Halil ve İbrahim Beylerin adları geçtiğinden bu adı verdik.

[123] Dabakhane yönünde bulunduğundan bu isimle anılmaktadır.

[124] Geniş gövdeli anlamında bu isimle anmaktayız.

Her ikiside üç cepheli (sekizgen kesitli) olan burçlar, oldukça tahrip olmuşlardır. Dabakhane Burcu, temelde Bizans Dönemi izi ve oval form verirken; Balaban Burcu, köşelerinde yer alan çift renkli taş kullanımıyla, kalenin diğer burçlarından ayrılır.

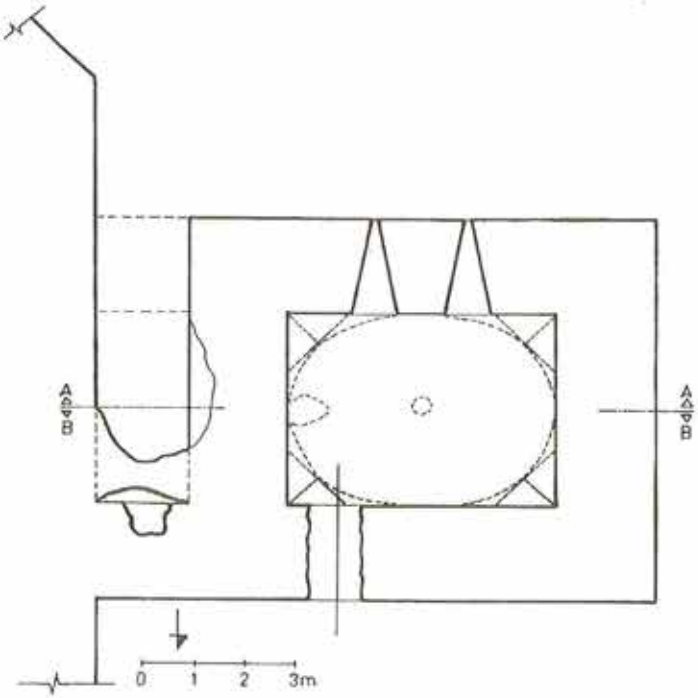
Bu burçların devamında yer alan üç cepheli sekizgen kesitli Nizamettin İbrahim Burcu[125], büyük ölçüde tahrip olmuş olup, Geç Artuklu Dönemi'ne (XIII. yüzyıl başları) tarihlendirilirken, doğu cephenin en güneyinde, ana kayalıkların güneydoğu köşesindeki dikdörtgen formlu İmameddin Ebubekir Burcu[126], kısmen ayaktadır ve malzemesi nedeniyle Artuklu Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Bu noktadan doğuya yönelen güney sur duvarlarında ise, herhangi bir burç izine rastlanılmamaktadır.

Ana kayalıkların güneybatı ucunda yer alan Kızlar Kulesi (Burcu)[127] dikdörtgen bir burç olup, bir bölümü ana kayalıklara otururken, bir bölümü dere yatağına kadar inmektedir. Burcun alt düzeyinde Artuklu izlerini görmek mümkünken, üst seviyelerde Dulkadirli izlerini görmekteyiz. Burç üzerinde kuzey ve güney cephedeki kitabe izleri dışında, burç üzerinden alındığı belirtilen iki kitabe (anılan kitabeler için bkz. Kitabe No: 2-4) daha bulunmaktadır ki[128], her üç kitabe de Dulkadirli Dönemi'ne tarihlendirilir. Burcun hemen altında yer alan ve burç üzerindeki geçide ulaştığını düşündüğümüz kaya basamakları ise, kale güneyinde yer alan platformdaki Urartu açık hava sunağına ulaşan bir geçit[129] olmalıdır.

Güneydoğu köşeden batıya yönelen 2. kademe sur duvarlarının, batı ana ve batı 2. kademe sur duvarları ile birleştiği yerde yer alan ve I no'lu mekan olarak da andığımız Belek Burcu[130] (Res.20,21) ise, kareye yakın dikdörtgen (Şek.5) bir burç olup, mevcut izlerinden beş katlı bir yapı olarak görülmektedir. Kalenin en zayıf noktalarından ve ana kayalıkların en düşük seviyesinde kurulu olduğu için, kütlesel ve tahkimatlı olarak

[125]Burcun Nizameddin İbrahim Döneminde yapıldığını bildiğimizden, bu isimle anmaktayız.
[126]Burca verilen isimle, yapım dönemi ilişkisi netleşmese de, bu dönemde yapıldığını düşündüğümüzden, bu isimle anmayı uygun bulduk.
[127]Yerel kaynaklarda Kızlar Kalesi olarak anılmakta olup, nedeni konusunda bilgi bulunamamıştır.

[128]Danık 1998:159,160
[129]Bu ve benzeri geçitler için bkz. Gall 1968:504-527; kaledeki açık hava sunağı için bkz. Sevin 1989: 461
[130]Burcun en azından 2. ve 3. katlarının Belek Bey döneminde yapıldığını düşündüğümüzden bu isimle anmaktayız.

Şekil 5. Belek Burcu 2. kat rölöve planı (E.Danık)

tasarlanan burç, kimi kaynaklarda Artuklu Köşkü olarak anılsa da[131], yapılan inceleme ve değerlendirmelerde burç olarak tespit edilmiştir.

Belek Burcu ile Kızlar Kulesi (Burcu) arasında, batı sur duvarları üzerinde yer alan Fahreddin Karaarslan Burcu[132], yapım malzemesinden Artuklu Dönemi'ne koyduğumuz, düzensiz beş cepheli (sekizgen kesitli) bir burç olup, örtü sistemi çökmüş ve içi moloz dolmuştur. Yer yer pencereleri ve dış cephesi görülen burç, Belek Burcu'nda olduğu gibi, kalenin en zayıf noktalarından birinde ve ana kayalıkların en düşük seviyelerinden birinde olması nedeniyle, mevcut durumundan daha yüksek olarak tahmin edilmektir ki; kuzeyde yer alan bir, batı cephede iki, güneybatı cephelerde birer ve güney cephedeki üç adet yuvarlak kemerli mazgal pencere, alt katı yansıtırken; özellikle batı ve güneybatı cepheler üst seviyedeki dikdörtgen küçük pencereler, ikinci katın varlığını gösterir.

[131]Ardıçoğlu 1964: 50,51
[132]Burcun yapımı ile ilgisi olmamasına karşın, Harput Atuklulaları'nın en önemli isimlerinden biri olarak bu isimle anmaktayız.

Batı sur duvarlarının kuzeye yakın bölgesinde, 2. giriş kapısının hemen batısında yer alan, dikdörtgen burç ise; Çubuk Bey Burcu[133] olarak isimlendirilmiş olup, dışta dere yatağına inen yamaca oturan bölümündeki verileri ile oldukça ilginçtir. Üst seviyelerde Dulkadirli malzemesi izleri veren burcun alt seviyesinde, Belek Burcu'na yönelen sur duvarlarında olduğu gibi, düzenli bir taş almaşığı görmekteyiz ki (Res.30), bu malzeme teknik kalenin Bizans ya da bir başka olasılıkla Roma Dönemi'ne ait olmalıdır[134].

Kale ile ilgili olarak tanımlayacağımız son burç, kuzeyden güneye yönelen kuzey sur duvarlarının ana kayalıklardan yüzeye yöneldiği ve 3. giriş kapısı ile birleştiği yerde yer alan ve 3. girişin kuzey kulesi olan Aslanlı Burç'tur[135]. Burç ve payanda olup olmadığı tartışmalı olsa da, dört cepheli (altıgen kesitli) burcun en önemli özelliği, üzerinde bulunan kabartmalar (Res.33, 34) ve kalenin Akkoyunlu Dönemi'ne ait bir kitabe (Kitabe No: 7) olup, kalenin Akkoyunlu malzemesine kaynaklık eder.

Kale surlarının bütününde Artuklu öncesi (Bizans/Roma), Erken Artuklu, Geç Artuklu, Dulkadirli ve Akkoyunlu olmak üzere beş ayrı dönem saptanmış olup, Cumhuriyet Dönemi onarımları bu saptamalar dışında tutulmuştur.

2. girişten hemen sonra batı ana sur duvarlarının ulaştığı ilk dikdörtgen burcun alt düzeyinde ve bu burçtan güneye yönelen sur duvarlarının bir bölümünde görülen Artuklu öncesi malzeme ve teknik (Res.30), Harput için ilginç bir veri oluşturur. Düzenli bir şekilde oluşturulan bir sıra ince, bir sıra kalın taş örgüden oluşan ve genelde Hellenistik/Roma dönemlerinde görmeye alıştığımız Pseudo Isodomos örgü tekniğinde yapılan düzenleme, İç Kale'nin Artuklu öncesine ait bulunabilen tek veri olup, kullanılan bu malzemeye Aslanlı Burç'tan kuzeye yönelen sur duvarlarında yer alan dikdörtgen payandanın alt düzeyinde, Büyük Burç'tan güneye yönelen sur duvarlarının içteki ilk kademesinde ve doğu duvarlarının büyük bir bölümünde yer yer temel düzeyinde de görmekteyiz. Düzenli kesme taş arası dolğu tekniğinde inşa edilen burç ve sur duvarları, olasılıkla Bizans/Roma Dönemi kalesi girişinin 2. Giriş kapısı ile başladığını düşündürmektedir ki, bu durumda 1. giriş kapısı Artuklu Dönemi'nde inşa edilmiş olmalıdır. 3. girişinde Akkoyunlu Dönemi'nde

[133]Yapım dönemi ile ilgili olmamasına karşın, Harput'u fetheden biri olarak bu ismi vermeyi uygun bulduk.
[134]Bu örgü tekniğini, daha çok Hellenistik ve Roma'da görmekte olduğumuz Pseudo Isodomos ile karşılaştırmak mümkündür (konuyla ilgili olarak bkz. Akarca 1987: 107-117).
[135]Üzerinde bulunan aslan ve aslan-fil mücadele sahnesinden dolayı bu isimle anmaktayız.

yapıldığını düşündüğümüzde, Türk Dönemi öncesinde kale girişini, bugünkü 2.giriş kapısı civarında ve tek kapılı olarak tasarlamalıyız.

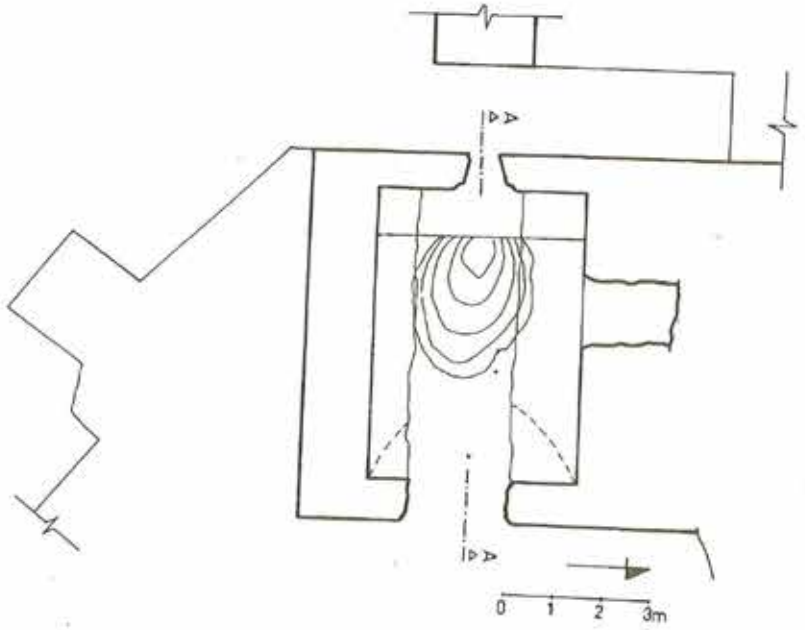
Erken Artuklu malzemesi diye tanımladığımız açık sarı renkli kumlu kireç taşının kullanıldığı duvarlara; Belek Burcu ikinci ve üçüncü katlarında (Res.21), batı 2. kademe sur duvarlarının Belek Burcu'na yakın kesimi, kuzey sur duvarlarındaki büyük burç (Res.15) ve civarında rastlamaktayız. Kalenin bütünündeki kesme taşlardan daha büyük tutulan ve kesme taş arası moloztaş dolgu tekniğinde inşa edilen bu bölümlerdeki kesme taş malzeme (kumlu kireçtaşı), taş hastalığı[136] nedeniyle kabuk dökülmeler şeklinde tahrip olmaktadır.

Batı 1. ve 2. kademe sur duvarlarında (Res.19), güney 1. ve 2. kademe sur duvarlarında, sur duvarlarının kuzey ve güney uçlarında ve kuzey sur duvarlarının bir bölümünde gördüğümüz Geç Artuklu malzemesi; Erken Artuklu'da olduğu gibi kumtaşı olsa da, kumtaşının değişik bir versiyonu olup, Erken Artuklu malzemesinden daha koyu renklidir ve halk arasında "Feth Ahmet Taşı" olarak anılmaktadır. Teknik olarak kesme taş arası moloztaş dolgu tekniği kullanılmıştır ve yine Erken Artuklu malzemesinde olduğu gibi, taş hastalığı nedeniyle tahrip olmaktadır. Ancak, bu malzemedeki yıpranma, yaprak dökülmeler şeklinde değil, erimeler şeklindedir. Kale dışında kent içine yayılan Artuklu yapılarında da büyük ölçüde bu malzeme ve teknik kullanılmıştır.

Kızlar Kulesi'nin üst seviyelerinde, Belek Burcu'nun son iki katında (Res.21), kuzey sur duvarlarının bir bölümünde, doğu sur duvarlarında Halil İbrahim Burcu'nda (Res.26) ve onun güneyinde yer alan Dabakhane ve Balaban burçları (Res.25) ile aralarındaki sur duvarlarında görülen Dulkadirli malzemesinde, yer yer düzenli kesme taş görülse de, yoğunlukla düzensiz kesme taş kullanılmıştır. Düzenli/düzensiz kesme taş arası moloztaş dolgu tekniğindeki yapılanma da, kumtaşı malzemeye rastlanılmaz. Memlükler'le olan ilişkiler nedeniyle acele bir imalatın sonucu olan düzenlemede yer yer patlıcan moru renkli kesme taşa da rastlanılır.

3. girişin kuzey kulesi olan Aslanlı Burç'ta ve devamında kuzeye yönelen sur duvarlarında kısmen görülen Akkoyunlu malzemesi ise

[136]Taş kanseri de denilen bu hastalıkta, taş gözeneklerine dolan su soğuk havada donarak, sıcak havada tuz kristalleri oluşturarak genleşir ve dışa yansıyan basınç nedeniyle, zaman içinde dökülmektedir. Bu konulara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Giorgio Torraca, Porous Building Materials, Materials Science for Architectural Conservation, Rome, 1988, s.24-30-32-37 ve Lorenza Lazzarini-Marisa Laurenzi Tabassa, Il Restauro Della Pietra, Padova, 1992, s.24

Şekil 6. İç Kale II no'lu mekan 3. kat röl öve planı (E.Danık)

(Res.91), daha çok Dulkadirli malzemesine benzese de, Dulkadirli'den daha özensiz oluşu ile dikkati çeker. Düzenli/düzensiz kesme taşın birlikte kullanıldığı ve aralarda yer yer moloztaşların da görüldüğü Akkoyunlu malzemesi, tüm kale genelinde olduğu gibi kesme taş arası dolgu tekniğinde kullanılmıştır.

İç Kale içinde gördüğümüz bir diğer malzeme ise, daha çok geleneksel Artuklu örtü sisteminin temeli olan ve özellikle tonozlarda kullanıldığını bildiğimiz tuğlanın da kullanılmış olmasıdır. Belek Burcu'nun doğusunda yer alan dikdörtgen planlı (Şek.6) ve 3 katlı II no'lu mekan (Res. 28,29) tonozunda (Res.28) kullanılan tuğlalar, bu yapıyı Artuklu Dönemi'ne götürmemizde önemli bir veri oluşturur ki, aynı malzemeye Harput Ulu Camii tonoz sisteminde ve apsisinde de rastlamaktayız.

Harput İç Kale ile ilgili olarak gerek İbni Bibi'de anlatılan, gerekse kimi seyahatnamelerde anlatılan bilgilerde rastlamamız gereken sırlı çini

süslemelerini ve kimi kabartmaları bulamasak ta, Belek Burcu ikinci kat içi duvar ve tromp alınlıklarında parmak ile yaratılan süsleme kaygılı çizgiler ile, doğu sur duvarlarındaki burçlardan birinde patlıcan moru taş ile yaratılan renkli taş almaşığı süslemeye yönelik kaygılar olduğunu gösterirken, mevcut en ilginç süsleme, Aslanlı burç üzerinde yer alan aslan ve aslan-fil mücadele sahnesidir (Res.33,34).

Gerek Harput'ta yer alan Ulu Cami'deki sırlı tuğla kullanımı, gerek Esediye Camii'nde aslan kabartması ve gerekse Harput dışında Cizre, Diyarbakır, Hasankeyf, Mardin, Kızıltepe gibi yerleşmelerdeki Artuklu yapılarındaki yoğun süsleme proğramının, Harput İç Kale'de görülmemesini ise, kalenin büyük ölçüde tahribatına bağlamaktayız. Özellikle süsleme programlarının yerleştirildiği giriş ve girişe yakın sur duvarlarının tahrip olmuş olması ya da yenilenmiş olması bu verileri bulmamızı güçleştirmektedir.

Özellikle Belek Burcu ile Aslanlı Burç arasında, ikinci kademe batı sur duvarlarında yer alan taşçı işaretleri (Res. 31,32) ayrıca incelenmiş olup, geç Artuklu duvarlarında bulunan değişik geometrik şekiller saptanmıştır. Saptanan şekillerin biri hariç diğerlerine, özellikle Kayseri, Amasya, Konya, Sivas, Niğde, Hasankeyf, Bitlis gibi kentlerdeki XIII ve XIV. yüzyıl yapılarında rastlanılırken[137], çoğunluğu yaklaşık 5-6 cm. boyutlarındaki bu taşçı işaretleri, surların bu bölümünü tarihlendirmede önemli bir veri oluşturması açısından ilgi çekicidir. Bilindiği gibi taşçı işaretlerine XII. yüzyıl yapılarında nadir örnekler dışında rastlanılmazken, özellikle XIII ve XIV. yüzyıl yapılarında sıkça rastlanılır. XV. Yüzyıldan itibaren terkedilen bu işaretlerden[138] yola çıkarak, İç Kale'nin ikinci kademe batı sur duvarlarının kuzey bölümü ile, aynı malzemenin kullanıldığı öteki sur duvarlarını XIII ile XIV. yüzyıla bağlamak gerekirse; daha çok, kale onarımı için adı sıkça geçen Nizameddin İbrahim Dönemi olan XIII. yüzyıl başını tercih etmek gerekir.

Ulu Cami

Camii Kebir[139], Cami-i Muazzam, Cami-i Azam[140] ve Eğri Minareli Cami[141] gibi isimlerle de anılan Ulu Cami, aynı adla anılan mahallede, Nizamettin Caddesi üstünde kaleye giden yolun güneyinde yer alır

[7] Konuyla ilgili olarak bkz.Çayırdağ 1982: 79-108; Gabriel 1940
[8] Çayırdağ 1982:79
[9] Sunguroğlu 1958:302; Aşan 1989:81; Ünal 1989:209
[10] Ünal 1989:208
[11] Bu isim Harput ve Elazığ'da yerleşik yerel halk tarafından kullanılmaktadır.

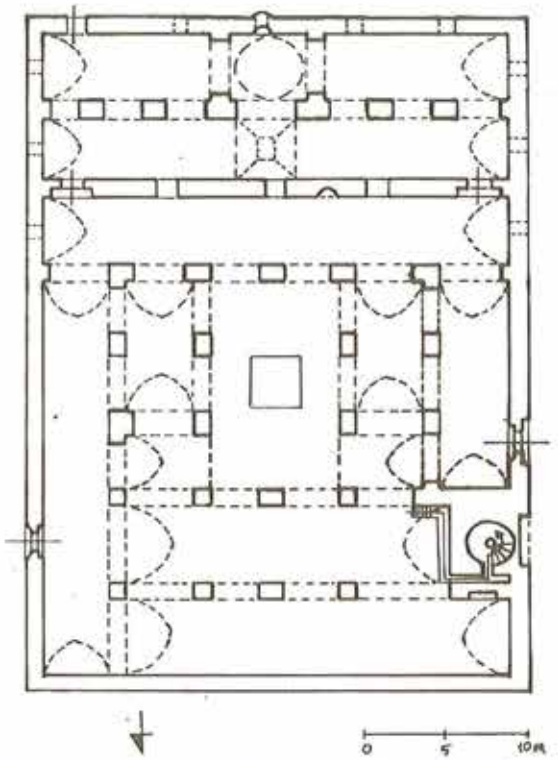
(Res.35). Halen ibadete açık olup, yapılan son restorasyonlardan sonra yapıda ki orijinallik büyük ölçüde kaybolmuşsa da; minare, giriş kapıları, avlu payeleri ve mihrapta kısmen de olsa orijinal malzeme korunmaktadır.

Yapım tarihi olarak genelde, yapım kitabesi olmasa da avlu kuzey duvarında bulunan vergi kitabesinden (bkz. Kitabe No:8) yola çıkılarak, üç ayrı tarih verilir. 551 H/1156-57 M.[142] ve 561 H./1165-66 M.[143] tarihine karşılık; Zeki Oral, bu tarihi 541 H./1146 M. tarihine indirmektedir[144]. Her üç tarih Harput Artuklularından Fahrettin Karaarslan'ın Harput'ta hüküm sürdüğü yıllara (1144-1167) denk gelir. Bütün bu tartışmaların dışında M.Beşir Aşan, bugün Harput Kurşunlu Camii'nde bulunan Ulu Cami minberindeki kitabelerden yola çıkarak[145], yapının bir olasılıkla Çubukoğulları Dönemi'ne ait olabileceğini ileri sürmektedir ki[146], Aynur Durukan'da bu görüşü destekler nitelikte restitüsyon denemesi yaparak, yapının ilk yapım döneminin Çubukoğulları'na ait olduğunu belirtir[147]. Yapıda yaptığımız çalışmalarda avlu payelerinde gördüğümüz taşçı işaretleri (ki bu işaretlere İç Kale içinde de rastlamış ve XIII. yüzyıl başlarına tarihlemiştik) ve malzeme, avlunun XIII. yüzyılda yapıya eklenerek, bağımsız minareyi içine aldığını göstermektedir. Bu noktada Durukan'a katılırken, yapının ilk yapım dönemini Çubukoğulları Dönemi'ne çekmek yerine, yine XII. yüzyıl ilk yarısına ancak, Artuklular'a bağlamayı daha doğru bulmaktayız. Bu görüşümüze esas olarak, Bizans kent mirasını devralan Çubukoğulları'nın henüz fetih süreci tamamlanmadan ve kentteki Türk iskanının oturmadığı 26 yıllık kısa bir dönemde, özellikle de İç Kale dışına böylesine önemli bir yapı yapma düşüncesinde olamayacakları ve bu düşünceyi gerçekleştirecek yeterli koşulların oluşmadığı önerimizi sunmaktayız ki; Çubukoğulları'nın bu dönemde ibadet ihtiyacı için, ele geçirilen bu yeni kentteki bir

[142]Sunguroğlu 1958:306; Ardıçoğlu 1964:45; Aşan 1989:81
[143]Berchem 1906: 143; Gabriel 1940:259
[144]Oral 1967:141
[145]Minberin sol tarafındaki kitabelerde "Bu cami'in Kazvinli alevi (Hazreti Ali mensuplarından) Emir Kıyasoğlu Büyük Emir, dininin şerefi ve tacı, sadatın yücesi, büyüklerin iftihar ettiği mücahitlerin istinatgahı vefa babası (çok vefalı)-Azizi'llah tev fıkını devamlı, eylesin izzet ve ikbalinde yüksek mevkide baki kılsın-teedid etti."; sağ tarafındaki kitabelerde "Büyük Emir, Yüce Kumandan, Dinin Şahabı, İslamın ziyneti, devletin feyyazı, milletinin kıymeti, hükümdarın yardımcısı, padişahların ve dinin kılıcı, aslan ve emirlerin sevgilisi ve müminlerin beyinin oğulları Sa'duddin oğlu Kutluğ Bey ve Çubuk oğlu Kıya Ali günlerinde (yapıldı). Allah onların şan ve şerefini muhafaza buyursun. Memleketlerini ebedî kılsın." Yazmaktadır (Aşan 1987:35 ,36).
[146]Aşan 1987:29 Ancak M.Kemal Can, minberi 1186 yılına tarihlendirerek, kitabelerden birinde geçen 585 H. tarihinin sonradan eklendiğini belirtir (Can 1973:14).
[147]Ayrıntılı bilgi için bkz. Durukan 1999:316-319

kilise ya da şapelin mescit/camiye çevrilmesi veya acele imal edilen küçük ölçekli bir cami/mescit şeklinde karşıladıklarını düşünmekteyiz.

Kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olan yapı; harim, son cemaat yeri, açık avlu ve avlu revaklarından oluşur. Dikdörtgen planın ortasında bulunan ve yine kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı açık avlunun güneyinde son cemaat yeri denilebilecek nitelikte[148] doğu batı doğrultusunda yaklaşık açık avlu ile eş genişlikte bir revak yer alır (Re.37-40). Bu revağın doğu ve batı uçlarındaki açıklıklarla yine, bir revakla eş genişlik ve uzunlukta doğu batı doğrultusunda iki sahınlı harim bölümü vardır (Res.36). Birbirinden oldukça kütlesel payelerle ayrılan sahınların, güneyde yer alanının ekseninde, güney duvarda içten ve dıştan yarım yuvarlak bir mihrap yer alır (Res.42). Mihrabın hemen önünde birinci sahında, payelerden mihrap duvarına atılan kemerlerle,

Şekil 7. Ulu Cami rölöve planı (Ara Altun'dan işlenerek)

[148]Bu mekanda bulunan avlu mihrabı, bu mekanın son cemaat yeri olabileceği düşüncesini doğurmaktadır.

mihrap önü kubbesi oluşturulurken, ikinci sahında mihrap önü kubbesinin hemen arkasında, kubbe ile eş genişlikte aynalı tonoz uygulaması görülür. Bunun dışında kalan tüm harim mekanı, doğu batı doğrultusunda sivri beşik tonozla kapalıdır. Harim kuzey duvarında doğu ve batı uçlarda açılan iki kapı açıklığı, son cemaat yerine açılırken; güney eksenin iki yanındaki penceler ile harim aydınlatması desteklenir.

İç avlunun batısında kalan bölüm, iki paye tarafından avluyla aynı doğrultu, genişlik ve uzunlukta iki eşit bölüme ayrılmış olup, avluya en yakın olanının 3/2'si kuzey güney doğrultusunda, 3/1'i doğu batı doğrultusunda sivri beşik tonozla; ardındaki mekan ise, tamamen kuzey güney doğrultusunda sivri beşik tonozla kapalıdır.

Avlu kuzeyinde yer alan doğu batı doğrultusundaki ve diğer revaklarla eş genişlikteki iki revaktan avluya en yakın olanı, batıda minare kaidesi doğuda bir diğer revakla sınırlanırken; ikinci revak batıda duvar, doğuda ise yine bir diğer revakla sınırlanır. Her iki revak, diğer tüm mekanlar gibi sivri beşik tonozla kapalıdır. Avlunun doğusunda ise, yine avlu ile eş genişlikte kuzey güney doğrultusunda iki revak yer alırken, bunlardan avluya en yakın olanı avlunun batısındaki birinci revak ile aynı planı yansıtıp, ikinci revak kuzey duvarına kadar uzanır. Bu revakta diğerleri gibi sivri beşik tonozla kapalıdır.

İçte batıda kuzey birinci revağın batı, batı ikinci revağın kuzey ucunda her iki revağın keşiştiği yerde, revaklarla eş genişlik ve derinlikte bir minare kaidesi yer alır. Minayere çıkış bugünkü durumu ile birinci kuzey revağın batı ucunda yapılırken; İkinci batı revağının kuzey ucundan, birinci kuzey revağın eksenine gelen doğrultuda, İkinci doğu revağından ve harim güney duvarının doğu ucundan açılan açıklıklarla dışarı ile ilişki kurulur (Şek.7).

Yapı dıştan oldukça kütlesel olup, batı duvarındaki kapı açıklığının (Res. 41,44) kuzeyinde, minare kaidesinin batı ekseninde oluşturulan bir niş (Res.7), minare kaidesini dıştan görünür duruma getirmiştir. Kuzey duvarda hiçbir hareketlilik gözlemlenmezken, doğu duvarda (Res.44) eksenden kuzeye kaymış durumda, iç mekana giren bir kapı açıklığı görülür (Res.46). En hareketli duvar olan güney duvarın ekseninde, mihrabın dışa taşkın yarım yuvarlak bölümü bulunurken, doğu uçta bir kapı açıklığı görülür (Res. 42,45). Ayrıca aynı beden duvarında biri

eksende, ikisi eksenin batısında ve biri eksenin doğu ucunda olmak üzere üst düzeyde küçük boyutlu toplam dört pencere açıklığı yer alır. Aynı tip pencerelere doğu ve batı duvarın harim sahınları ve avlu içinde güney revağın (son cemaat yerinin) eksenlerine gelen yerde, üst düzeyde de rastlanılır.

Yapının batı duvarının kuzeyinde yer alan minare kaidesinin (Res. 47-49) devamında ise, yuvarlak formlu ünlü eğri minaresi yer alır. Sırlı ve sırsız tuğlanın değişik formlarda ve istiflerle kullanılmasıyla oluşturulan minare kaidesi (Res.47) ve gövdesi (Res.43), döneminin en ünlü ve özgün minarelerindendir[149].

Yapıda çeşitli yerlerde kullanılan düzgün kesme taş, düzgün olmayan kesme taş, alçı ve tuğla kullanımı görülür (Res. 37-40). Yapının beden duvarında ve payelerin alt kesimlerinde düzgün kesme taş ve düzgün olmayan kesme taş kullanımı yoğunlaşırken; tonozlarda, kemerlerde, mihrapta ve minarede tuğla kullanımı görülür (Res. 37-41,43,47-49). Alçının tek görüldüğü yer ise avlu ve harim mihrabıdır.

Süsleme, sadece minare kaidesi ve gövdesinde görülür (Res.43,47-49). Her iki yerde de çeşitli formlardaki sırlı ve sırsız tuğla malzeme, değişik istiflerle dizilerek çok çeşitli desenler oluşturulmuştur. Ayrıca avlu ve harim mihraplarını çevreleyen, çizgilerin birbirini kesmesinden oluşan motifler, süsleme ögesi olarak düşünülmelidir.

Esediye Camii

Aslaniye Camii[150] ve Aslanlı Camii[151] olarak da anılan Esediye Camii, aynı adla anılan mahallede Aslanlı sokak Ahi Musa Mescid ve Türbesi'nin kuzeyinde yer alır. Günümüzde büyük ölçüde tahrip olmuş olup, harim güney ve batı duvarları kısmen ayaktadır. Avluya girişi sağlayan portal ise (Res.50-53), yıkılmak üzere olup, avlu çevre duvarları son dönem onarımıdır.

Yapım tarihi bilinmemekle ve bilinen bir kitabesi bulunmamakla birlikte, malzeme teknik özellikleri nedeniyle ve yapının bir diğer adı olan Aslaniye adının, günümüzde görülemese de 1960'lı yıllara kadar

[149] Minaredeki tuğla süslemeler ve ayrıntıları için bkz. Bakırer 1980 ve 1981
[150] Sunguroğlu 1958:278; Anonim 1966:8; Aşan 1989:82; Ünal 1989:209
[151] Ardıçoğlu 1964:64; Evliya Çelebi 1970:106

portalin üstünde bulunan aslan başlarından (Res.50) gelme olduğu[152], bu imgenin de Artuklu Hükümdarı Fahrettin Karaarslan'ı simgelediği belirtildiğinden[153], yapıyı Artuklu Dönemi eseri olarak değerlendirmekteyiz.

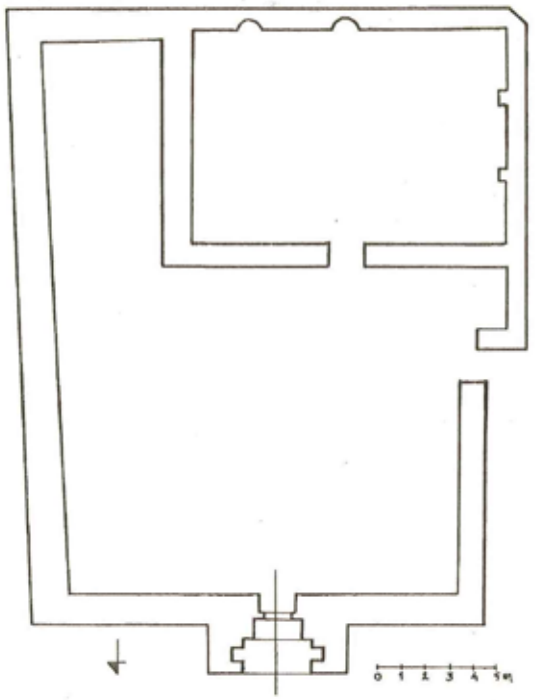
Kuzey güney doğrultusunda düzgün olmayan dikdörtgen planlı yapının, güney batısında tüm genişliğin yaklaşık 3/2 genişliğinde ve tüm derinliğin yaklaşık yine 3/2 derinliğinde, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı harim kısmı bulunur. Harimin doğusunda bulunan kuzey güney doğrultusunda ve harimle eş uzunluktaki eyvan dışında kalan avlu bölümü, eksende kuzeyde ve batıda birer açıklık ile dışarıya açılır. Batıdaki açıklığın sadeliğine karşın, kuzeydeki açıklık anıtsal portal şeklindedir (Res.50,51).

Harim bölümünün güney duvarında eksende, yarım yuvarlak bir mihrap nişi (Res.54) ile onun doğusunda ikinci bir niş (Res.55) bulunurken; batı duvarında alt düzeyde, eksenin kuzeyinde ve güneyinde iki duvar payandası izi görülür (Şek.8). Bu veriler dışında yapının örtü sistemi hakkında hiçbir ize rastlanılmamış olup, harim bölümünün olasılıkla beden duvarlarındaki payandalardan, belirli aralıklarla yapılmış sütun ya da payelere atılmış kemerlerin desteklediği, doğu batı doğrultusundaki tonozla kapalı olduğu söylenebilir[154].

Yapıdan geriye kalan izlere bakıldığında, yapıda moloztaş üzerine düzgün ve düzgün olmayan kesme taş kaplama ile tuğla kullanımı görülür. Düzgün kesme taş malzemenin izlerine rastladığımız portal (Res. 51,53) ve mihrap nişi dışındaki bölümler ise, düzgün olmayan kesme taş malzeme ile kaplıdır (Res. 54,55). Tuğla malzeme ise, sadece mihrap nişi doğusundaki ikinci niş içinde görülür. Tuğla dışındaki malzeme, kesme taş arası moloztaş dolgu tekniğinde kullanılmış olup, bunun en iyi örneğini portalde görmekteyiz.

Yapıdaki tek süsleme öğesi; portaldeki silmeler (Res.53,58) ve mukarnaslı kavsaradır (Res.56,57). Bunun dışında varlığı söylenen, ancak günümüze ulaşmayan aslan başlarını da süsleme elemanı olarak değerlendirebiliriz.

[152] Sunguroğlu 1964:64; Can 1973:7
[153] Anonim 1966:8
[154] Can, harim bölümünü sütunlara oturan kemerlerin ayırdığı, mihraba paralel üç sahınlı olarak tanımlar ki (Can 1973:8), sunduğumuz öneri ile çakışmaktadır.

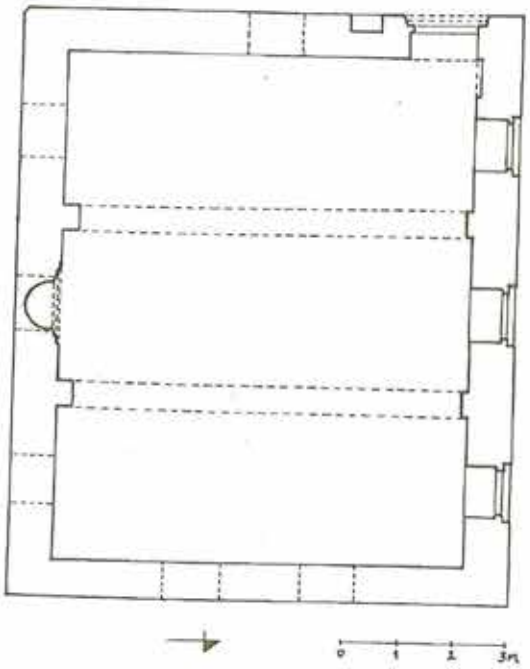
Şekil 8. Esediye Camisi rölöve planı (E.Danık)

Alacalı Mescid

Alacalı Mescid[155] ya da Alacalı Cami[156] olarak değerlendirilen yapı, kentin güneybatısında bugünkü Dağ Kapı girişinden hemen sonra güneyde yer alan Balak Gazi Parkı içinde kurulu olup (Res.59,60), yapıya ait arşiv resimleri ile karşılatırıldığında, büyük ölçüde orijinalliğinin yitirildiği anlaşılamakta olup, yapım kitabesi olmamasına karşın yaklaşık 600 H./1203-4 M. yıllarına tarihlendirilmektedir[157].

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapının, güney duvarında eksende yarım yuvarlak mihrap, kuzey duvarında eksende ve onun iki yanında birer olmak üzere üç pencere bulunurken, batı cephenin kuzey köşesindeki bir kapı ile dışarıya çıkılır. Kuzey ve güney duvarlarında

[155] Memişoğlu 1977:14
[156] Sunguroğlu 1958:270; Can 1973:17; Altun 1978:76
[157] Sunguroğlu 1958:270; Can 1973:17; Aşan 1989:81,82

Şekil 9. Alacalı Mescid rölöve planı (E.Damk)

bulunan ikişer adet duvar payesinden atılan ahşap desteklerle üç ayrı bölüme ayrılan yapı, ahşap tavan ile örtülüdür.

Batı cephenin kuzeyindeki köşede kapının hemen sağında bulunan duvar nişi, günümüze ulaşmayan bir bölümle ilişkili olmalıdır. Ancak günümüzde bu bölümden iz kalmadığı gibi, yine kuzey batı köşedeki minareye çıkış merdiveni yoktur. Ancak, minareye çıkışın kaynaklarda adı geçen ve arşiv resimlerinde kısmen izi görülen, cami ile bitişik medrese yapısından sağlandığı düşünülmelidir. Batı cephede ayrıca, eksende dikdörtgen formlu bir pencere açıklığı yer alır. Kuzey cephede alt düzeydeki üç adet dikdörtgen pencere dışında, üst düzeyde eksende bir başka dikdörtgen pencere yer alır. Alt seviyedeki pencerelerin sivri kemerli alınlıklarına karşılık, üstteki pencere sade bir şekilde yapılmıştır. Aynı şekilde kuzey cephenin bu hareketliliğine rağmen, doğu ve güney cephe (Res.60) oldukça sade olarak düzenlenmiştir. Her iki cephede de üst düzeyde cepheye eşit aralıklarla yerleştirilmiş dikdörtgen formlu güneyde üç, doğuda iki pencere açıklığı bulunur (Şek.9).

Yapının belki de en orijinal bölümü olarak günümüze ulaşan Osmanlı Dönemi minaresi (Res.59-62), kuzey batı köşede yer alıp, beyaz ve patlıcan moru renkli taşların değişik şekillerde kullanılmasıyla inşa edilmiştir. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, minareye çıkış daha önce var olupta; günümüze ulaşmayan medrese bölümü ile ilişkili olup, şu an batı cephede açık bir şekildedir.

Malzeme olarak kesme taş ve kabayonu taş malzeme ile ahşabın kullanıldığı yapıda, özellikle kuzey cephede belirgin bir şekilde orijinal malzemenin kullanımı görülmektedir. Bugün sıva ile kaplı olmasına karşın cephelerde karışık olarak kesme taş ve kabayonu taşın kullanıldığını, yapıya ait arşiv resimlerinden bilmekteyiz. Yapının girişinde ve minaresinde kesme taş malzeme kullanılırken, örtü sisteminde ahşap kullanılmıştır. Kapının iki yanında yer alan sütunceler ile pencerelerde kullanılan sivri kemerli alınlıklar dışında; minarede beyaz ve patlıcan moru taş kullanılarak (Res.60-62) renkli taş almaşığı şeklinde süslemeler yaratılmıştır.

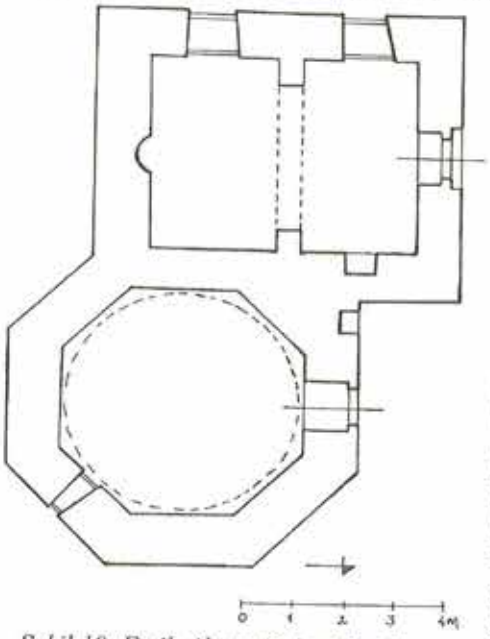
Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi

Fetih/Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi[158] ya da Şeyh-i Kainat[159] Mescid ve Türbesi olarak anılan yapı, Harput'un yaklaşık 1.5-2 km doğusunda aynı adla anılan yerdedir (Res.63,64). Halen mescid ve türbe olarak kullanılmakta olup, türbenin üst katı mevcut değildir. Alt katı çatı ile örtülerek (Res.64), türbe olarak kullanılmaktadır. Yapım tarihi konusunda net bir veri ve kitabe olmamasına karşın, türbedeki ahşap sanduka üzerinde yer alan 713 H./1313 M. tarihli kitabeden (bkz. Kitabe No:9) yola çıkılarak tarihlendirme yapılsa da[160], kitabenin verdiği tarihin daha çok Moğol etkinlik dönemine gelmesi, bu kitabenin baniye ait orijinal sanduka konusunda kuşku uyandırmaktadır. Bu bilgiler dışında Ardıçoğlu ve Can, yapıyı "Ebu'l-feth" ünvanlı olması gerektiği düşüncesiyle son sultanlardan İzzettin Ahmet'e bağlayarak, 1220-1225 yıllarına tarihlendirirler[161].

Kuzey güney yönünde dikdörtgen bir mekan ile bu mekana doğu duvarın güneyinde birleşik içten ve dıştan sekizgen bir mekanda oluşan yapının; Osmanlı Dönemi'nde eklendiğini düşündüğümüz ve mescid

158 Aşan 1989:82; Ünal 1989:220
159 Aşan 1989:82; Ünal 1989:220
160 Sunguroğlu 1958: 326; Önkal 1992:145
161 Ardıçoğlu 1966: 13; Can 1973:10

olarak kullanılan dikdörtgen planlı bölümü[162], doğu ve batıda eksendeki duvar payelerine oturan kemerle ikiye ayrılmış olup, heri iki bölüm batıda, eksenlerinde birer pencere açıklığı ile aydınlanırken; güney duvarda eksende, yarım yuvarlak bir mihrap bulunur. Kuzey duvarda yine eksende bulunan bir kapı ile dışarıya açılan yapıda, doğu duvarın kuzeyindeki bölümde, eksende kare bir niş yer alır. Batı ve kuzeybatı cephesi mescit ile birleşik olan sekizgen türbeye, kuzeyde cephe ekseninde açılan bir kapı ile girilir ve güneydoğu cephesinde yer alan bir mazgal pencere ile aydınlanır. Yapının türbe mekanı kubbe ile örtülüyken, mescid mekanı düz çatı ile kapalıdır (Şek 10).

Şekil 10. Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi rölöve planı (M.Kemal Can)

Dışta yapı kompleksinin kuzey cephesinde (Res.63) batıda mescid kapısı bulunurken; doğuda türbe kapısı ile, bu kapının sağında kare formda bir duvar nişi yer alır. Doğu cephede sadece türbe yapısının beden duvarları görülürken, güneydoğu cephede türbeyi aydınlatan mazgal pencere (Res.64) yer alır. Güneyde her iki yapının beden duvarları izlenirken; batıda, sadece mescid yapısının beden duvarları ile, cephede eşik aralıklarla ayrılmış dikdörtgen formlu iki pencere bulunur.

Her iki mekânda da düzgün ve düzgün olmayan kesme taş kullanımı görülür. Mescid duvarlarında, genelde düzgün olmayan kesme taş kullanımı, türbe yapısında ise, düzgün kesme taş malzeme kullanımı açıkça görülmekte olup, yapıdaki süsleme ile ilgili tek veri, mezar odasındaki ahşap sandukanın kuzey yüzünde, kitabe panolarının ortasında bulunan on kollu yıldız motifidir (Res.65).

[162]Can, türbe yapısını orijinal ve iki katlı olarak düşünürken; XIX. yüzyılda, yıkılı bulunan türbe ikinci kat taşları ile, mescid yapısının inşa edildiğini söyler (Can 1973:9).

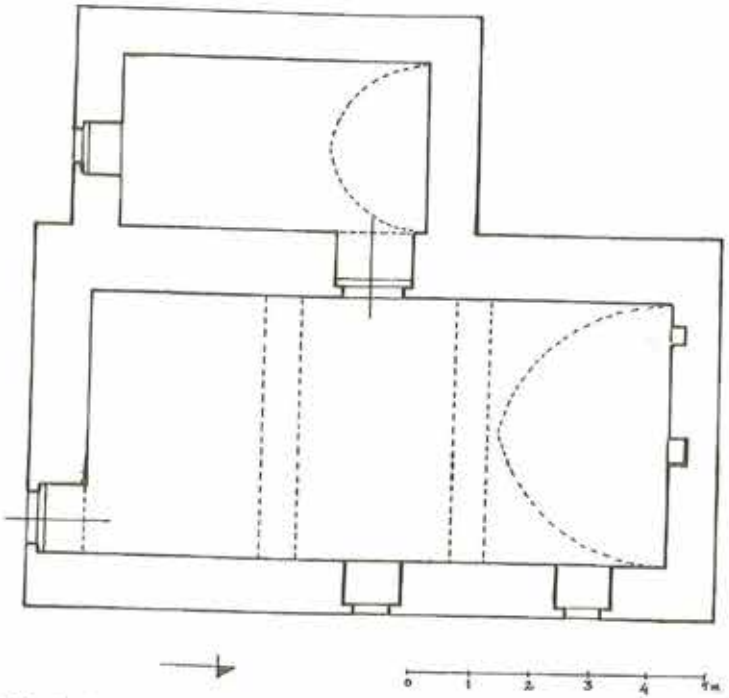
Ahi Musa Mescid ve Türbesi

Esediye Mahallesi, Aslanlı Sokak'ta, Esediye Camisi'nin güneyinde yer alan yapının (Res.66), yapım tarihini belirten kayıt ve kitabe olmamasına karşın, Artuklu Dönemi sonu Selçuklu Dönemi başlarına tarihlendirilirken; Memişoğlu, yapıyı bugün var olmayan kitabesinden yola çıkarak, 1185 yılına tarihlendirir[163]. Abdullah Kuran ise, yapıya ilişkin yapım tarih vermese de, Selçuklu yapısı olarak kabul edip, dar-ül hadis olarak Esediye Medresesi'nin bir ünitesi olarak değerlendirir[164].

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir mescid ve ona güney duvarın doğusunda birleşik, yaklaşık mescid yapısının ½ genişliğinde, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir türbeden[165] oluşmaktadır. Mescid olarak kullanılan mekan, kuzey-güney duvarlarından atılan kemerle (Res.67,68) desteklenen, doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülü üç eşit bölüme ayrılmış olup, batı duvarda eksende ve güneyinde birer küçük kare duvar nişi yer alır. Mescid yapısının orta bölümünün güney ekseninde açılan bir kapı ile türbe yapısına geçilirken (Res.67,69); doğu duvarın kuzey köşesindeki bir kapı ile dışarı çıkılır. Türbe yapısının doğu duvarı ekseninden, hafif olarak kuzeye kaymış durumda bir pencere açıklığı yer almakta olup, bu birim de doğu batı doğrultusunda beşik tonozla örtülüdür (Şek.11). Dışta doğu cephesinde, kuzeyde mescide giriş kapısı ile, güneyde dikdörtgen formlu türbe penceresi yer alır. Güney ve batı cepheler sağır cepheler olup, kuzey cephede eksende ve batıda iki pencere açıklığı görülür[166].

Yapının günümüzdeki durumuna göre yapılan bu tanımlamanın dışında, yapıyla ilgili olarak ilk planı veren Memişoğlu'nun yaptığı rölöve planına göre; genel form aynı olup, mescid biriminde güney duvarda yaklaşık olarak eksende yarım daire bir mihrap nişi yer alırken, zaviye birimine (bugünkü türbe) dışta doğuda bağımsız bir kapıdan girilmektedir. Yine aynı plana göre, güneybatıda birleşik bir başka bir görülürken. mescidin kuzey duvarı sağır duvar olarak örülmüş, zaviyenin güney duvarı ise, eksenin sağında ve solunda açılan eş genişlikte iki pencere ile aydınlatılmıştır. Her iki planın en önemli ortak noktası, örtü sistemindeki doğu-batı doğrultusundaki tonozdur. Ancak, burada bile bir

[163]Memişoğlu 1973:54
[164]Kuran 1969: 112
[165]Memişoğlu, türbe birimini bilinenin aksine zaviye olarak tanımlar (Memişoğlu 1973:54).
[166]Yapıya ilişkin ayrıntılı bilgi, tanımlama ve karşılaştırma için bkz. Danık 1998b: 35-40

Şekil 11. Ahi Musa Mescid ve Türbesi rölöve planı (VGM Arşivi'nden işlenerek)

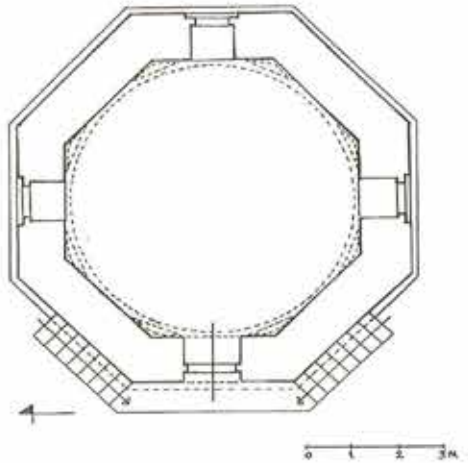
farklılık yaratılarak mescid biriminde tonoza iki adet destek kemeri atılmıştır.

Orijinal mescid ve türbe yapısına ait arşiv fotoğrafları, yapının kaba yonu taş ve moloz taş ile yapıldığını gösterirken; yapılan son restorasyon ile, malzeme yenilenmiş ve düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Yine aynı nedenlerden dolayı, orijinal inşa tekniği ve süsleme konusunda herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Mansur Baba Türbesi

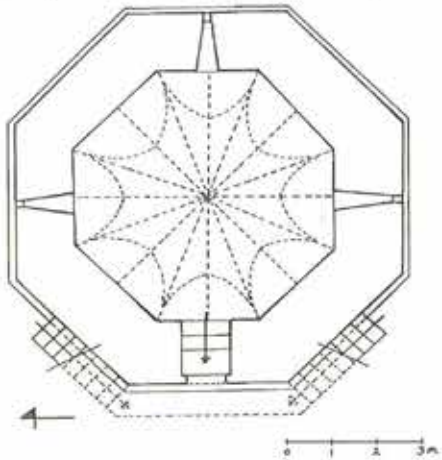
Ulu Cami Mahallesi, Nizamettin Caddesi ile İmameddin Sokak'ın birleştiği köşede, doğuda yer alan türbe (Res.70,71), geçirdiği restorasyonla tamamen yenilenmiş durumda olup, yapım tarihini belirten kayıt ve kitabe olmamasına karşın, plan özellikleri ve arşiv resimlerindeki malzeme tekniğe dayandırarak XII. yüzyıl sonu ile XIII. yüzyıl başı

orasına tarihlendirmekteyiz. Ardıçoğlu ve Can, yapıyı tarih vermeden XIII. yüzyıl başında Harput'ta hüküm süren İmameddin Ebubekir'e bağlayarak, İmameddin Ebubekir'in "Elmelik il'Mansur" ünvanı taşıdığını belirtir[167].

Şekil 12. Mansur Baba Türbesi üst kat rölöve planı (VGM Arşivinden işlenerek)

İçten ve dıştan sekizgen planlı ve iki katlı yapının üst katında doğu, güney ve kuzey eksenlerinde birer pencere (Res.71), batı eksende kapı açıklığı bulunurken (Res.73); batı cephe önündeki platformun sağında ve solunda, kuzeydoğu ve güneydoğu ceplere birleşik merdivenler yer alır (Res.72; Şek.12). Batı eksende yer alan alçak seviyeli bir kapı açıklığı ile girilen (Res.73) mezar odası da, üst kat gibi içten ve dıştan sekizgen olup; doğu, kuzey ve güney eksenlerde mazgal pencerelerle aydınlatılmakta olup (Şek.13), mezar odası yıldız tonoz ile, üst kat içerden kubbe, dışarıdan piramidal külâh ile örtülüdür.

Şekil 13. Mansur Baba Türbesi alt kat rölöve planı (VGM Arşivinden işlenerek)

Son restorasyondan önce çekilmiş arşiv fotoğraflarından (Res.70) anlaşıldığı kadarı ile yapı, "Feth Ahmet Taşı" olarak anılan kumlu kireç taşından, düzgün kesme taş arası moloztaş dolgu tekniğinde yapılmıştır. Ancak, günümüzde tamamen kesme taş ile yeniden inşa edilmiştir (Res.71). Orijinal yapı özelliğini kaybettiğinden süsleme konusunda da veri bulunmamaktadır.

[167] Ardıçoğlu 1966:12; Can 1973:6

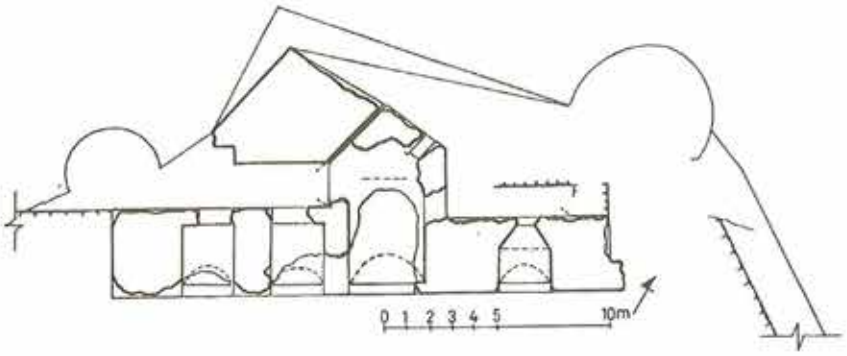
Artuklu Sarayı

İç Kale kuzey sur duvarları üzerinde yer alan Artuklu Sarayı'nı malzeme ve teknik olarak Geç Artuklu Dönemi olan XIII. yüzyıl 1. yarısına bağlamaktayız. Günümüze sarayın kuzey ikinci kat seyir terası (Res.74) ulaşmış olup, yapılacak bir bilimsel kazı ile, saraya ait diğer mekanların da izleri bulunabilecektir.

Evliya Çelebi'de anılan "Kösezade Sarayı" ve "Munzurzade Sarayı"[168], bugünkü Balakgazi Parkı'nın bulunduğu alandaki Kayabaşında yapılmış ve halen yöre halkı tarafınca da köşk ya da konak olarak nitelendirilen büyük evleri tanımlarken, aynı şekilde Lehmann-Haupt'un "Subarnuk Uçurumu" diye andığı ve tarafımızca Kızlar Kulesi olarak anılan yerde bir saraydan söz etse de[169], bu yapının bir saray yapısı olmadığı, sadece bir savunma kulesi olduğu, plan ve boyutlarından anlaşılmaktadır. Ardıçoğlu'nun, Artuklu Köşkü diye andığı[170] ve tarafımızca Belek Burcu (I no'lu yapı) olarak tanımlanan mimari mekan da, plan ve boyut olarak bu yapının sadece bir burç kule olabileceğini göstermektedir. Son olarak Ara Altun, her ne kadar yer tanımlaması ve ayrıntı vermese de, Harput İç Kale'de bir Artuklu Sarayı'nın varlığından söz ederek, hiçbir tanımlama ve ayrıntı vermeden Nizameddin İbrahim Dönemi olan 1203'ler başındaki onarımlar ile aynı döneme bağlar[171]. Bu boyutlarıyla bakıldığında literatürde görülmeyen bu saray yapısı, ilk defa tanıtılıp değerlendirilmektedir[172].

Güneybatı-kuzeydoğu yönünde kurulu bulunan saray yapısı; ortada, yan mekanlardan daha ileri taşkın, dışta üçgen olarak sonlanan dikdörtgen bir ana eyvan (Res.75), ana eyvanın batısında eş genişlik ve uzunlukta, ana eyvanın yarısı kadar derinlikte iki mekan ile (Res.76), ana eyvanın doğusunda yer alan ve yaklaşık olarak diğer yan mekanlarla eş genişlik ve derinlikte ancak, diğer mekanların aksine içe doğru hafifçe daralarak sonlanan bir mekandan (Res.77) oluşmuştur.

168 Evliya Çelebi 1970: 106
169 Lehman-Haupt 1910: 476, 477
170 Ardıçoğlu 1964:50, 51
171 Altun 1978:236, 281
172 Saray hakkındaki bilgiler ve karşılaştırmalar için bkz. Danık 2000b

Şekil 14. Artuklu Sarayı 2. kat rölöve planı (E. Danık)

Daha geniş ve derin tutulan ana eyvan, eksenin sağında ve solunda açılarak üçgen yüzeylere yönelen iki pencere ile aydınlanırken; giriş oldukça yüksek tutulmuş ve yuvarlak bir kemerle desteklenmiştir. (Res.75). Yan mekanların tümü, kuzey eksenlerinde yer alan birer pencere açıklığı ile aydınlanırken, tüm mekanların önü ana eyvanda olduğu gibi açık tutularak, kuzey güney yönünde beşik tonozla örtülmüştür (Şek.14).

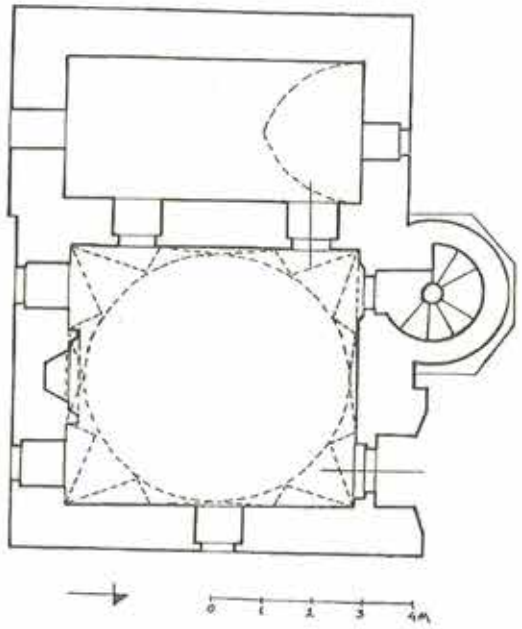
Eyvanın hemen sağında ve solunda yer alan ilk mekânlarda kısmen, eyvanda daha büyük ölçüde görülen alt kat tonozları ise (Res.74,75), yapının iki katlı olduğunu gösterirken; plan tanımını yaptığımız üst katın zemin düzeyinde güney yönde dışta yer alan hatıl yuvaları (Res.76,77), ikinci kat mekanlarının önünde ahşap bir geçiş platformunun ya da balkonunun varlığını düşündürür.

Mekânların kuzeyinde, ana eyvanın sağında ve solunda yer alan boşlukta bulunan temel izleri ve üst düzeydeki tonoz izleri, geç dönemde yapıya eklemeler yapıldığını gösterir. Aynı şekilde ana eyvanın doğusundaki mekanın doğu dış cephesinde yer alan duvar izi, bir başka mekanın varlığını göstermektedir. Ana eyvanın ucunda, üçgen bitişin solundaki örgü kütle ise, savunma tahkimatı dışında hiçbir iz vermemektedir.

SELÇUKLU DÖNEMİ YAPILARI

Arap Baba Mescid ve Türbesi

Alacalı Mescid[173] ve Arap Baba Camii[174] adlarıyla da bilinen Arap Baba[175] Mescid ve Türbesi, Sara Hatun Mahallesi, Yakut Sokak No:18'de yer almakta olup (Res.78), giriş kapısı üzerinde yer alan kitabesine (bkz.Kitabe No:10) göre 678 H./1276 M.[176] yılına tarihlendirilir.

Şekil 15. Arap Baba Mescid ve Türbesi rölöve planı (VGM Arşivi'nden işlenerek)

Doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, eksende batıya kayan bir duvarla iki mekana ayrılmış olup; mescid olarak kullanılan doğudaki kare mekanın güney duvarında eksende üç cepheli mihrap, mihrabın doğusunda ve batısında eş genişlikte, iki pencere açıklığı bulunur. Doğu duvarında ortada, diğerleri ile eş genişlikte birer pencere açıklığı; kuzey duvarında doğu köşede, pencerelerle eş genişlikte bir kapı, güney köşesinde helezonik merdivenli minareye açılan bir kapı

[173] Sunguroğlu 1958:310; Ünal 1989:212

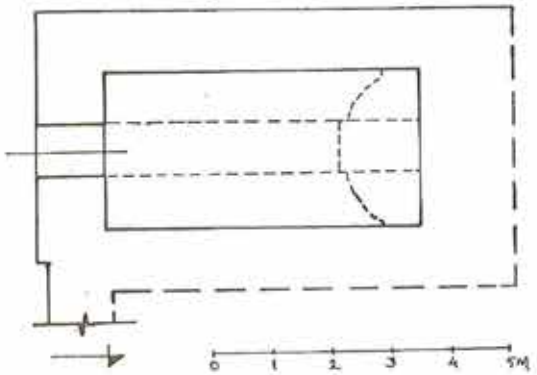
[174] Ardıçoğlu 1964:63

[175] Arap Baba hakkında anlatılan en ünlü efsane "Harput ve dolaylarında bir yıl yağmur yağmamış... Kuraklık yüzünden kıtlık olacak diye halk heyecandaymış... İşte tam bu sırada, Arap Baba Türbesine yakın olan evlerde oturan Selvi namında ihtiyar bir kadın rüyasında: Arap Babanın başı kesilip bir dereye atılırsa derhal yağmurların yağacağını görmüş kadın buna aldırmamış... Fakat her gece taşlanmak suretiyle tehdit edilince çarnaçar bunu yapmış ve hakikaten de yağmurlar başlamış... Kırk gün kırk gece mütemadiyen devam eden yağmurlar, adeta bir tufan halini almış... O sıra yine bu kadın rüyasında Arap Babayı görüyor... Benim başımı nereye attınsa hemen bana getir, yoksa halin haraptır diye vaki olan ihtar üzerine ertesi sabah kestiği başı attığı derenin bir kenarında buluyor, türbeye getirerek yerine koyuyor, bunun üzerine de yağmurlar kesiliyor." şeklindedir (Sunguroğlu 1958:314, 315).

[176] Ardıçoğlu, 1964:64; Ünal bu tarihi miladi olarak 1279 olarak değerlendirirken (Ünal 1989: 212); Önkal ise, 1279-1280 olarak ele alır (Önkal 1992:141).

bulunur. Batıda türbe ile ortak duvarında kuzeyde ve güneyde pencerelerle eş genişlikte iki açıklık bulunur. Bunlardan güneyde kalan, pencere açıklığı olarak kullanılırken, kuzeyde bulunanı; türbe üst katına geçişi sağlayan kapı olarak kullanılır.

Yapı kompleksinin içte batıda kalan ve türbe olarak kullanılan ikinci kat mekanı ise; kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, güneyde ve kuzeyde merkezde yer alan iki pencere ile aydınlanırken, batı duvarı sağırdır. Doğu duvar ise, mescit batı duvarı ile ortak olduğundan, aynı planı yansıtır. Birleşik yapının kare planlı mescid bölümü üçgen kuşakla geçilen kubbe ile; türbe ikinci katı olarak kullanılan bölümü ise, kuzey güney doğrultusunda sivri beşik tonozla örtülüdür (Şek.15). Türbe ikinci kat planı ile paralel olarak altta bulunan türbe mezar odasının dışarı ile tek ilişkisi, güneyde eksende bulunan giriş kapısı olup, aynalı tonoz ile örtülüdür (Şek.16).

Şekil 16. Arap Baba Mescid ve Türbesi mezar odası rölöve planı (VGM Arşivi)

Dışta kuzey cephede, doğu köşede yapının kitabesinin de yer aldığı giriş kapısı ile, eksende alt düzeyde beşgen kaidesi bulunan yuvarlak gövdeli minare ve en batıda dökdörtgen formlu türbe ikinci kat kuzey penceresi yer alır. Doğu cephede, eksende yer alan dikdörtgen formlu pencere dışında başka bir şey görülmezken; güney cephede üstte, mescid ve türbe ikinci katlarını aydınlatan pencereler yer alır. Türbe ikinci kat penceresi ile aynı eksende altta, türbenin mezar odasına girişi sağlayan başka bir dikdörtgen kapı açıklığı görülür. Batıda kalan cephe ise, diğer cephelerden farklı olarak sağır cephe olarak düzenlenmiştir.

Orijinal yapıyı gösteren arşiv fotoğraflarında düzgün kes-me taş ve kabayonu taşın birlikte kullanıldığı görülen yapıda, yapılan son restorasyonda düzgün kesme taş kullanılmıştır. Yapıda, kesme taş malzeme[177] dışında çeşitli yerlerde tuğla, çini ve alçı malzemeler de kullanılmıştır.

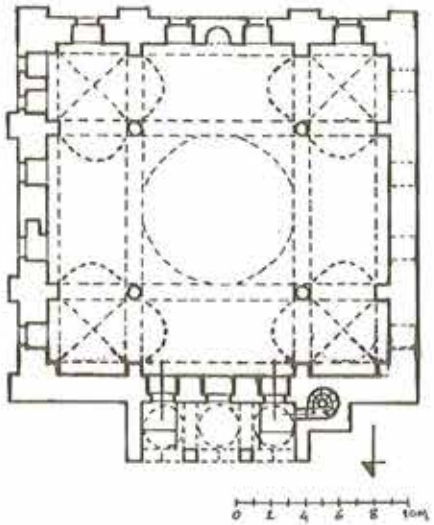
Harput'ta bulunan yapılar içinde en yoğun süsleme programına sahip yapının mihrabında ve kubbesinde kullanılan çiniler[178], döneminin en önemli örneklerindendir. Minare kaidesinin hemen üstünde gövdenin en alt kuşağında görülen alçı malzeme, minarede de çini ve sırlı tuğlanın[179] birlikte kullanılmış olduğunu gösterir. Kuzey batıda yer alan giriş kapısında görülen silmeler ile de giriş hareketlendirilmiştir.

AKKOYUNLU DÖNEMİ YAPILARI

Sara Hatun Camii

Sara Hatun Camii[180], Saray Hatun Camii[181] ve Uzun Hasan Oğulları Camii[182] isimleriyle anılan yapı, aynı adla anılan mahallede Aslanlı Sokak'ın meydanla birleştiği yerde Meydan Camiinin karşısında bulunur (Res.83). Yapım tarihini veren bilgi ve kitabesi bulunmamasına karşın, adını Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi Sara/Sare Hatun'dan alan yapı, Akkoyunlular Dönemi olan XV. Yüzyıl ikinci yarısına tarihlendirilmekteyse de[183]; ilk yapının, 993 H./1585 M. Tarihinde Hacı Mustafa[184] (bkz. Kitabe No:11) ve 1848 M. yılında Harput Müftüsü Hacı Ahmet tarafından yapılan onarımlarda[185] bozulduğu bilinmektedir. Bugünkü minare ise, 1898 yılında eklenmiştir[186]. Geçirdiği onarımlar nedeniyle aslından oldukça uzaklaşmış olan yapı, son şeklini Osmanlı Dönemi'nde almışsa da, Cumhuriyet Dönemi'nde de yeniden onarılmıştır.

[177]Özellikle portal çevresinde özgün olarak kalmış olan kumtaşı (Feth Ahmet Taşı) malzeme, kalede olduğu gibi taş hastalığı nedeniyle büyük oranda crimiş olup, gerekli önlemlerin alınmaması durumunda, yakın gelecekte doğal tahribatın boyutu daha da büyüyecektir.
[178]Yapıya ilişkin olarak yaptığımız ilk çalışmalarda yerinde olan mihrap çinilerinin, çok büyük ölçüde tahrip edildiğini ya da çalındığını 1997 yılı çalışmalarımızda tespit edip, gerekli yerler uyarılmışsa da henüz sorumlular hakkında hiçbir gelişme yaşanmamıştır.
[179]Bu kuşak üzerinde bitkisel süsleme içinde bir yazı kuşağının izleri görülebilmekteyse de, tahribat yoğunluğu nedeniyle kitabenin okunması mümkün olmamıştır.
[180]Gabriel 1940:259; Sunguroğlu 1958:285; Ardıçoğlu 1964:74; Sözen 1981:59
[181]Ünal 1989:209; Sümer 1990:631
[182]Sümer 1990:631
[183]Memişoğlu 1977:18; Ünal 1989:209
[184]Memişoğlu 1977:18; Sunguroğlu 1958:285, 286; Ünal 1989:209
[185]Memişoğlu 1977:18
[186]Sunguroğlu 1958:293

Şekil 17. Sara Hatun Camisi rölöve planı (A. Gabriel'den işlenerek)

Merkezi kare planlı yapının, merkezinde bulunan kubbeyi taşıyan dört sütunun oluşturduğu bölümün doğu ve batısında, kuzey güney doğrultusunda; kuzey ve güneyinde doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı dört bölüm yer alır. Çaprazlarda ise eş genişlikte dört kare bölüm bulunurken; güneyde eksende bulunan yarım yuvarlak mihrabın sağında ve solunda ikişer, doğu duvarda dokuz adet pencere açıklığı ile, kuzey beden duvarında son cemaat yerine açılan bir pencere ve iki kapı açıklığı yer alır. Batı duvarda ise, üst düzeyde dört pencere açıklığı bulunur.

Kuzey cephede, içteki kuzey dikdörtgen bölümle eş genişlikte, iki sütundan beden duvarlarına ve yan duvarlara atılan kemerlerle oluşturulan üç bölümlü bir son cemaat yeri (Res.83-85) ve son cemaat yerinin batı duvarından geçilen bir minare bulunur.

İçte orta bölüm kubbe, çapraz yönlerdeki kare bölümler çapraz tonoz, ana yönlerdeki dikdörtgen bölümler beşik tonozla örtülüyken, son cemaat yerinin üç bölümü de, kubbe ile kapatılmıştır (Şek.17).

Son cemaat yeri ile minarenin bulunduğu kuzey cephe dışında, her cephede eşit aralıklarla dağıtılmış dikdörtgen formlu dört adet pencere açıklığı görülür. Ancak, batı cephe pencereleri diğerlerinin aksine üst

düzeydedir. Güney duvarda, merkezin sağında ve solunda iki, doğu ve batı köşelerde iki olmak üzere toplam dört; doğu duvarda ise merkezin sağında ve solunda iki, kuzey köşede bir olmak üzere toplam üç duvar payandası yer alır.

Yapı, süreç içinde çeşitli defalar onarım geçirip tamamen yenilendiğinden, orijinal malzemesi konusunda elimizde yeterince bilgi yoktur. Mevcut yapı, kabayonu taşla yapılmış olmasına karşın, Osmanlı Dönemi özgün minaresinde, düzgün kesme taş kullanılmıştır (Res.84, 85).

GÜNÜMÜZE ULAŞMAYAN YAPILAR

Maristan

Adı ve yeri bilinmeyen bu hastahane yapısının varlığını, İç Kale'de kullanılan ancak, bugün Harput Müzesi'nde bulunan kitabelerden öğrenmekteyiz (bkz. Kitabe No:3, 4). 626 H./1228 M. tarihli yapı kitabesinde okunabilen "Marsan" kelimesinin, hastahane ile eş anlamlı "Maristan"ın karşılığı olarak kullanıldığı söylenmektedir ki, yapının banisi de "El Melik ül-Muiz" ünvanlı Nureddin Artukşah'dır[187]. Bu arada kitabedeki "marsan" kelimesi her ne kadar bir maristan yapısı olarak değerlendirilmekteyse de, Harput'ta bir maristanın yapısından kuşku duymamakla birlikte, biz bu kelimeyi bir usta adı olarak değerlendirme eğilimindeyiz.

Artuklu Dönemi'nde yapılan yapı, bir süre sonra kullanılamaz duruma gelmiş olmalı ki, yapının taşları İç Kale'nin onarımında[188] kullanılmıştır. Planını bilemediğimiz yapının yeri olarak; İç Kale dışındaki güney ve doğu bölgelerinin gayri müslim yerleşimi olması ve batı bölgesinin yerleşime uygun olmaması nedenleriyle, İç Kale'nin kuzeybatısı olarak önermekteyiz ki, bu konuda netlik olmamasına karşın yeterince araştırılmamış bir bölge olarak Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi yakınında bulunan ve temel düzeyindeki yıkıntıların bulunduğu bölgeyi de, bu önerme içinde değerlendirmek gerekir.

[187] Ardıçoğmu 1964:59; Can 1973:5

[188] Moğol Komutanı Baycu Noyan'ın bu maristanda tedavi edildiğini bildiğimize göre (Sunguroğlu 1958:117; Ardıçoğlu 1964:63), bu onarımı en azından 1243 sonrasına, olasılıkla Dulkadirli Dönemi'ne götürmemiz gerekir.

Zahiriye Camii ve Medresesi

Evliya Çelebi'nin Harput'taki yapılardan söz ederken adını verdiği Zahiriye Camii ve Medresesi[189] ile ilgili elimize ulaşan herhangi bir bilgi olmamasına karşın, Sara Hatun Camii ve Ulu Cami arasında yer alan Zahiri Baba Türbesi'nin[190] bulunduğu yerde oldukları tahmin edilmekte olup, Artuklu Dönemi'ne tarihlendirilmektedir[191]. Aynı bölgenin bir dönem Zahiriye Mahallesi olarak anılmış olması, yapı topluluğunun yeri konusunda önemli bir veri olsa da; yapım tarihi, plan tipi, bani, malzeme-teknik, süsleme gibi mimari açıdan herhangi bir bilgiye ulaşamamaktayız.

Dere Hamamı

Son yıllara kadar varlığını koruyan yapı, günümüzde görülmemektedir. Ancak, yapıyı yok olmadan gören araştırmacıların tanımına göre, Harput'un kuzeydoğusunda Hacılar Mahallesi Çatalkaya denilen yerde bulunmaktaymış[192].

Kaynaklarda yapı planı ile ilgili herhangi bir bilgi verilmezken; 1232 yılına kadar Harput'ta hüküm süren İmameddin Ebubekir tarafından yaptırıldığı söylenip[193], Artuklu yapısı olarak değerlendirilir. Yapıya ait bir kitabe ya da kaynağa dayandırılmayan bu bilgiler dışında, yapının mimari özelliklerine ilişkin bilgi de bulunmamaktadır.

Darphane

Yerini ve yapım tarihini bilemediğimiz bir yapı olarak varlığını, Harput'ta darbedilen (basılan) sikkelerden öğrenmekteyiz. Buna göre; 1185 yılında Harput Hükümdarı Nureddin Mehmed'in ölümüyle boşalan ve o sıralarda Selahaddin Eyyubi'ye yardım için Musul kuşatmasında bulunan İmameddin Ebubekir, geri dönerek Harput'u ele geçirir ve adına para bastırır[194].

[189] Evliya Çelebi 1970:106

[190] Söz konusu yapı XX. Yüzyılda yapılmış basit tipte kareye yakın dikdörtgen planlı temsili bir yapıdır.

[191] Ünal 1989: 212, 215

[192] Sunguroğlu 1958:365; Can 1973:17; Altun 1978:184

[193] Sunguroğlu 1958:366; Anonim 1966:8; Altun 1978:184 M.Kemal Can ise, 1301 H. Tarihli Mamuret-ül Aziz salnamesine dayanarak, yapının banisinin Melük-ül Muzaffer olduğunu söyler (Can 1977:17).

[194] Ardıçoğlu 1964:47; bu dönem sikkeleri için bkz. Spangler-Sayles 1992:60-68

İşte bu olaydan ve darbedilen (bastırılan) sikkelerden yola çıkılarak, yapı 1185 öncesine dayandırılsa da[195], ilk yapılışı hakkında bilgi yoktur. Ancak, yapının uzunca süre kullanıldığı Uzun Hasan, Rüstem Han, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni dönemlerinde, Harput'ta basıldığı bilinen sikkelerden anlaşılır[196].

Darphane yapıları için özel bir plan kullanılmadığını, herhangi basit bir atölyenin bile bu işlemlere uygun olabileceğini bilmekteyiz ki, olasılıkla basit planlı olan Harput'taki darphane yapısının yeri bilinmezse de, öneminden dolayı daha iyi korunduğu düşünülen, İç Kale içinde ve belkide Artuklu Sarayı içinde olmalıydı.

Kale Camii

Varlığını ilk defa Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden öğrenmekte olduğumuz yapı, günümüzde yoktur. Ancak, kısa süre öncesine kadar izleri görülebilen yapının İç Kale içinde, kale kapısından içeri girilince kuzey surlara doğru çıkan yolun sağında yer aldığı söylenilmekte olup, yapılacak bilimsel bir kazı ile en azından temelleri ve zemin döşemesi açığa çıkabilir.

Yapıyı yıkılmadan ve yok olmadan gören Sunguroğlu'nun yaptığı tanımlamaya göre; kare planlı basit tipte olan yapı, güney ve kuzey cephelerdeki üçerden, toplam altı pencere ile aydınlanırken, tonoz ile örtülüdür ve mermer döşemelidir[198]. Yapım tarihi olarak daha önce var olan ancak, günümüze ulaşmayan kitabesine göre 805 H./1398 M. tarihi verilir[199].

Yapı ile ilgili ilk bilgiyi bulduğumuz Evliya Çelebi'nin, yapıyı tanımlarken bir bölümde minareliydi, diğer bir bölümde ise minaresizdi şeklindeki belirlemesi kuşku uyandırırken[200], gerçekte minaresinin var olup olmadığı bilinmez. Ancak, bir zamanlar var olduğu, sonradan yıkıldığı söylenen[201] minarenin, Evliya Çelebi sonrasında yapılıp yapılmadığına ilişkin herhangi bir kayıt yoktur.

195 Anonim 1982:2571; Ünal 1989:222
196 Ardıçoğlu 1964:73; Ünal 1989:222
197 Sunguroğlu 1958:279
198 Sunguroğlu 1958:279
199 Ardıçoğlu 1964:72; Ünal 1989:210
200 Evliya Çelebi 1970:106
201 Sunguroğlu 1958:279

TÜRK DÖNEMİ ANADOLU'SUNDA TİCARET KENTSEL KİMLİK VE HARPUT'UN KENTSEL GELİŞİMİ

TÜRKLER'İN ANADOLU'DA İLK YERLEŞME ÇABALARI VE TİCARET

XI. yüzyıl ikinci yarısından sonra Türkler'in Anadolu'ya girmesi ile birlikte, kentleri terkeden bir kısım yerli halklar batıya, Balkanlar'a, Toroslara ve diğer dağlık bölgelere çekilirken[202]; fethedilen kentlere başlangıçta, önce askeri garnizon ve komutanlar, ardından memurlar, tüccarlar, zanaatçılar ve kent yaşamını tercih eden Türkmenler vb. gruplar yerleşmeye başlamışlardır[203].

Kentlere yönelen Türkmenler, bir yandan kentler içinde yerli halklarla birlikte yaşayıp yeni mahalleler oluştururken; bir bölümü mevcut kentlerin yakınında yeniden kent kurmayı denemişlerdir. Ancak kentlere yerleşenlerden çok, kentsel yaşama hazır olmadıklarından, köyleri tercih eden Türkmenler'in yoğunlukta olması sonucu, kentlerdeki nüfusu arttırmak için; dervişler tımar sahibi yapılarak kentlere yerleştirilmiş ve bir miktar daha nüfus, bu sayede kentlere çekilmiştir. Dervişlerin kurdukları zaviyeler etrafında oluşturulan bu mahalleler ise, yapıyla aynı adı alarak gelişmişlerdir[204].

XII. yüzyılda ustalık gerektiren zanaatlar, genellikle yerli halkın elindedir. Mimarlar, duvar ustaları, taş ustaları gibi dallarda uğraş veren zanaatçılar, genellikle gayrımüslimlerdi. Her ne kadar Anadolu'ya yerleşen Türk grupları arasında da çeşitli ustalar bulunmaktaysa da, yerli ustaların daha ince bir işçilikle çalışıp, üretim yaptıklarının farkına varan yönetici Türkler, yeni yerleşimleri sırasında yerli ustaları kullanmayı tercih etmişlerdir. Yapılaşma dışında yerel sanayide de yerli halkların söz sahibi olduğu görülür. Erzincan halkının önemli bölümünü oluşturan Ermeniler, dokumacılık sektörünü ellerinde tutarlarken, Erzurum'da yaşayan Ermeniler, maden işleme sektörünü; Antalya ve Alanya civarındaki Ermeniler, kuyumculuk sektörünü; Ladik'te yaşayan Rumlar,

202 Turan 1971:38
203 Kuban 1978:58; Cahen 1984:157; Gordlevski 1988:185
204 Kuban 1978:59-61

pamuklu dokuma sektörünü; Aksaray'da yaşayan Rumlar ise, halı dokuma sektörünü ellerinde tutuyorlardı[205].

Bütün bunlara karşın Türkmenler, bir süre sonra göçebe yaşam tarzı içinde kendi soyunu devam ettirme kaygısından ve üretimin günlük ihtiyaçlar üzerine kurulu olmasından kurtularak; Ticaretin getirdiği ekonomik rantın farkına varıp, sadece soy devamlılığı kuralından uzaklaşarak, günlük rantın üzerine kurulu ekonomik yaşama geçmişlerdir. Bunun sonucunda da, kendi üretiminde bulunan ve sektörel olarak elinde tutuğu et ve süt ürünleri ile, bunların yan ürün sektörünü, pazar ekonomisi içine sürerek, karşılıklı ihtiyaç gidermeyi öğrenmiştir.

Bir süre sonra, kendi kendine yeten doğal ekonomi, giderek kentler arası, bölgeler arası ticari değişim şekline dönüşerek ticaret yaygınlaşmış, pazar büyümüş ve ortaya hem üretimle hem satışla uğraşan yeni bir sınıf olarak tüccarlar çıkmıştır. Ticaretin getirisi ile yapılan inşaatlar sonucunda kentler büyümeye başlamıştır. Kendi ürününü dış pazarlara süren feodaller (yerel yöneticiler), yapılan bu ihracatın karşılığında yerli zanaatçıların yaptığı kimi ürünleri beğenmeyerek; Mısır, Suriye, Bağdat, Çin, Orta Asya, Şiraz, Gürcistan, Kafkasya, Rusya, vb. yerlerden çeşitli ürünler getirerek bunları iç pazara sürmüştür[206].

Devletin aldığı gerekli önlemler ticareti geliştirdiği gibi; hem feodallerin geliri, hem de devletin geliri artmaktaydı. Vergisini alan devlet, ticarete para yatırıp kar elde eden feodal. Bu ilişki ağı, beraberinde çeşitli yaptırımları getirmekteydi. Gerek sultanlar, gerek diğer yetkililer (feodaller ve devlet görevlileri), ticaret yollarına güvenliği sağlayıcı kervansaraylar yaparken; devlet, güvenlikten sorumlu olmak adına, bir tür sigorta görevini görmekteydi[207]. Alınan bu önlemlere rağmen tüccar soyulur ve şikayetçi olursa; sultan, soyguncu üstüne yürüyerek, çalınan malın telafisi yoluna gidiyordu. Soyguncu yakalanmazsa; zarar, savaş ganimetinden ya da feodal valinin elindeki yedek akçeden karşılanıyordu. Eğer zarar yerinde ve zamanında kapatılmazsa, tümüyle hazineden ödeme yapılıyor ve daha sonra zararı verene yansıtılıyordu[208].

1243'lerden önce otuz-kırk kadar han yapılmış olması, XIII. yüzyıl ortalarında sadece Kayseri-Sivas yolunda yirmi han bulunması, ticaretin

[205]Gordlevski 1988:188-190
[206]Gordlevski 1988:208, 209
[207]Turan 1971:95
[208]Gordlevski 1988:215

ne denli önemli olduğunu gösterir. Selçuklu Dönemi'nde Sinop-Antalya hattının doğusunda kalan bölgelerde, düzenli bir ulaşım ağının olması, kurumsallaşmış ticaretin varlığını gösterdiği gibi, aynı bölgede uluslararası ticaretin yapıldığı ana arterler, XIII. yüzyılın en önemli kentlerinden geçmekteydi. Bugünkü Yumurtalık (Ayas)'tan başlayıp, Gülek Boğazı'ndan sonra Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum, Malazgirt üzerinden Hoy'a ve oradan Tebriz'e ulaşan arter üzerinde bulunan kervansaraylar, bu yolun ne denli önemli olduğunu gösterir. Bu arada yol üzerindeki kentlerde de koloniler kurulmaktaydı. Kayseri'de kendilerine ait kilise ve fırınları bulunan "Piza" kolonisine karşılık; Sivas'ta, Cenevizliler Kemaleddin Hanı'nı kiralamışlardı[209]. Aynı şekilde Konya, Erzurum, Antalya, Sinop gibi kentlerde de bir takım İtalyan ve Yahudi ticaret mahalleri ve konsolosluklar, bunlara ait hanlar ve kiliseler yapılmıştı[210].

Ana arterlere bağlı diğer yolların en önemlileri, Samsun ve Sinop'tan başlayıp Amasya, Tokat üzerinden Sivas'a ulaşan yol ile; Kayseri, Aksaray, Konya, Eğirdir, Isparta, Antalya ve Alanya yollarıydı. Kayseri ve Sivas kentelerinin bütün arterler üzerinde olması ve ticari olanaklardan yararlanmaları, bu kentlerin hızla gelişmelerini sağlarken[211]; bu ana arterlere bağlı diğer yollar üzerindeki kentler, sadece bu malların pazarlanmasında ve yerel ürünlerin toplanmasında kullanılmışlardır. Ancak, bu neden bile bu yollardaki kentleri (ötekiler kadar olmasa da) hızla geliştirmiştir.

Ticari rantın büyüklüğü XIV. ve XV. yüzyıllarda da aynı ilişkilerin devamlılığını sağlamışsa da, özellikle XIII. yüzyıl ortalarından sonraki Moğol istilasının ardından, ticari canlılık daha da artmıştır. Bunun nedeni olarak; uluslararası ticaret için, birden fazla ülkeden geçmek zorunda kalan ve geçtiği her ülkedeki değişik kural ile vergilere bağlanan tüccar için, bütün ülkelerin kontrolünün tek elde olması sonrasında, daha güvenli bir yolculuğun olması, verginin tek otoriteye ödenmesi ve bu nedenle de ticaretin daha çok kar bırakmasını gösterebiliriz.

[209]Turan 1971:115; Tanyeli 1987:35
[210]Turan 1971:67
[211]Tanyeli 1987:36

Bu arada kökeni Orta Asya'ya kadar götürülen ve "kardeşlik" anlamına gelen ahilik esnaf örgütlenmesi, Anadolu'da etkinliğini artırır. Kimilerince bugünlük anlamıyla bir kooperatif ya da sendika şeklinde[212], kimilerince mesleki bir tarikat şeklinde[213] örgütlenen ahilikte, kardeşlik esasına dayalı olarak çeşitli loncalar oluşturulmuş ve satılan malların yerli üretim olması ile, standartlarının yüksek olmasına dikkat edilmiştir[214].

Ticaretin geliştirdiği kentler, giderek askeri ve ticari bir merkez durumuna geçerken ve merkezde görkemli yapılar yükselirken, varoşlarda yaşam yoksullaşmaktaydı. Feodaller, yüksek devlet görevlileri ve sultanlarca, elde edilen ganimet ve vergi fazlalıkları ile yapılan cami, medrese, zaviye, hamam ve diğer kentsel ögeler dışında, kentlerin çevreleri surlarla çevrilmekteydi. Kentte gayrımüslim mahalleri surlarla ayrılmış olsa da[215], bu ayrımın her kentte yapıldığını söylemek zordur. Örneğin Konya'da bir Ermeni Mahallesinin olduğu bilinse de, izole edildiği konusunda bir veri yoktur[216]. Yine de Antalya örneğinde olduğu gibi yerli halkın Türklere karşı ayaklanması sonrasında, yapılan surlarla gayrımüslim mahalleri zaman zaman izole edilmişlerdir. Aynı durumun benzeri Niksar'da görülmüş olup, Niksar'da yerli halk ayaklanmamış, sadece Türkler bu olasılığa karşı, mahalleleri surlarla ayırmışlardır[217].

Başlangıçta kente yerleşirken hemen bir namazgah veya mescit ya da kiliseleri camiye çevirerek, dini ihtiyaçlarını gideren Türkler[218], XII. Yüzyıl ortalarından sonra kendi yapılarını yapmaya başlamışlardır. XIII. Yüzyıl ortalarından sonra ise, hem dini hemde sivil mimari yapıları kusursuz denecek düzeye ulaşır. Bütün bu yapıların oluşmasında yerli ustaların yanısıra, çeşitli ülkelerden gelen veya getirilen sanatçıların çalıştığını görmekteyiz[219]. Bu ustalar arasında Kafkasya, Mezapotamya, Şam gibi yerlerden gelen Müslüman ustalar kadar, Rum ve Ermeni usta isimlerine de rastlanılır[220].

212 Koşay 1977:63
213 Memişoğlu 1973:53
214 Koşay 1977:63-69
215 Gordlevski 1988:226-228
216 Cahen 1984:192
217 Baykara 1983: 192, 193
218 Kuban 1978:59
219 Gordlevski 1988: 239-240
220 Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz.Bayburtluoğlu 1993

BİZANS DÖNEMİ'NDE HARPUT KENT KURGULAMASI

Anadoludaki bu gelişim içinde, Bizans Dönemi Harput'u ile ilgili yeterli bilgi ve kaynak olmadığı gibi; dönemi yansıtacak yeterli yapısal kalıntının da günümüze ulaşmaması, bu dönem ile ilgili ayrıntılı açıklama yapmamızı güçlendirmektedir. Ancak, bugün Süt Kale denilen[221] İç Kale'nin, 938 yılında Sayf ad-Davla'nın sefer yaptığı kalelerden biri olarak belirtilmesi[222] ve 973-976 yıllarında Bardas Skleros adlı bir isyancının çeşitli yollarla elde ettiği paralarını, Harput Kalesi'nde sakladığının söylenmesi[223], Harput'un bir kale kent olarak Bizans Dönemi'nde de var olduğunu gösterir. Her ne kadar İç Kale'nin günümüze ulaşan şekli bir Artuklu kalesi görünümünde ise de, Türk Dönemi öncesinde küçükte olsa bir kalenin varlığı söz konusu olup, kalenin 2. giriş kapısından sonra batıda yer alan Çubuk Bey Burcu'nun alt düzeyinde, 3. girişten kuzeye yönelen sur duvarlarında (Res.30), kuzey sur duvarlarında ve Büyük Burç'tan sonra güneye yönelen surların, içte kalan 1. kademesinde, Geç Roma ve Bizans Dönemi'ne ait duvar izlerini görmek mümkündür[224]. Araplar'ca **"Hısn-ı Ziyad"** Bizanslılar'ca ve yerli halkça **"Zaita Castellum"**[225] olarak adlandırılan kale, döneminin önemli merkezlerinde biri olup, Arap ve Türkmen akınlarına karşı Bizanslılar'ca Anadolu uç kalelerinden biri olarak kullanılmıştır.

Günümüze ulaşmış bulunan ve Meryem Ana/Süryani Kilisesi gibi değişik isimlerle anılan kilisenin geçmişi de, Türk Dönemi öncesine götürülmektedir[226]. Kalenin doğusunda ve batı duvarını kalenin oturduğu kayalıklara yaslamış bulunan kilisenin (Res.9-11), kale dışında olması; Harput'un Bizans Dönemi'nde nüfus yoğunluğundan kale dışı yerleşime geçtiğini göstermektedir ki, kale dışı bu yerleşimi, yoğunluğu az bir varoş olarak nitelendirebiliriz.

221 Sunguroğlu 1958: 259; Aşan 1989:79
222 Honigman 1970:68
223 Honigman 1970:148
224 Ayrıntılı bilgi için bkz. Danık 1997b ve 1998a
225 Gabriel 1940: 257; Darkot 1950:296; Sunguroğlu 1958:44; Ardıçoğlu 1964:23
226 Osmanoğlu 1963:22; Andreasyan 1964:89; Memişoğlu 1977:28

Anadolu'da Türk Dönemi öncesi kentsel kimliklerden, kale kent modeli içinde değerlendirebileceğimiz Bizans Dönemi Harput'u, bu modelin gereği olarak İç Kale ile sınırlı küçük bir alana sıkıştığından, kale içinde düzenli bir kentleşme göstermiş olmalıdır. Ne yazık ki bunu kanıtlayacak, ya da farklılaştıracak sistemli bir kazı, kale içinde henüz yapılmamıştır. Aynı dönemde dış surların varlığından şüpheliyiz. Bu durumda, askeri garnizon da kale içine sıkıştığından zaten bir kent için küçük bir alana sıkışan kalenin dışına taşan, bir takım mimari unsurlar da olabilir[227]. Bunlar; kilise, manastır gibi dinsel işlevli yapılar olabileceği gibi, ticari mekanlarda olabilir. Aynı şekilde günümüze ulaşmayan kent nekropolü de kent dışında konuşlandırılmış olmalıydı.

Kent dışına taşan varoşların, büyük olasılıkla kentin doğusunda ve güneyinde olması gerekirdi. Türk Dönemi'nde de aynı yerlerde iskan edildiğini bildiğimiz bu mahalleler, aynı yerleşimlerin devamı olmalıdır. Doğuda bulunan Meryem Ana Kilisesi bu tercihin nedenlerinden biridir. Kentin batısındaki alanın yerleşime uygun olmaması[228], kuzeyinin ise kale girişi olması nedeniyle, yerleşimlerin bu yönlerde bulunma olasılığın yok etmektedir ki, böylece uygun yerleşim için geriye sadece doğu ve güney bölgeleri kalmaktadır.

Daha öncede söylediğimiz gibi, dönemle ilgili fazlaca bir verinin olmaması ve düzenli kazıların yapılmamış olması nedeniyle, kentin bu dönem kent kurgusu, mimari verileri, sosyal yaşamı ve demografik yapısıyla ilgili bir şeyler söylemekte güçtür. Ancak, tarihsel gelişim sürecindeki bölgedeki Ermeni etkinliğini göz önünde tutarsak, Ermeni nüfus potansiyelinin daha yoğun olduğunu söylemek olanaklıdır. Aynı şekilde, bu dönemden günümüze ulaşan bir Süryani kilisesinin bulunması, azımsanamıyacak ölçüde Süryani'nin de bölgede yerleşmiş olduğu göstermektedir. Bu iki etkin grubun dışında diğer etnik grupların varlığı ile ilgili net bilgimiz yoktur[229].

[227] Tanyeli 1987:26

[228] Bu bölge çok dik ve kayalıktır. Bu nedenle de sivil yerleşimlerin kurulmasına uygun değildir.

[229] XVI. Yüzyıl tahrir defterlerinden öğrendiğimiz Ermeni, Süryani ve Rum etnik gruplarından; Ermenilerin, nüfusça daha fazla olduğu, ikinci sırada ise Süryaniler'in bulunduğu görülmektedir (Ünal 1989:60-63).

TÜRK DÖNEMİNDE HARPUT'UN YENİDEN YAPILANMASI

Kentsel Kimlik

1087 yılında Çubuk Bey'in Harput'u alması ile birlikte, her ne kadar kentte Türk Dönemi başladıysa da; kentsel yerleşim, ticari yasam, sosyal yaşam, kültürel etkinlik gibi alanlarda da Türk Dönemi'nin başladığını söylemek olası değildir. Ganiment ve iyi otlaklar bulmak amacıyla Anadolu'ya gelen Türkmen kitleleri Anadolu içlerine ilerlerken; Fahrüd Devle'nin isteğiyle, emrinde bulunan az bir kuvvetle Harput'u ele geçirip kendine başkent yaparak, Çubukoğulları Beyliği'ni kuran Çubuk Bey, konut ve tarımsal araziye el koymuştu. Ancak, Çubuk Bey'den önce ve sonra yöreye gelen Türkmen grupları, kente yerleşmek yerine, kırsal arazide tarımsal faaliyet ve hayvancılıkla uğraşmayı tercih ettiğinden, diğer Anadolu kentlerinin bir çoğunda olduğu gibi, Harput kent haklı başlangıçta yerli halk, askeri garnizon, komutanlar ve yöneticiler gibi gruplardan oluşmuş olmalıydı.

Hiçbir kalıntısı günümüze ulaşmayan Çubukoğulları Dönemi'nde (1087-1113), imar faaliyeti olduğunu söyleyecek veri ve kaynak yoktur. Büyük olasılıkla imar çalışmalarından önce savunma ve fetihleri düşünen yöneticiler, Bizans kent kimliğinden kurtulamayarak, bir önceki dönemin yapılarını kullanmışlardır. Dinsel ihtiyaçlarını gidermek için, yine önceki dönem yapılardan yararlanıldığını düşünmek gerekir. Ancak, Ulu Cami'ye ait olduğu söylenilen minber kitabelerinden yola çıkılıp, yapıyı Çubukoğulları Dönemi'ne tarihlendirdiğimizde[230], Kale dışına böylesine görkemli bir yapının yapılması için yeterince zaman ve maddi olanak bulunmakta mıydı? diye sormak gerekir. Her iki gerekçeye, güvenlik gerekçesini de eklediğimizde, Ulu Cami'nin bu dönemde yapıldığından çok, minberin Ulu Cami'nin yapılmasından sonra, buraya taşınmış olabileceğini de düşünebiliriz. Her ne kadar Harput Ulu Cami, genel olarak Artuklu yapısı olarak kabul edilse de, Avlusunda yer alan kitabeyi yapım kitabesinden çok XIII. Yüzyıl başlarında genişletilen/eklenen avluya konulmuş (farklı bir ifade ile devşirilmiş) vergi kitabesi kabul ederek, yapıyı XII. Yüzyıl ilk yarısında inşa edilmiş, XIII. yüzyıl başında avlu eklenerek genişletilmiş olarak kabul etmekteyiz.

[230] Aşan 1987:29; konuya ilişkin bir tartışma için bkz. Durukan 1999

1113'ten sonra Tuğrul Arslan'ın annesi Ayşe Hatun ile evlenerek, atabey sıfatı ile Harput'un idaresini alan Artukoğlu Belek, idareyi ele aldıktan sonra kalenin onarımını yaptırmaya başlamıştır. Onarımların Ermeni ustalarca yapıldığını, hatta çalışan bu ustaların yardımıyla Belek'in esiri olan Urfa Kontu Joscelin de Caurtenay ve Birecik Senyörü Galeran de Paiset ile birlikte bazı şövalyelerin zindandan kurtarıldıkları tarihi kaynaklarda belirtilmektedir[231]. Böylece Artuklular'ın en azından belli bir süre yerli Ermeni ustaları yapım ve onarım çalışmalarında kullandığını görmekteyiz.

Artuklu Dönemi'nde kalede yapılan onarımlar egemenlik sürecinde devam eder. Kaledeki mevcut kitabelerden, güney yönünde bulunan kitabenin birinden 1185 sonrasında Nizameddin İbrahim Dönemi'nde, bir onarım ya da genişletme çalışmaları olduğu öğrenilmektedir[232]. Aynı şekilde Nurettin Artukşah tarafından 1228 tarihinde yaptırılan bir maristan yıkıldıktan sonra, taşlarının kale onarımında kullanıldığı, bugün Harput Müzesi'nde bulunan; ancak, yakın tarihe kadar kale duvarlarında yer alan bir kitabe[233] ile (Res.86-88), 1228 sonrasında başka bir tamiratın yapıldığı görülmektedir. Moğol komutanı Baycu Noyan'ın bir ara hastalandığında bu maristanda tedavi gördüğünü bildiğimize göre[234], bu tamiratı en azından 1243 sonrasına götürebiliriz ki, bu durumda yaklaşık onbeş yıllık bir süreç sonra maristanın yıkılmasının bilinçli bir yıkım mı, yoksa bir deprem ya da yangın gibi doğal bir olaydan sonra mı olup olmadığı, ayrı bir tartışma konusudur.

Kalede yapılan bu büyük onarımlar ve genişletmeler dışında 1113-1234 yılları arasındaki Artuklu Dönemi'nde Harput'ta büyük Türkleşme çabaları da görülür. 1146-1156 yıllarında kale kuzeyinde ve girişin karşısında, Anadolu'nun ilk yapılarından Harput Ulu Cami (Res.35-49) inşa edilmiş, devamında yapım tarihi bilinmeyen Aslaniye (Esediye) Camii (Res.50-58), 1185 tarihli Ahi Musa Mescid ve Türbesi (Res.66-69) ile son Artuklu Hükümdarı Nureddin Artukşah Dönemi'nde, yaklaşık 1203-4 yıllarında Alacalı Cami (Res.59-62) ve saray yapısı (Res.74-77), bu tarihten sonra Mansur Baba Türbesi (Res.70-73) ile Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi (Res.63-65) yapılmıştır. Bu yapılar dışında varlığı bilinen ancak günümüze ulaşmayan; darphane, maristan, Aslaniye

231 Abu'l-Farac 1987: 358; Mateos 1987:272-274
232 Anılan kitabe için bkz. Kitabe No:2
233 Anılan kitabe için bkz. Kitabe No:3
234 Sungurоğlu 1958:117; Ardıçoğlu 1964:63

(Esediye) Medresesi, Dere Hamamı, Zahiriye Medresesi gibi yapılar, Artuklu Dönemi'nin yoğun bir iskan ve Türkleşme dönemi olduğunu göstermektedir.

Yukarıda adı geçen yapıların kent planı (Şek.2) üzerindeki yoğunluğunun İç Kale'nin kuzeyinde olması (Şek.3), Türkler'in, yoğunlukla bu bölgeleri kullandığını göstermektedir. Gayrımüslimlerin ise, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, İç Kale'nin doğu ve güney eteklerinde iskana devam ettiklerini düşünebiliriz.

Bu arada Harput'ta bir Ahilik örgütlenmesi olduğunu da düşünmek gerekir. Yapım tarihi 1185'e bağlanan Ahi Musa Mescid ve Türbesi'nden yola çıkılarak, bu tarihten önce ve sonra esnaf örgütlenmesinin Harput'ta var olduğu, hatta bugünkü Elazığ'da gelişmiş bulunan bakırcılık sektörünün, döneminde Harput'ta örgütlenmiş olarak çalıştığı belirtilmektedir[235]. Oysa Ahi Musa Mescid ve Türbesi'nin yapımından yaklaşık 100 yıl sonra 1290'larda Harput'a gelen bir Ermeni rahibinin kentte vaazlar vererek, gençleri etrafında toplaması ve bunun duyulması ile birlikte bazı provakatörlerin Ulu Cami kapısına köpek leşi asarak, Müslüman'ları tahrik etmesi sonrasında ortaya çıkan gerginlik ve yaşanan tatsız olayların devamında, ticaretin bir ay süre ile durduğunu[236] bilmekteyiz. Bu durumda, Ahilik örgütlenmesine karşı, ticaret 100 yıl sonra bir ay süre ile durabiliyorsa, kentte her iki kesimin de ticari olarak örgütlenmiş olduğunu, hatta gayrımüslimlerin bu örgütlenmede daha etkin olduğunu düşünmek gerekir.

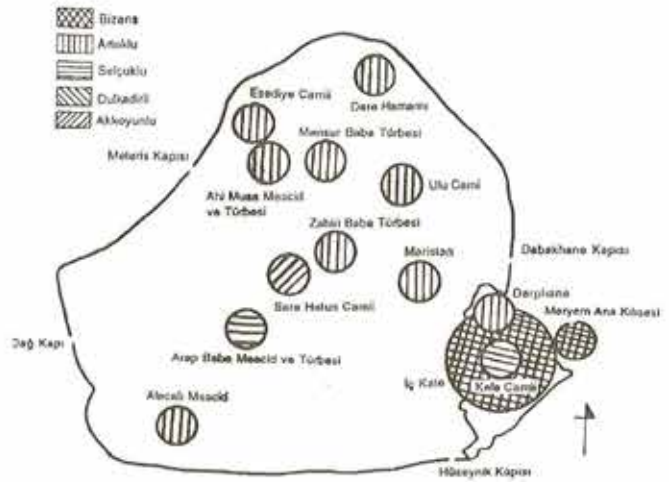
1185'te Selahattin Eyyubi'ye yardım için Harput'tan ayrılan, ayrıldıktan sonra kardeşi Nureddin Muhammed'in de ölmesi ve Kutbettin Sokman'ın tahta geçirilmesi üzerine, Harput'a geri gelerek tahtı ele geçiren ve adına para bastıran İmameddin Ebubekir Dönemi'nde, Harput'ta varlığını bildiğimiz ancak, yerini bilmediğimiz darphane ile, kentin ekonomik refahının yüksek olduğunu da bilmekteyiz.

Aynı şekilde yerini bilmediğimiz, varlığını bildiğimiz yapılardan maristan taşlarının İç Kale onarımında kullanılmış olması nedeniyle, İç Kale'ye yakın bir yerde olması gerekir diye düşünmekteyiz. Bu çerçevede ele alındığında, İç Kale'nin kuzeyinde ya da kuzeybatısında

235 Memişoğlu 1973:54
236 Abu'l-Farac 1987:633

bir maristan olma olasılığı oldukça fazla olup, bu durumda maristan'ın neden yıkıldığı konusu da gündeme gelmektedir ki; bu ve benzeri sorulara yanıt verecek ya da olası önerileri netleyebilecek mimarı kalıntılar yoktur. Bu arada, daha önce de belirttiğimiz gibi, Feth Ahmet yakınındaki yıkıntıların da maristana ait olabileceği önerisi de, dikkatle incelenmelidir.

Yakın zamana kadar varlığı bilinen ve şehrin doğusunda Hacılar Mahallesi Çatalkaya Mevkii denilen yerde olduğu söylenilen[237] Dere Hamamı'da, kentin sınırlarını göstermesi açısından ilginçtir. Bugünkü Esediye Camii ile aynı komplekste olması gerektiğini düşündüğümüz Esediye Medresesi ve yine bugünkü Zahiri Baba Türbesi'nin olduğu yerde olduğunu düşündüğümüz Zahiriye Medrese'si ise, eğitimin bu dönemde başladığını gösterir. Şehrin gelişim aksına ters olarak daha batıda yer alan ve Artuklular'ın son dönemlerinde yapılan Alacalı Cami/Mescid, gelişim aksının batıya doğru uzadığını göstermektedir ki, Selçuklu ve Osmanlı'da da kent gelişim aksı bu yöne kaymıştır (Şek.18).

Şekil 18. Ortaçağ'da Harput, egemenlik dönemlerine göre yapısal dağılım denemesi (E. Danık)

Bu arada, Harput'ta yaklaşık 120 yıllık bir egemenlik sürdüren ve bu süreç içinde kentte bir çok yapıya imza atmış olan Artuklu hükümdarlarının türbelerinin bulunmaması, ortaya ilginç bir durum çıkarmaktadır. Kentteki bir çok türbe yapısına karşın, hükümdarlar için yapılmış türbelerin olmaması kuşkulu görünmektedir. Ancak Ardıçoğlu'nun da açıkladığı gibi Mansur Baba Türbesi'nin "Elmelik il'Mansur" ünvanlı olması olası İmameddin Ebubekir; Feth Ahmet Baba Türbesi'nin ise, "Ebülfeth" ünvanlı olması olası İzzeddin Ahmet'e ait olması[238] düşüncesi, bilimsel anlamda ele alınıp değerlendirilmesi gerekli bir düşüncedir.

[237] Sunguroğlu 1958:365; Altun 1978:184

1234'de Selçukluların Harput'u fethiyle Artuklu Dönemi son bulurken, başlayan Selçuklu Dönemi de aslında pek uzun sürmemiştir. 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra Selçukluların varlığı fiilen varsa da, Moğollara vergi veren devlet durumuna düşmüş olmaları ve iktidarı ellerinde bulundurmamaları sonucu, 1363 yılında başlayan Dulkadirli Dönemi'ne kadar, değişken ve kısa süreli yerel egemenliklerde kalan kentte; Selçuklu Dönemi'ne bağlanan ve kentin batı aksında yer alan 1276 tarihli Arap Baba Mescid ve Türbesi[239] (Res.78-82), bu dönemden günümüze ulaşan tek yapıdır.

Dulkadirli Dönemi ile birlikte, İç Kale'de yine onarım faaliyetleri görülür. Ayrıca İç Kale içinde yapılan ve bu döneme tarihlendirilen ancak, günümüzde görülmeyen Kale Camii ve sur onarımları, Dulkadirliler'in yapısal faaliyetlerini İç Kale içine kaydırdıklarını gösterir. Buna gerekçe olarak, Memlükler'in Dulkadirliler üzerine yaptıkları sürekli seferleri gösterebiliriz.

1433 yılından sonra Doğu Anadolu'da görülen en büyük güç olan Akkoyunlular'ın, aynı yıllarda Harput'u almasından sonra XV. Yüzyıl son çeyreğine tarihlendirebileceğimiz Sara Hatun Cami (Res.83-85), Akkoyunlu yapısı olarak görülen tek yapıdır. Bununla birlikte İç Kale içinde Aslanlı Burç olarak değerlendirdiğimiz burç ve devamında kuzeye yönelen surların da bu dönemde yapılmış olması, Akkoyunlular'ın da savunma kaygıları taşıdığını göstermektedir.

Bütün bunlar da göstermektedir ki, Artuklu Dönemi'nde yoğun imar faaliyetleri gören ve kent gelişim aksını bulan Harput, bu dönem sonrasında pek gelişmemiştir. Devamında gelen Selçuklu, Moğol, Akkoyunlu dönemlerinde gelişimini hızlandıramayan Harput'un, bu duruma düşmesinin en büyük nedenlerinden biri, XIII. yüzyıl başların-

[238] Ardıçoğlu 1966:12, 13

[239] 1276 yılı her ne kadar Moğol Dönemi'ni gösterse de, daha öncede belirttiğimiz gibi Selçuklular'ın varlığı Moğol döneminde de devam etmiştir. Nitekim kitabede yer alan isimlerden Kılıç Arslan ve Keyhüsrev, Selçuklu sultanlarıdır (kitabe için bkz. Kitabe No:10).

dan sonra, Anadolu kentlerinin gelişimini büyük ölçüde etkileyen ticaret ve ticaret yollarının Harput'tan uzaklaşması ve Harput'un atıl duruma düşmesidir. Aynı şekilde yine 1243'ten sonra Moğollar'ın gelmesiyle birlikte siyasal iktidarların zayıflaması ve yerel iktidarların (Moğol Beyleri, Dulkadir, Akkoyunlu) etkin duruma gelmesiyle, yatırımların yapısal faaliyetler yerine askeri harcamalar ve kişisel harcamalara kayması da etkin bir nedendir.

Nüfus ve Demografik Yapı

XI-XV. yüzyıl arası Harput kent merkezi nüfusu ve demografik yapısı ile ilgili kaynak ve belge olmamasına karşın, XVI. Yüzyıldan elimize ulaşan tahrir defterlerinde yer alan kayıtlara bakıldığında, kentin XVI. Yüzyıl başlarındaki nüfusunun 6062 olduğu ve bunun 3775'nin Müslüman[240], 2287'sinin gayrimüslim olduğu görülmektedir[241].

Bizans Dönemi'nde kale kent olan Harput'un askeri savunma özelliği dikkate alındığında, pek fazla bir nüfusa sahip olduğu söylenemez. Çubuk Bey'in Harput'u almasının ardından, Türkmenler'in kente ne ölçüde yerleştiğini bilemiyoruz[242]. Kentte bu dönemden kalma hiçbir kaynak ve veriye rastlanmamaktadır.

XII. yüzyıldan sonra Harput'a egemen olan Belek Gazi ile birlikte başlayan Artuklu Dönemi'nde, kente bir miktar daha Türkmen'in yerleştiği kabul edilmelidir. Yerleşen bu kitle dışında, idari ve askeri görevleri yerine getirecek kitlenin de getirildiği gerçektir. Artuklu Dönemi'nden günümüze ulaşan yapıların yoğunluğu ve İç Kale'nin kuzey, kuzeydoğu ile kuzeybatı yönlerinde oluşturulan medrese, cami gibi yapılarla iskânlaşmanın başladığı ve bunun gerekliliği olan sosyal ihtiyaçlarında giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu nedenle Artuklular'ın egemenlik döneminde Harput'ta önemli bir nüfus artışı olduğunu kabul etmeliyiz. Özellikle Fahreddin Karaarslan Dönemi'nde, XII. yüzyıl ortalarından sonra vergilerin kaldırılması da, Harput'u çekim merkezi yapmış olmalıdır.

[240] Bu rakamlara vergiden muaf olan imam, müezzin, hatib, hafız, mütevelli, kethüda, sadat, pir-i fani, müderris, meşayih, talebe, zaviyedar, sipahi-zade, ama, abdal vb. zümreler ile fiilen askerlikle uğraşan müstahfızlar, uzebler, yeniçeriler, sipahiler, asesler gibi gruplar ile kadı, müfti, naib, nakibu'l-eşraf, subaşı, sancakbeyi, alaybeyi, çeribaşı, dizdar gibi idareci ve subaylarla, bunların kapı halkının hane (ev) efradı dahil değildir (Ünal 1989:57).

[241] Ünal 1989:60

[242] Türkmenlerin'in göçebe yaşamdan çıkıp, kentsel yaşama geçişlerini daha uzun vadeli olarak düşünmekteyiz.

Artuklular'ın devamında Selçuklu, Dulkadirli, Akkoyunlu ve Safevi dönemlerinde, kentte nüfusun belli bir oranda arttığı (en azından doğumla ilişkili olarak) düşünülmekte olup, Osmanlı-Safevi çatışması sonrasında bölgeden ve kentten büyük miktar Türkmen'in, İran'a göç ettiği bilinmektedir[243]. Elimizde bulunan XVI. yüzyıl belgeleri ise, bu göçler sonrasındaki verileri gösterdiğinden, geriye doğru nüfus ve demografik yapıyı götürdüğümüzde, bütün bu gelişmeleri birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Elimize ulaşan ilk tahrir 1518 tarihli olup, Safeviler'in yenilip bölgeyi terketmeleri 1514 yılıdır. Safeviler'in yenilmesiyle birlikte bir miktar göç yaşandığını bildiğimize göre, 1514 öncesi Harput kent merkezi nüfusunun, Müslüman kent nüfusunu %50 artırarak, 6500'ler kabul ettiğimizde, XVI. yüzyıl başlarında kent nüfusunu 8500-9000 arası kabul edebiliriz. Bu nüfusa dini, askeri ve idari sınıfı, yani vergiden muaf olanları kattığımızda, bu rakamın yaklaşık olarak 10.000'lere çıkması gerekir.

1336 yılında Sivas kentinin 700.000 dinar vergi vermesine karşılık, Harput 215.000 dinar vergi vermektedir[244]. Aynı yıllarda Sivas'ın kent nüfusu 120.000 olarak belirtilmektedir ki[245], bu durumda orantı kurduğumuzda Harput nüfusunun 35.000 civarında olması gerekir. Bu esaslardan yola çıktığımızda ise, XIV. yüzyıl ortasında 35.000'lik ya da yaklaşık olarak bu civarda bir nüfusa sahip olan Harput nüfusunu, XIII. yüzyıl ortalarında 18.000-20.000 civarında, XII. yüzyıl ortalarında 9.000-10.000 civarında düşünmek gerekir[246]. XI. yüzyıl ortalarında ise bu rakamı 5.000'lere düşürebiliriz. Diğer taraftan XVI. yüzyıl tahrirlerinden yola çıkıp, XVI. yüzyıl başı XV. Yüzyıl sonu nüfusunu 10.000 olarak kabul ettiğimizde, XIV. yüzyıl ortasındaki 35.000'lik nüfustan 10.000 gibi rakamlara düşüşü açıklamak, bizim açımızdan oldukça zordur. Söylenebilecek tek şey, Safeviler'in yenilip bölgeyi terketmesinden sonra yaşanan göçün, çok büyük olduğu yönündedir.

Ortaçağ Harput'unun olduğu kadar, XVI. yüzyıldan sonraki dönemler içinde geçerli olmak üzere, Harput'ta demografik yapının kadın-erkek

[243] Ünal 1989:57

[244] Turan 1971:126

[245] Turan 1971:67

[246] Değişik bir açıdan öneri olarak baktığımızda, 1150'li yıllarda kurulan Harput Ulu Camii, rahatlıkla 1.000-1.500 kişiyi içine alabilecek kapasitededir. Böyle düşündüğümüzde ve camiye gelen kişilerin ev halkını en azından 5 kişi kabul ettiğimizde, Müslüman kent nüfusunun en azından 5.000-7.500 arasında olduğu, bunlara gayrımüslimleri eklediğimizde, nüfusun 9.000-10.000'lere çıktığını görmekteyiz.

ayrımlarına ve diğer ayrıntılarına sahip değiliz. XV. Yüzyıl tahrirlerinde belirlenen müslim-gayrımüslim ayrımında sahip olduğumuz bilgiler ise, sadece dinsel inancı içermekle yetinmekte, gayrımüslimlerin Ermeni, Süryani, Rum, vb. ayrımlarına değinilmemektedir. XVI. yüzyılda yapılan 1518 tahririnde 9 müslim, 4 gayrımüslim; 1523 tahririnde 14 müslim, 4 gayrımüslim mahalle sayılarına karşın, nüfus oranlamalarında her iki dönemde de ve bunu takip eden 1566 yılında da hane ve mahalle sayılarının azlığına karşın, gayrımüslim nüfusun toplam nüfus için %43-45 gibi oranlarda olması[247], kent demografik yapısında ki dinsel dağılımın, müslim ve gayrımüslim nüfusun yaklaşık olarak yarı yarıya olduğunu gösterirken, XVI. yüzyıl için geçerli olan bu orantıları, Ortaçağ'a doğru geriye çektiğimizde, hiçbir bilimsel veri olmamasına karşın, XV. Yüzyılda benzer, XI. Yüzyılda öncelikli olarak tamamen gayrımüslim, XI. Yüzyıl sonu XII. yüzyıl başlarında yoğunluklu gayrımüslim ve az yoğunluklu müslim, XII. yüzyıldan XV. Yüzyıla kadar müslim müfusta önemli olarak artış, gayrımüslim nüfusta ise ivmeli azalış şeklinde kabul edebiliriz.

Müslüman ve nüfus içinde, yine net bilgiler olmamasına karşın tarihsel süreçteki olaylar ve gelişmelerle birlikte değerlendirdiğimizde; Türkmen, Kürt, Arap, Acem gibi grupların varlığı ile birlikte, özellikle inanç yönünden Alevi-Kızılbaş etkinliğini kabul etmek gerekir ki, Ulu Cami minberi olarak kabul edilen ve Çubukoğulları Dönemi'ne tarihlendirilen minberdeki "Alevi" terimi, bu dönemden itibaren Aleviler'in bölgede yerleşmeye başladığını gösterir. Özellikle XV. Yüzyıl sonu XVI. yüzyıl başlarındaki Safevi misyonerlerin çalışmalarındaki rahatlık ve uygun zemin, bu dönem öncesi Alevi-Kızılbaş etkinliğini ve yoğunluğunu düşündürürken, anılan yüzyıllardan sonra bu oranlarda belirgin bir azalma olmuş olmalıdır. Bu azalma daha çok Şah İsmail-Yavuz Sultan Selim çatışmalarının bir sonucudur. Ancak, Alevi-Kızılbaş kitlesi dışında, yadırganamayacak ölçüde "Sunni" inanç temelli kitlenin varlığı da kabul edilmelidir. Aynı temelle değerlendirildiğinde, gayrımüslim nüfus içinde öncelikli olarak Ermeni nüfus ağırlığını kabul etsekte, devamında büyük oranda Süryani ve olası olarak az da olsa bir Rum nüfus varlığı kabul edilebilinir. Ancak, gerek Harput'taki ve gerekse yakın bölgedeki kilise ve köy isim ve kalıntıları dikkate alındığında, Ermeni-Süryani nüfus dengesinin Ermeni ağırlıklı olsa da, yaklaşık olarak yarıya yakın oranlarda olması gerekir.

[247] Ünal 1992:92

Mahalleler

Ortaçağ Harput'u ile ilgili yazılı kaynakların olmaması nedeniyle, net rakamlarını veremediğimiz nüfus ve demografik yapı gibi; aynı dönem için Harput'un mahallerini de net olarak bilmemekteyiz. Ancak, XVI. yüzyıl başlarında yapılmış bulunan tahrirlerden yola çıkarak XI-XV. Yüzyıllar için kurgulamalar yapılabilinir.

XVI. yüzyılın hemen başında yapılan iki tahrirden 1518 tarihli ilk tahrirde; 9 Müslüman, 4 gayrımüslim mahallesi görünmektedir. Kaya Mahallesi, Hoca Hasan Mahallesi, Aşçı Mahallesi, Börekci Pir Mehmed Mahallesi, Kadı Kayası Mahallesi, Medrese-i Hümmam Mahallesi, Hanke Mahallesi, Mescid-i Cuma Mahallesi ve Hacı Satılmış Mahallesi adlı Müslüman mahalleleri ile Sinabud Mahallesi, Norsis Mahallesi, Gürcü Bey Mahallesi ve Şehroz Mahallesi adlı gayrımüslim mahallelerinden[248]; bir çoğunun bugünkü yerleri bilinmez. Sadece Medrese-i Hümmam Mahallesi'nin bugünkü Sara Hatun Mahallesi, Mescid-i Cuma Mahallesi'nin bugünkü Ulu Cami Mahallesi olduğunu tahmin etmekteyiz. Gayrimüslim mahallerinden Sinabud Mahallesi İç Kale'nin güney eteğinde, Norsis Mahallesi İç Kale'nin doğu eteğinde, Gürcü Bey Mahallesi İç Kale'nin kuzeydoğusunda, Şehroz Mahallesi ise kentin Dağ Kapı adlı kapısının kuzeybatısında yer almaktaydı.

1523 tarihli ikinci tahrirde gayrimüslim mahalle isimleri ve sayıları değişmezken, Müslüman mahallerinin sayısı on beşe çıkmıştır. Bun-lardan bir kısmı yeni mahalle adı olup, önceki mahallelerin ikiye ayrılmasından oluştuğunu tahmin etmekteyiz. Kaya, Hoca Hasan ve Medrese-i Hümmam adlı mahallelerin adları korunup, 1518 tahririnde adı geçen diğer mahallerin adları anılmazken, yeni mahalle adları olarak; Mescid-i Muzafferiddin, Mescid-i Ortak, Mescid-i Cedid, Molla Seydi Ahmed, Mescid-i Zahiriye, Mescid-i Ahi Musa, Mescid-i Müderris, Cami-i Kebir, Mescid-i Aslaniye, Mescid-i Atik (Meydan), Mescid-i Alaca ve Mescid-i Ahmet Bey mahalleleri[249] yeni kurulan, daha doğru bir deyimle yeni adlandırılan mahalleler olup, gayrimüslim mahalle sayısı ve adlarında değişiklik olmamıştır.

[248] Ünal 1989:204
[249] Ünal 1989:204

XVI. yüzyıl başında yapılan bu tahrir bilgileri ışığında XI-XV. Yüzyıllar arasına baktığımızda, olasılıkla gayrimüslim mahalle adı ve sayısında değişiklik yapmamak gereklidir. Özellikle Artuklu egemenliğinden sonraki dönem olan XII. yüzyıl başlarından sonra, kale dışına çıkan yerleşim alanları ile birlikte, hiç olmazsa XII. yüzyıl ortalarından sonra bu mahallerin kurulmuş olduğunu düşünebiliriz. Müslüman mahalle adları ve sayılarını ise çok değişken kabul etmek gerekir (Şek.19). 1518 tahririnde adı geçmeyen, 1523 tahririnde adı geçen ve kuruluş dönemleri XVI. yüzyılın çok öncesine giden kimi yapılarla ilişkili mahallelerin, 1518 tahririnde anılmaması, bizim açımızdan bir soru işaretidir.

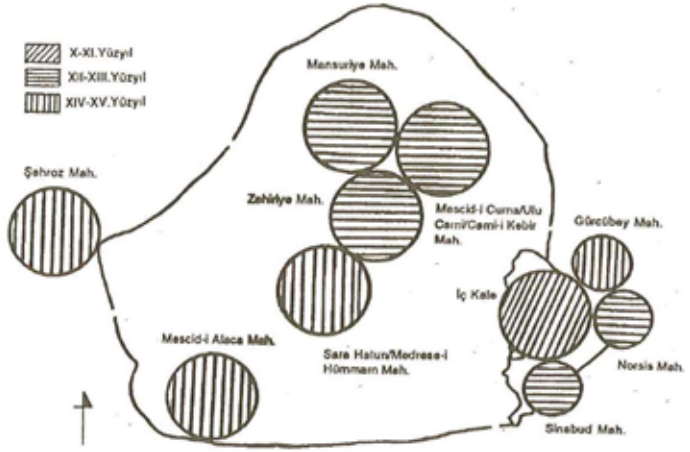
Çubukoğulları ile birlikte Harput'ta kentleşme sürecinde bir değişiklik yaşanmadığını daha çok mevcut kentin kullanıldığını bildiğimize göre ve Türk kenti olarak Artuklu ile birlikte kimliğini bulmaya başladığını söylediğimiz Harput mahalle kuruluşlarını da, yine Artuklu ile başlamamız gerekir.

Mevcut kalenin her dönemde kullanılmış olması, kale içi için bir veya birden fazla mahalle adını gündeme getirmesine karşın, bu işimleri bilmemekteyiz. Son dönemlerde kullanılan Kale Mahallesi adının, hedef dönemimizde (XI-XV. yüzyıllar) kullanıldığını düşünmek zordur.

Artuklu Dönemi'nden varlığını bildiğimiz Ulu Cami, Esediye (Aslaniye) Camii, Fatih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi, Ahi Musa Mescid ve Türbesi, Alacalı Mescid, maristan, darphane; Zahiriye Türbesi, Dere Hamamı gibi yapılar kentin genişliğini ve aksını gösterdiği gibi, olasılıkla yerleşimlerin bu yapılar etrafında odaklaştığını ve bu adlarla anılmış olabileceğini gösterir. Bu durumda Artuklu Dönemi Harput'unda Ulu Cami/Camii Kebir, Aslaniye, Zahiriye, Mansuriye gibi en azından dört Müslüman mahallenin varlığı söz konusu olmalıydı. Aynı şekilde Norsis ve Sinabud adlı gibi gayrimüslim mahalleden söz edilmelidir. Alacalı Mescid kentin batı aksında, Fatih Ahmet doğu aksında bulunduğu için bunları mahalle olarak düşünmek yanlış olur. Ancak zaman içinde Artuklu Dönemi sonunda Alacalı Mescid etrafında sivil yerleşim olmuş olmalıdır. XVI. yüzyıl tahrirlerinde adı geçen Gürcü Bey ve Şehroz adlı gayrimüslim mahalleri bu döneme almamamızın nedeni, kent aksının yeni

yeni belirlendiği bir dönemde, Müslüman yoğunluğun yerleşmeye başladığı kuzey ve kuzeybatıda böyle bir zorlamanın olmamasının daha doğru bir mantık olduğu ve kale içinden dışarı taşan gayri müslim nüfusun, Müslüman nüfus kadar yeni yerleşim alanı oluşturabilecek yoğunlukta olmadığı düşüncesindendir. Zaten kale dışına iki mahalle kurulmuş durumdadır. Aynı mantıkla kentin batı ucuna mahalle kurmak anlamsız kalmaktadır.

Oysa Artuklu sonu ve Selçuklu Dönemi'nde ve devamında İlhanlı, Dulkadirli, Akkoyunlu dönemlerinde, kentte özel çabalı bir gelişim olmamıştır. Kendi doğallığı içinde gelişen kentte, bu dönemlerde yeni mahalleler oluştuğu da bir gerçektir (Şek.19). Ancak nerede hangi mahalle kuruldu bilinmiyorsa da, daha önceden adını söylediğimiz mahalle adlarına; Mescid-i Alaca Mahallesi, Sara Hatun Mahallesi gibi Müslüman mahalleleri ile, Gürcü Bey ve Şehroz gibi gayrımüslim mahalle isimlerini de eklememiz gerekir.

Şekil 19. 1/5000'lik Ortaçağ'da Harput, yüzyıllar ölçeğinde mahalle oluşumları denemesi (E. Danık)

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Paleotik Dönem'den günümüze kadar kesintisiz yerleşim gören Harput, süreç içinde çeşitli kültürlerin etkisi ve egemenliği altında kalırken, kent merkezinde sistematik bilimsel kazıların yapılmış olmaması nedeniyle, kentin XI. Yüzyıldan önceki kimliği konusunda hiçbir bilgimiz yoktur. Kaldı ki XI. Yüzyıldan sonraki dönem verilerinin de yeterli olduğu söylenemez. XI. Yüzyıldan XV. Yüzyıl sonuna kadar olan süreç için, kimi tarihi bilgiler ve yapısal kalıntılar bulunurken; XVI. Yüzyıl sonrasında yapılan tahrirler ve diğer yazılı belgeler, Harput'un Osmanlı ve devamında Cumhuriyet Dönemi kent kimliğini daha net olarak ortaya koyabilmektedir.

Hedef dönemimiz olan ve XI-XV. Yüzyılları kapsayan Ortaçağ Harput'u işte bu bilinen ve bilinmeyen dönemler arasında bir geçiş dönemi olarak, kimi zaman bilimsel veriler, kimi zaman yapısal veriler ve kimi zaman da olabilirlik ölçüsünde değerlendirmeler ve olasılıklarla ele alınmıştır. Abul Farac, Urfalı Mateos ve İbni Bibi gibi dönem yazarlarının verdiği bilgiler ile, Bizans-Akkoyunlu dönemleri arasında yapılmış olan yapısal veriler ve bu yapılara ait kitabeler, bilimsel verilerimizi oluştururken; XVI. Yüzyıl sonrası ve özellikle 1518, 1523 ve 1566 tahrirleri gibi dönem kayıtları ile, XVII. Yüzyıl ve sonrası seyyahlarının notları ile çizimlerinden yola çıkarak, günümüz kent topografyası ile birlikte restüte ettiğimiz kent kimlik denemesi ise, olabilirlik ölçüsündeki değerlendirmelerimizdir.

İşte bu temel kaynakların bize verdiği bilgiler, kimi zaman küçük noktaların değerlendirilmesi olurken, büyük sonuçlara da ulaşılabilmiştir. Bütün bu değerlendirmeler, kuşku ve soru işaretleri ile birleşince, doğruyu bulma ve onama çalışmalarımızı hızlandırmıştır. Örneğin, bir Bizans kalesi olduğunu bildiğimiz İç Kale'de Bizans Dönemi izlerini ararken, Urfalı Mateos ve Abul Farac'ın verdiği bilgilerde, Urfa Kontu ile Birecik Senyörü ve şövalyelerin zindandan kurtarılması olayında "(...) kale onarımında çalışan Ermeni ustaların yardımıyla (...)" gibi kısa bir cümleden, hiçbir kayıt olmasa da Artuklu Hükümdarı Belek Gazi Dönemi'nde, kalede bir onarım ya da genişletme çalışmaları olduğunu çıkarabilmekteyiz ki, bu bilgi bize İç Kale'de bu döneme ait verileri bulmaya zorlamaktadır. Aynı

şekilde İbni Bibi'deki Harput Kalesi'nin ele geçirilişinin anlatımındaki "mai kuleler" bulunamasa da, mancınıkların taşlarına hedef olan saray yapısı, ilk defa tarafımızca bulunmuştur. Yine Abul Farac'ın verdiği bilgilerdeki Ulu Cami kapısına köpek leşi asılması olayında "(...) ticaret bir ay süre ile durdu (...)" şeklindeki bilgi, daha önceden tahmin edilenlerin aksine, bir ahilik örgütlenmesine karşın 1290'larda bile ticaretin büyük ölçüde gayrımüslimlerin egemenliğinde olduğunu göstermektedir ki, bu bilgi aynı zamanda bu dönem kent kimliği, sosyal yaşam ve demografi için de önemli bir veridir.

Mimari yapılanmalardan günümüze ulaşan yapılar, dönemler içinde kent kurgulanmasına ilişkin bilgiler verirken, kimlik ve demografi gibi diğer alanlar için de veri oluşturur. Aynı zamanda bu yapılardaki kimi kitabeler, artı bilgileri de çıkarmaktadır. Örneğin Ulu Cami'ye ait olduğu belirtilen minbar kitabelerinden birinde "Alevi" ibaresi geçmesi (ki kitabe Çubukoğulları Dönemi olan XI. Yüzyıl sonu, XII. Yüzyıl başlarına tarihlendirilir) kuşkularımız olsada, XIII. Yüzyıl Anadolu'sunda başladığı varsayılan Alevi-Bektaşi oluşumu ve geleneğini, XI. Yüzyıl sonu XII. Yüzyıl başlarına çekmektedir. Yine aynı caminin avlusunda yer alan vergi kitabesi, bizim açımızdan dönemin siyasal kaygılarını ve ekonomik önlemlerini ortaya koyan önemli bir bilgidir. Çünkü, dönem içinde kentte kendini ifade edecek yer bulamayan Türkmen ve diğer kitlelerin, gerek nüfus artışı sağlayıp etnik yapı dengesinin değişmesine neden olacak ve gerekse kentteki ekonomik canlılığı arttıracak olan bu (deyim yerindeyse) "emirname", örneği çok az olan bir uygulamanın kanıtıdır.

XVI. yüzyıl sonrası yazılı belgeleri ise, en azından hedef dönemimiz sonu olan XV. Yüzyıl sonları ile çakışan bilgiler verirken, geriye yönelik olası değerlendirmelerimize de kaynaklık yapar. Özellikle 1518 tahririnde adı geçen mahalle isimleri, XV. Yüzyıl sonu mahalle isimlerini ve aynı şekilde yaklaşık nüfusunu da verir. Bu tahrirlerdeki kimi yapı isimleri ise, ortaçağ yapılarının (eksik olsa da) bir listesini oluşturur.

XVII. yüzyıl ortalarından sonra bölgeye gelen seyyah notlarında ve özellikle, verdiği bilgileri abartılı ve çelişkili bulsakta, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ilk defa kentin dış surlarına ait bilgi bulmak, kent kapılarından ikisinin ismini öğrenmek, dış sur restitüsyonunda önemli veri

oluşturmaktadır ki, Evliya Çelebi'nin ismini verdiği "Dağ Kapı" günümüzde de ismini korurken, güneyde diye tanımladığı "Metris Kapı" bugünkü Meteris Mahallesi ve mezarlığının bulunduğu kuzey yönde olarak düzeltilebilmektedir. Bu temel bilgilere günümüz kent yerleşimi, topografya, yapısal yerleşim düzeni, hava fotoğrafı ve yüzey araştırmalarımız eklendiğinde; "olabilirlik ölçüsünde" dediğimiz değerlendirme yapılıp, Harput dış surlarının bir restitüsyonu yapılabilmektedir. Yapılan bu restitüsyonda dış surlar ile birlikte, Hüseynik Karyesi ve Feth Ahmet'e gidilebilecek/ulaşılabilecek kent kapıları "Doğu Kapı/Dabakhane Kapısı" ve "Güney Kapı/Hüseynik Kapısı" olarak, Evliya Çelebi'de geçen Dağı Kapı ve Meteris Kapısı ile birlikte, dört adet olarak ele alınmıştır. Ancak, Dağı ve Meteris kapıları kesin değerlendirme olsa da, diğer iki kapı bir olası değerlendirmedir ki, bu kapı sayıları bire inebilir. Bu durumda ise, Doğu Kapı/Dabakhane Kapısı olası tercihimizdir. Sonuç olarak, Evliya Çelebi'nin adını andığı kapılar, doğu ve güney yönlere hizmet sunmada sıkıntı yaratacak nitelikte olduğundan, bir başka kapı(lar) ihtiyacı bir gerçektir. Evliya Çelebi'nin önerdiğimiz kapıları anmaması ise, XVII Yüzyıl ikinci yarısında dış surların önemini yitirdiğini ve kısmen yok olduğunu düşündürür.

Bir diğer olası değerlendirmemiz olan mahalle kuruluşları ile nüfus ve demografik yapılanma, tarihsel süreç gerekliliğidir. Bizans'ta İç Kale içine sıkışmış olan kentte, kale dışında yapılan Meryem Ana Kilise'sinin varlığı, kenti kale dışına çıkarma olasılığı için yeterli değildir. Çünkü, Bizans kent kurgulamalarında kent dışında kilise/manastır yapılanmaları olduğunu bilmekteyiz. Harput örneğinde kent dışında bir kilisenin varlığı, sadece olsa olsa nüfus yoğunluğu düşük bir varoşu düşündürebilir. Kentin Çubukoğulları'nca ele geçirilmesi ile birlikte, Bizans kent mirasına yerleşen Çubukoğulları'nın egemen oldukları ve sadece fetihlerin yapıldığı kısa süreli egemenlik dönemlerinde, yeni bir kent kurgusu yerine, hazır kent mirasını kullandıklarını düşünmek gerekir. Oysa Artuklu Dönemi için farklı düşünmemizi gerektirecek nedenler bulunmaktadır. İç Kale'nin kuzey ve batısına yönelen mimari yapılanmalar, Artuklu'nun İç Kale içinden taştığını gösterir. Bu taşma müslim ve gayrımüslim kitleler içinde geçerlidir ki, XIX yüzyılda bile etkin olarak kale kuzeydoğusunda ve doğusunda yer alan Ermeni ve

Süryani mahalleleri, XI. Yüzyıldan devam eden kurgulamanın devamı olmalıdır. Bu tespit, Artukoğulları'ndan itibaren İç Kale kuzeybatı ve doğusunda (ilerleyen süreçte güneyinde) gayrımüslim, diğer alanlarda ise müslüman mahalleri düşündürür. Nitekim XVI. yüzyıl tahrirlerindeki mahalle isimleri ve yapıya bağlı mahalle yerleri de bu sonucu vermektedir. Artuklu kent mirasının Selçuklu, Moğol, Dulkadirli, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı dönemlerinde de devam ettiğini düşünmek bu açıdan yanlış olmaz.

Benzer "olası düşünce" tarzını, nüfus ve demografik yapılanmada uyguladığımızda ise, zaten XI. Yüzyıla kadar bir Bizans kenti olan ve gayrımüslim nüfus etkinliğinde bulunan kentin, XVI. yüzyıl tahrirlerindeki durumu, neredeyse müslim-gayrımüslim olarak eşit olması, XI-XVI. yüzyıl arasında bir dengenin ivmeli olarak eşitlendiğini düşündürür. Bu denge oranının yükselişini ise, Artukoğulları Dönemi'nden sonra ve özellikle Fahrettin Karaarslan'ın "vergi emirnamesi"nden sonraki benzer tedbirlere bağlamak gerekir. Hatta tarihsel süreçteki belgeler ışığında, XVI. yüzyıl tahrirleri öncesi Osmanlı-Safevi çatışmalarını ve bölgedeki büyük göçleri düşünürsek, belkide XV. Yüzyıl sonlarında dengenin müslümanlardan yana daha ağır bastığını da söylemek mümkündür. İnanç yönlü yapılan bu değerlendirmedeki gayrımüslim nüfusun, bölge genelinde olduğu gibi, kent merkezinde de Ermeni'lerden yana ağır bastığını ancak, azımsanamayacak ölçüde Süryani'nin varlığı hissedilir. Oysa Müslüman nüfus için ağırlık ölçüsünde kitlenin içinde Alevi-Kızılbaş ağırlıklı dengede, Sunni Müslüman nüfus bulunmaktadır. Özellikle Ulu Cami minberindeki "Alevi" ibaresi ve bölgedeki XIII. Yüzyıl sonrası Dersim, Bektaşi ve ilerleyen yıllardaki Şii (Safevi) misyonerlerin çalışmaları, Alevi-Kızılbaş ağırlığının varlığını düşündürür.

Süreç içinde yeni bilgiler ışığında küçük çaplı da olsa değişebileceğini kabul ettiğimiz bu değerlendirme ve sonuçlar; Ortaçağ Harput'unun genel kent kimlik, nüfus, demografik yapı, mahalle kuruluşları ve tarihsel süreç olarak ilk defa bu kadar hissedilebilinir ve konuşulup tartışılabilinir şekilde ortaya konulmaktadır ki, gelebilecek her türlü öneri ve eleştiri daha da doğruya ulaşmamızı sağlayacaktır.

DÜZELTME

80,81 ile 84 ve 85. sayfalardaki 1,2,3 ve 10 no'lu kitabelere ilişkin düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

KİTABE NO: 1

Meryem Ana Kilisesi onarım kitabesi[250]

"Rumların yerine 1134 yılında Tatar Sultanı Arslan ettiğinde, Süryanilerin mitranı ve ayanları imparatorun yanına giderek 1135 tarihli bir ferman aldılar. Ferman mucibince, Marşamuni kilisesini Simnudin altında Hüseyniya köyündeki Meryem Ana Kilisesini, Fırat nehri kıyısındaki Marbarson ve Meryem Ana Kiliselerini 1135 yılında ve 1179 yılında ise, Harput'daki Meryem Ana Kilisesini onardılar"[251]

KİTABE NO: 2

İç Kale batı sur duvarları güney ucunda bulunan burç üstündeki onarım kitabesi

امر بعمل (..) الملك المودود (..) العديل نظام الدنيا و الدين
ابراهيم بن ابوبكر نصرامير المومنين (..) سنة (..) ستماية

"Emr biamele (...) El-Melik ül-Mevdud (...) El-Adil Nizam üd Dünya ve'd-Din İbrahim bin Ebi Bekr Nasır-ı Emir ül Mü'minin (...) sene (...) sittemie" [252]

"Bu yapının yapılmasını, el-melik, ül mevdud, (...) el-adil, din ve dünyanın nizamını sağlayan, müminlerin emiri Ebu Bekr Nasır oğlu İbrahim emretti (...), sene altıyüz (...)"

KİTABE NO: 3

İç Kale batı sur duvarları güney ucunda bulunan burçtan alınan maristan kitabesi (Res. 86, 87)

"Bismillahirrahmanirrahim, haza ma tatavvaa Biamele el- Marsan (...) fi eyyamı El-Melik ül-Muiz Nur üd (...)"[253]

"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla, Bu ibadet yeri, usta el- Marsan tarafından, şerefli Melik Nur üd (...) zamanında (...)"

KİTABE NO: 4

İç Kale batı sur duvarları güney ucunda bulunan burçtan alınan tarih kitabesi (Res. 88)

في سنة ست و عشرين و ستماية

"fi seneti sitta ve aşrin ve sittemie"

"sene altıyüzyirmialtı içinde"

KİTABE NO: 5

İç Kale 770 H./1369 M. tarihli[254] Dülkadiroğlu kitabesi (Res. 89)

(..) الاشرف العلى المولوي الامير
(..) يل و ابراهيم ضولفدير بتاريخى سنة سبعين و سبع مائة

"(...) el-eşref ül-ali ül-Mevlevi ül emiri (...) il ve İbrahim bin Dulgadır-bi tarihi sene seb'ın ve seb'mie"[255]

"(...) Mevlevi emiri, yüksek şeref sahibi (...) il ve Dulgadır oğlu İbrahim, yediyüzyetmiş senesinde"

---

253 Ardıçoğlu 1964:59

254 Kalenin batı duvarında bulunmaktayken, çöken bir burçtan alınıp, eski belediye bahçesi arka duvarına konulmuş (Ardıçoğlu 1964:67) olup, araştırmalarımızda bulunamamıştır. Yazılı metin bu transkripsiyondan ve Ardıçoğlu Koleksiyonu'nda bulunan kitabe fotoğrafından yararlanılarak yazılmıştır.

255 Ardıçoğlu 1964:67

KİTABELER

KİTABE NO: 1

Meryem Ana Kilisesi onarım kitabesi[250]

امر بعمل (..) الملك المودود (..) العديل نظام الدنيا و الدين
ابراحيم بن ابوبكر نصرامير المومنين (..) سنة (..) ستماية

"Rumların yerine 1134 yılında Tatar Sultanı Arslan ettiğinde, Süryanilerin mitranı ve ayanları imparatorun yanına giderek 1135 tarihli bir ferman aldılar. Ferman mucibince, Marşamuni kilisesini Simnudin altında Hüseyniya köyündeki Meryem Ana Kilisesini, Fırat nehri kıyısındaki Marbarson ve Meryem Ana Kiliselerini 1135 yılında ve 1179 yılında ise, Harput'daki Meryem Ana Kilisesini onardılar"[251].

KİTABE NO: 2

İç Kale batı sur duvarları güney ucunda bulunan burç üstündeki onarım kitabesi

بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما تطوع بعمل المرسان (..)
في ايام الملك المويذ نورالد (..)

"Emr biamele (...) El-Melik ül-Mevdud (...) El-Adil Nizam üd Dünya ve'd-Din İbrahim bin Ebi Bekr Nasır-ı Emir ül Mü'minin (...) sene (...) sittemie" [252]

"Bu yapının yapılmasını, el-melik, ül mevdud, (...) el-adil, din ve dünyanın nizamını sağlayan, müminlerin emiri Ebu Bekr Nasır oğlu İbrahim emretti (...), sene altıyüz (...)"

[250] Kitabe metni üzerinde yoğun olarak harç bulunduğundan orijinal metin tespit edilemedi. Metin çevirisi ise, Memişoğlu'ndan (1977:28, 29) alınmıştır.
[251] Memişoğlu 1977:28, 29
[252] Ardıçoğlu 1964:51

KİTABE NO: 3

İç Kale batı sur duvarları güney ucunda bulunan burçtan alınan maristan kitabesi (Res. 86, 87)

بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما تطوع بعمل المرسان (..)
في ايام الملك المويذ نورالد (..)

"Bismillahirrahmanirrahim, haza ma tatavvaa Biamele el- Marsan (...) fi eyyamı El-Melik ül-Muiz Nur üd (...)"[253]

"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla, Bu ibadet yeri, usta el- Marsan tarafından, şerefli Melik Nur üd (...) zamanında (...)"

KİTABE NO: 10

Arap Baba Mescid ve Türbesi yapım kitabesi [262]

انما يعمر مساجدالله من امن بالله
واليوم الاخرواقام الصلوة واتى الزكوة
ولم يخش الا الله فعسى اولئك ان يكونو من المهتدين
تطوع بعمارة هذا البقعة فى ايام السلطان المعظم غياث الدنيا والدين
كيخسروبن قليج ارسلان خلدالله ملكه العبدالرلجى رحمة ربلمنان
يوسف بن عربيشاه ابن شعبان فى سنة ثمانية وسبعين وستماة

"İnnema ya'mürü mesacidallahi men amene billahi vel-yevmil-ahiri ve akamesselate ve atezzekate ve lem yahşe ilallahe fease ülaike en yekunu minel-mühtedin. Tetavvea bi imareti hazel-bütaki fi eyyamissultanülmuazzam Gıyaseddünya veddin Keyhusrev bin-i Kılıç Arslan halledallahü mülkehu el abdürraci rahmete rabbülmenan. Yusuf bin-i Arabişah ibn-i Şaban. Fi seneti semaniye ve seb'in ve sitte mie"

"Allahın mescitlerini, ancak Allaha ve ahiret gününe inanan, namazlarını kılan, zekatlarını veren ve Allahtan başkasından korkmayan kimseler yapar ve imar ederler, umarım ki, bunlar doğru yolu bulmuş ve hidayete ermiş kimselerdir. Bu metin ve ali bina, Selçuk Sultanlarından din ve dünyası ma'mur ve abadan olan büyük Sultan Kılıç Arslan'ın oğlu Keyhüsrevin zamanında ve onun istek ve emirleriyle, Şabanın torunu ve Arabi Şahin oğlu Sahibül-Ataya vel'İhsan olan Cenab-ı Hakkın rahmetini rica eden Yusuf tarafından hicretin altıyüzyetmişsekizinci yılı yapılmıştır"

KİTABE NO: 6

İç Kale doğu sur duvarındaki Halil İbrahim Burcu üstünde bulunan 771 H./1370 M. Tarihli[256] Dulkadirli kitabesi (Res. 90)

بسم الله الرحمن الرحيم

الملك لله واحيد القهار

جوديد في ايام مولانا السلطان الملك الاشرف

عظه نصره ما عمل (..) المعروف العلى المولوي

حليل و ابراحيم بن ضولفدير سنة احد سبعين و سبع مائة

"Bismillahirrahmanirrahim El mülkü lillah vahid ül-kahhar Cudid fi eyyam-ı Mevlana es Sultan El Melik ül Eşref İzzi nasruhu ma amele (...) El maruf ül ali ül Mevlevi Halil ve İbrahim bin Dulgadır sene ihda ve seb'ın ve seb'mie" [257]

"Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Mülk, kendi başına buyruk Allah'ındır. Allah yolunda zafer kazanmış zafer sahibi, Mevlevi sultan Melik Eşref zamanında, Mevlevi alimlerinden Dulgadır oğlu Halil ve İbrahim inşa ettirdi, sene yediyüzyetmişbir"

KİTABE NO: 7

İç Kale İçine girilirken, ikinci girişten sonra solda bulunan Aslanlı Burç üstündeki Akkoyunlu kitabesi (Res. 91)

(..) بعمارة البورخ المبارك في الزمن السطان الاعظم ابو النصر حسان

بحادر حان (..) امير الاعظم على باك تاريح (..)

"(...) Bi imareti'l-burc il mübarek fi'z-zaman-ı Sultan'ül azim Ebu'n-Nasr Hasan Bahadır Han (...) Emir-i Azam Ali Big be tarih (...)" [258]

"Bu mübarek burcun inşası, büyük sultan zaferlerin babası Hasan Bahadır Han zamanında (...) büyük emir Ali bey (...) tarih (...)"

[256]Kitabenin bulunduğu yer oldukça yüksek olup, fotoğraf çekilemedi. Ancak, Ardıçoğlu 1936 yılında kurulan bir iskeleye çıkıp, diğer kitabelerle birlikte bu kitabeyi de okumuştur. Yazılı metin bu transkripsiyondan yararlanılarak yazılmıştır. Bu arada; kitabelerin transkripsiyonları ve çevirileri konusundaki yardımlarından dolayı Fahriye BAYRAM ve Adil ÖZME'ye teşekkür ederim.

[257]Ardıçoğlu 1964:67

[258]Ardıçoğlu 1964:73

KİTABE NO: 8

Ulu Cami avlu kuzey duvarındaki vergi kitabesi (Res.92)[259]

بسمالله الرحمن الرحيم يامر باذن الله

تقربالى الله تعالى و ابتغاء مرضاته الا

ميرالاسفهسلان الكبير الاجل السد العالم

الموىد المنصور المظفر المجاهد العالم فخر

الدين جمال الاسلام ظهير الامام نصير الانام

عضدالد دولة جلال الملة تاج الامة شمس الملوك عز السلاطين

شرف الجيوش المسلمين نصرة المجاهدين قاتل الكفرة

و المشركين فلك المعالى سيفا الخلافة سبيذ لامرا ابو

الحرث قره ارسلان بن داوود بن كمان بن ارتق معين امير

المومنين ادام الله سلطانه وهو التاج والعشير على ا...

..زوعندنا ..لمن الله من يعود الله والامر

سنة احدى وخمسين وخمس ماة

"Bismillahirrahmanirrahim ya'miru biiznillahi tekarrüben ila'llahi taala ve ibtigae mardatihu illa, mir'u ill-isfahsalani el-kebir, el-eclu, es'seyidü, el-alimi, el-mevdidu, el-mev'idu, el-mansur, el-muzafferu, el-mücahidu, el-alimu fahr-eddin cemal, illa selamu zahir'ul-imam, nasur'ul-enami adud'ud-devleti celal'ul milleti tac'ül-ümmeti şems'ül-mülükü izzu'l-selatin, şerefü'l- cüyuş'ül-müslimin nusret'ül-mücahidin katül'ül kefereti ve'l müşrikin felek'ül-meali seyf'ül-hilafetü sebizu illa mara ebu el-haris Kara Arslan bin Davud bin Sekman bin Artuk muinu emir el-mü'minin adem'ullahi sultanehu ve huva et'tac ve'l aşir ala ve indena (...) leane'l-lahu men yaudu'llahe ve'l-amiru senete ihda ve hamsin ve hamsemie"

"Esirgeyen ve bağışlayan Allahın adıyla. Şerefli bey, büyük ve yenilmez kumandan, adeletli, efendi, Hak tarafından teyid olunmuş, savaşçı, bilgin, dinin iftihar ettiği, İslamın güzeli, imamın zahiri, halkın yardımcısı, devletin bazusu, milletin cebli, ümmetin tacı, padişahların güneşi, sultanların azizi, Müslüman askerlerinin şerefi, yükseklikler seması, hilafetin

[259]Sunguroğlu (1958:304) metni esas alınarak yazılmıştır. Aynı kitabe metni için ayrıca bkz. Lehmann-Haupt 1906:18; Ardıçoğlu 1939:41, 42; Gabriel 1940:351; Savcı 1944:10; Oral 1967:141; Durukan 1999:307, 308

kılıncı, beylerin efendisi, ziraatçilerin babası, Emir ül mü'minin yardımcısı Artuk oğlu, Sekman oğlu, Davud oğlu, Kara Arslan -Allah Sultanlığını devamlı kılsın- Yüce Allaha yakın olmak ve rızasını elde etmek, aynı zamanda şehrin emniyeti için aciz kimselerden baç, öşür, tartılan ve başka ölçü ile satılan şeylerden alınan vergilerin kaldırılmasını emretti. Bunu iade edenlere Allah lanet eylesin (Bu ferman) beşyüzellibir yılında yazıldı" [260]

KİTABE NO: 9

Fetih Ahmet Baba Mescid ve Türbesi sanduka kitabesi (Res. 93, 94)[261]

شيخ الكائنات فاتح احمد كبير حربردى
توفى سيد العارفين ولى الله شيخ الكائنات
فى خمس شهر جمادى الاخر سنة ثلث عشر وسبع ماة

"Şeyh-ül Kainatı Fatih Ahmet Kebir Harbirdi, tavaffa seyyidü'l arifin veliyulah şeyh-ül kainati, fi hamse şehri cemaz-el ahiri sene selesecaşara ve seb'amie"

"Kainatın şeyhi Harputlu Fatih Ahmet Kebir, sözünde duran, alimlerin seyyidi ve kainatın şeyhi, altının velisi Cemaz-el Ahir ayının (Mayıs) beşinde sene yediyüzonüç"

KİTABE NO: 10

Arap Baba Mescid ve Türbesi yapım kitabesi [262]

"İnnema ya'mürü mesacidallahi men amene billahi vel-yevmil-ahiri ve akamesselate ve atezzekate ve lem yahşe ilallahe fease ülaike en yekunu minel-mühtedin. Tetavvea bi imareti hazel-bütaki fi eyyamissultanülmuazzam Gıyaseddünya veddin Keyhusrev bin-i Kılıç Arslan halledallahü mülkehu el abdürraci rahmete rabbülmenan. Yusuf bin-i Arabişah ibn-i Şaban. Fi seneti semaniye ve seb'in ve sitte mie"

"Allahın mescitlerini, ancak Allaha ve ahiret gününe inanan, namazlarını kılan, zekatlarını veren ve Allahtan başkasından korkmayan kimseler

[260] Bu tarih daha öncede tartışıldığı gibi, sorunlu olup H.541 ve H.561 olarak da okunmuştur.
[261] Kitabeyi yerinde görmemize karşın, bir bölümü betona gömüldüğünden (Res.93,94), Sunguroğlu'ndaki (1958:326) metni esas aldık.
[262] Sunguroğlu 1958:311-313

yapar ve imar ederler, umarım ki, bunlar doğru yolu bulmuş ve hidayete ermiş kimselerdir. Bu metin ve ali bina, Selçuk Sultanlarından din ve dünyası ma'mur ve abadan olan büyük Sultan Kılıç Arslan'ın oğlu Keyhüsrevin zamanında ve onun istek ve emirleriyle, Şabanın torunu ve Arabi Şahin oğlu Sahibül-Ataya vel'İhsan olan Cenab-ı Hakkın rahmetini rica eden Yusuf tarafından hicretin altıyüzyetmişsekizinci yılı yapılmıştır"

KİTABE NO: 11

Sara Hatun Camii onarım kitabesi[263]

وبن عمر هوالمسجد حاجى مصطفى ابن حاجى خدويردى ابن حاجى محمود
ابن مصطفى رجب شريف فى سنة ثلاث وسبعين وسبع ماة

"ve bena ammera huv-el mescidi Hacı Mustafa İbn Hacı Hüdaverdi ibn Hacı Mahmud-ibn Mustafa recebi şerif fi seneti selase ve sebin ve seb'amie"

"Bu mescidi, Mustafa oğlu, Hacı Mahmud oğlu, Hacı Hüdaverdi oğlu Hacı Mustafa imar ettirdi. Yediyüzyetmiş senesi Receb ayında"

[263] Sunguroğlu 1958:285

KAYNAKÇA

ABU'L-FARAC, Gregory. **Gregory (Bar Habreus), Abu'l Farac Tarihi,** (Çev.Ö.R.Doğrul) Ankara, 1987, TTK. Yayınları

AKÇAY, İlhan. "Harput'ta Ulu Cami.", **Yeni Fırat 27**, 1966a, s.15-22

AKÇAY, İlhan. "Ulu Camideki Minberin Tezyini Özellikleri.", Yeni Fırat 28, 1966b, s.30, 31

AKSIN, Ahmet. **19.Yüzyılda Harput**, Elazığ, 1999, Ceren Ofset ve Matbaacılık

AKSOY, Bilal. **Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli I**, Ankara, 1985, Yorum Yayınları

ALPTEKİN, Coşkun. "Selçuklular Zamanında Harput.", **Tarih İçinde Harput**, Elazığ, 1992, FHAM yayınları, s.45-51

ALTUN, Ara. "Harput Ulu Camii'nin durumu.", **Sanat Tarihi Yıllığı** V, 1973, s.79-94

ALTUN, Ara. **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi**, İstanbul, 1978, Kültür Bakanlığı Yayınları

ANDREASYAN, Hrand D. **Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi** 1608-1619, İstanbul,1964, İÜEF Yayınları

ANONİM. "Harput-Elazığ Rehberi.", **Yeni Fırat** 27, 1966, s.1-12

ANONİM. "Elazığ.", **Yurt Ansiklopedisi** 4, İstanbul, 1982 Anadolu Yayıncılık, s.2488-2571

ANONİM. **Elazığ İl Yıllığı'92**, Ankara, 1992, Elazığ Valiliği Yayınları

ARDIÇOĞLU, Nurettin. "Harput Kelimesinin Menşei Üzerinde.", **Altan** 6-7, 1934, (Sayfa no'ları yok)

ARDIÇOĞLU, Nurettin "Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler.", **Türkiyat** Mecmuası VI, 1939, s.41-48

ARDIÇOĞLU, Nurettin. **Harput Tarihi**, İstanbul, 1964, Harput Turizm Derneği Yayınları

ARDIÇOĞLU, Nurettin. "Harput'ta, Artukoğulları Devrine Ait Eserler.", **Yeni Fırat** 33, 1966, s.12-13

ARDIÇOĞLU, Ülker. "Harput'un Prehistoryası.", **Tarih İçinde Harput**, Elazığ, 1992, FHAM Yayınları, s.11-17

ARTUK, İbrahim. "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hısn-ı Keyfa'nın İlhakı İle İlgili İki Sikkesi.", **İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan,** Ankara, 1988, T.T.K. Yayınları, s.415-420

ARTUK, İbrahim, "Artukoğlu Belek'in Hayatı ve Mezarı.", **FHSTS**, Ankara, 1992, FHAM yayınları, s.79-86

AŞAN, Muhammed Beşir. "Harput Ulu Cami Minberi.", **FÜSBFD** I/2, 1987, s.29-46

AŞAN, Muhammed Beşir. **Elazığ Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII Yüzyıllar)**, Ankara, 1989, TKAE Yayınları

AŞAN Muhammed Beşir. "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi", **Dünü ve Bugünüyle Harput** I, Elazığ, 1999, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, s.49-60

ATAOĞLU, Remzi. "Harput'ta Artuklu İdaresi.", **Tarih İçinde Harput**, Elazığ, 1992, FHAM yayınları, s.53-57

BAHADIR, Ö.Faruk. "Harput Ulu Camii.", **Elazığ'ın Sesi Harput** 2, 1979, s.15,16

BAHAR, Hasan. "Elazığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar 1987.", **VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1989, Kültür Bakanlığı KTVKB yayınları, s.501-527

BAKIRER, Ömür. "Harput Ulu Camii Minaresi.", **Bedreddin Cömert'e Armağan**, Ankara, 1980, HUSİBFBBD (Özel Sayı), s.375-379

BAKIRER, Ömür. **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı**, Ankara, 1981, ODTÜ Yayınları

BAYBURTLUOĞLU, Zafer. **Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları**, Erzurum, 1993, Atatürk Üniversitesi Yayınları

BAYKARA, Tuncer. "Türkiye Selçukluları Devrinde Niksar.", **I. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1984, Kültür Bakanlığı, EEMGM Yayınları, s.189-194

BERCHEM, Max Van. "Arabische Inschriften Aus Armenien Und Diyarbekır.", **Materialien Zur Alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens** (Ed.C.F. Lehmann-Haupt), Berlin 1906, Abhandlungen Derköniplichen Gesellschaft De Wissenschaflen zu Göttingen, s.142-146

BEZER, Gülay Öğün. "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği: Çubukoğulları", **SDÜFEFD** 1, Isparta, 1995, s.80-102

CAHEN, Claude. **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler** (Çev.Yıldız Moran), Ankara 1979, E Yayınları

CAHEN, Claude. **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi** (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı), (Çev.Yaşar Yücel, Bahattin Yediyıldız), Ankara, 1992, TTK Yayınları

CAN, M.Kemal. **Harput Artuklu Eserleri**, Yayınlanmamış Terfi Tezi, Aydın, 1973

DANIK, Ertuğrul. "Harput Kalesi", **Vakıflar Dergisi** XXVI, Ankara, 1997a, s.313-334

DANIK, Ertuğrul. "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1995", **XVI.**

Araştırma Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 1997b, AMGM Yayınları, s.339-367

DANIK, Ertuğrul. "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları",
XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Ankara, 1998, AMGM Yayınları s.157-181

DANIK, Ertuğrul. "Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi", **Türk Kültürü Araştırmaları (Dr. Orhan Köprülü'ye Armağan)** XXXIV/1-2, Ankara 1998b, TKAE Yayınları, s.35-50

DANIK, Ertuğrul. 1995-1997 Araştırma Sonuçlarına Göre Harput Kalesi", VII. **Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri (II.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri)**, Konya, 1998c, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, s.89-136

DANIK, Ertuğrul. "Orta Çağ Harput'unun Kentsel Gelişimi", **Dünü ve Bugünüyle Harput** I, Elazığ, 1999a, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları S.17-48

DANIK, Ertuğrul. "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1997 Yılı Çalışmaları", **XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı** I, Ankara, 1999b, AMGM Yayınları s.161-168

DANIK, Ertuğrul. "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları", 17.Araştırma Sonuçları Toplantısı I, Ankara, 2000a, AMGM Yayınları, s.67-80

DANIK, Ertuğrul. "Harput Artuklu Sarayı" **IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Van, 2000b, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van Gölü Çevresi Tarihi Eserleri ve Kültür Değerlerini Araştırma ve Uygulama Merkezi, s.103-111

DANIK, Ertuğrul. "Ortaçağda Harput yüzey Araştırması 1999 Yılı Çalış maları" **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı** I, Ankara, 2001, s.17-30

DARKOT, Besim. "El'aziz.", **İslam Ansiklopedisi** IV, İstanbul 1945, MEB Yayınları s.221-223

DARKOT, Besim. "Harput.", **İslam Ansiklopedisi** V, İstanbul, 1950, MEB Yayınları s.296-299

DEMİRKENT, Işın. **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi**, Ankara, 1987, TTK yayınları

DURUKAN, Aynur. "Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri", **Dünü ve Bugünüyle Harput** I, Elazığ, 1999, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, s.305-337

ERZEN, Afif. **Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians**, Ankara, 1986, TTK Yayınları

EVLİYA ÇELEBİ. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi** 5 (Çev.Zuhuri Danışman), İstanbul, 1970, Zuhuri Danışman Yayınevi

GABRİEL, Albert. **Voyages Archeologiques Dans La Turquie Orientale** I, Paris, 1940, Institut Français d'Archeologie de Stamboul

GALL, Hubertus Von. "Zu den Kleinasiatischen Treppentunneln" **Archaologischer Anzeiger** 1967/4, Berlin, 1968, s.504-527

GORDLEVSKİ, **V. Anadolu Selçuklu Devleti**, Ankara, 1988, Onur Yayınları

HONİGMAN, Ernst. **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul, 1970, İÜEF Yayınları

İBNİ BİBİ, **Anadolu Selçuki Devleti Tarihi** (Çev. M.N. Gencosman), Ankara, 1941, Uzluk Basımevi

KOŞAY, Hamit Zübeyr. "Türkiye'de Esnaf Teşkilatı (Ahilik) ve Gelenekleri.", **Türk Etnografya Dergisi** XVI, 1977, s.63-72

KÖPRÜLÜ, M.Fuad. "Artukoğulları.", **İslam Ansiklopedisi** I, İstanbul, 1940, MEB Yayınları, s.617-625

KÖROĞLU, Kemalettin. **Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi**, İstanbul, 1996, Arkeoloji ve Sanat Yayınları

KUBAN, Doğan. "Anadolu Türk Şehrinin Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler.", **Vakıflar Dergisi** VII, 1978, s.53-74

KURAN, **Abdullah. Anadolu Medreseleri** I, Ankara, 1969, TTK Yayınları

LEHMANN-HAUPT, C.F. **Armenien Einst und Jeststt**, Berlin, 1910

MATEOS (Urfalı). **Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)** (Çev.H.D. Andreasyan), Ankara, 1987, TTK Yayınları

MEMİŞOĞLU, Ferhan. "Harput Bakırcılığı", **Türk Etnografya Dergisi** XIII, 1973, s.33-54

MEMİŞOĞLU, Ferhan. **Elazığ Kılavuzu**, Elazığ, 1977, Gençlik Basımevi

ORAL, M.Zeki. "Harput Ulu Camii Duvarındaki Vergi Kitabesi.", **VI. Türk Tarih Kongresi (1961) Bildiriler**, Ankara, 1967, TTK Yayınları, s.140-145

OSMANOĞLU, Cenap."Harput'ta Meryem Ana Kilisesi.", **Yeni Fırat** 16,1963, s.21-24

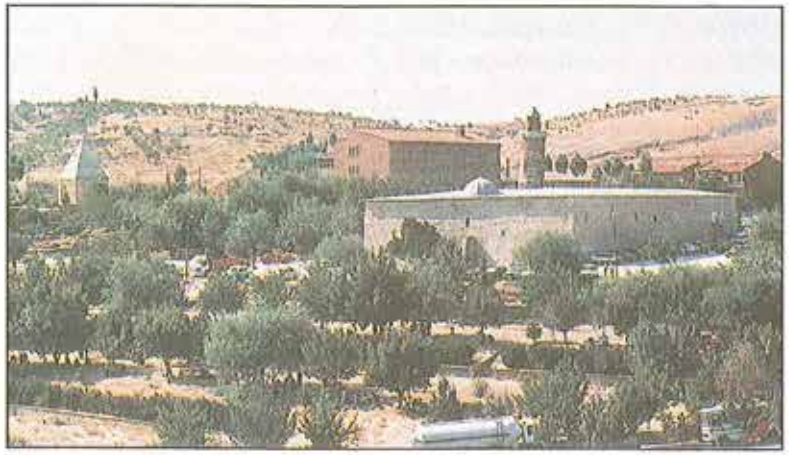
OSTROGORSKY, George. **Bizans Devlet Tarihi** (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1981, TTK Yayınları

ÖNKAL, Hakkı. **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, Ankara, 1996, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları

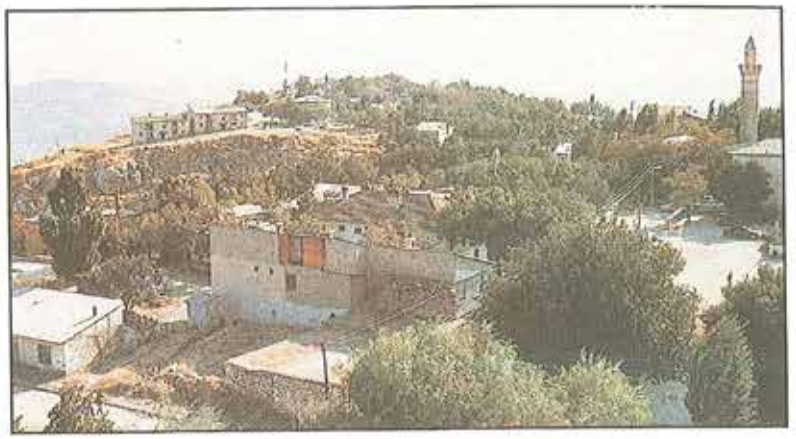
ÖNKAL, Hakkı. "Anadolu Selçuklu Türbeleri.", **Türk Kültürü** 261, 1985, s.29-34
ÖNKAL, Hakkı. "Anadolu Selçuklu Devri Veli Türbeleri Hakkında Bazı Mülahazalar.", **Türk Kültürü** 289, 1987, s.316-321
ÖNKAL, Hakkı. "Harput'ta İki Türbe (Arap Baba ve Fatih Ahmet Türbebeleri).", **FHSTS**, Ankara, 1992, FHAM Yayınları, s.141-153
ÖZTÜRK, Mustafa. "Arşiv Vesikalarına Göre Harput ve Civarındaki Mimari Eserler." **FHSTS**, Ankara, 1992a, FHAM Yayınları, s.87-94
ÖZTÜRK, Mustafa. "Harput Şer'iyye Sicilleri.", **Tarih İçinde Harput**, Elazığ, 1992b, FHAM yayınları, s.73-80
ÖZTÜRK, Mustafa. "Harput ve Yöresi Vakfiyeleri.", **Tarih İçinde Harput**, Elazığ, 1992c, FHAM Yayınları, s.81-87
SAVCI, Süleyman. "Harput Ulu Camiindeki Artukoğulları Kitabesi", **Karacadağ** 67, 1944, s.9-11
SERDAROĞLU, Ümit. "Ön Tarihten İslam Döneminin Başlangıcına Kadar Elazığ Kuzeyinde Kültürel Hareketler.", **FHSTS**, Ankara, 1992, FHAM Yayınları, s.11-15
SEVGEN, Nazmi. **Anadolu Kaleleri**, Ankara, 1959, Doğuş Matbaası
SEVİN, Veli. "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985.", **IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1987, Kültür ve Turizm Bakanlığı EEMGM Yayınları, s.279-300
SEVİN, Veli. "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986.", **V. Araştırma Sonuçları Toplantısı** II, Ankara, 1988, Kültür ve Turizm Bakanlığı EEMGM Yayınları s.1-44
SEVİN, Veli. "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987.", **VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1989, Kültür Bakanlığı, KTVKB Yayınları, s.451-500
SINCLAIR, Thomas Alain. **Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey** III, London, 1989, The Pindar Press
SÖZEN, Metin. **Anadolu Kentleri**, İstanbul, 1971, Doku Yayınevi
SÖZEN, Metin. **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi**, İstanbul, 1981 TTOK Yayınları
SPENGLER William F.-SAYLES Wayne G. **urkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography** I, Wisconsin, 1992, Clios-Cabinet, s.60-68
SUNGUROĞLU, İshak. **Harput Yollarında** I, İstanbul, 1958, Yeni Matbaa
SÜMER, Faruk. **Karakoyunlular** I, Ankara, 1984, TTK Yayınları
SÜMER, Faruk. "Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler.", **Belleten** LIV, 1990, s.632-643
TANYELİ, Uğur. **Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11-15 yy)**, İstanbul, 1987, İTÜFBE
TELLİOĞLU, İbrahim. "Harput'un Türkleşmesinde Artukoğulları'nın Rolü",**Dünü ve Bugünüyle Harput** I, Elazığ, 1999a, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, s.11-16
TONBUL, Saadettin-KARADOĞAN Sabri, "Harput'un Kuruluş Yeri ve Şehrin Fonksiyonunu Yitirmesi Üzerinde Etkisi Olan Doğal ve Çevre Faktörleri", **Dünü ve Bugünüyle Harput** II, Elazığ, 1999, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, s.303-324
TOZER, Henry Fanshawe. **Turkish Armenia and Eastern Asia Minor**, London, 1881
TURAN, Osman. **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul, 1971, Turan Neşriyat Yurdu
TURAN, Osman. **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1993, Boğaziçi Yayınları
ÜNAL, Mehmet Ali. **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı** (1518-1566), Ankara, 1989, TTK Yayınları
ÜNAL, Mehmet Ali. "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı." **Tarih İçinde Harput**, Elazığ, 1992, FHAM Yayınları, s.89-99
ÜNLEN Canan-KUNTAY Orhan. "Terkedilmiş Tarihi Bir Kent Olan Harput'un Yeniden Canlandırılması", **Dünü ve Bugünüyle Harput**, I Elazığ, 1999, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, s.283-286
YALGIN, Ali Rıza. **"Harput."**, Ülkü II/15, 1948, s.22-24
YILDIZ, Hakkı Dursun. "Bizans Tarihi", **Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi** 3, İstanbul, 1982, Görsel Yayıncılık
YILDIZ, Hakkı Dursun. "Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi ve Türk Vatanı Olması" **Tarih İçinde Harput**, Elazığ, 1992, FHAM Yayınları, s.33-41
YINANÇ, Mükrimin Halil. **"Akkoyunlular."**, İslam Ansiklopedisi I, İstanbul, 1940, MEB Yayınları, s.251-270
YINANÇ, Mükrimin Halil. **"Belek."**, İslam Ansiklopedisi II, İstanbul, 1949, MEB Yayınları, s.468-473
YİNANÇ, Rafet. **Dulkadir Beyliği**, Ankara, 1989, TTK Yayınları
YUVALI, A.Kadir. "Ortaçağ Anadolu Şehirlerinin Sosyal ve İktisadi Durumları.", **Tarih İçinde Harput**, Elazığ, 1992, FHAM Yayınları, s.59-63

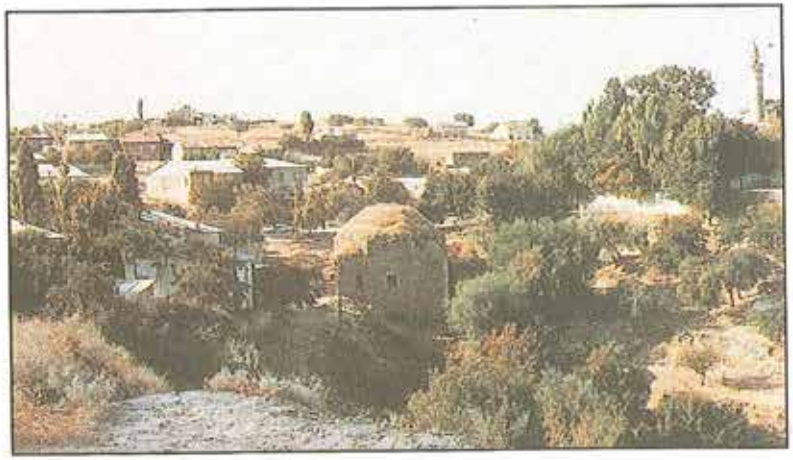
Resim 1. Harput, genel görünüm

Resim 2. Harput, genel görünüm

Resim 3. Harput, genel görünüm

Resim 4. Harput, genel görünüm

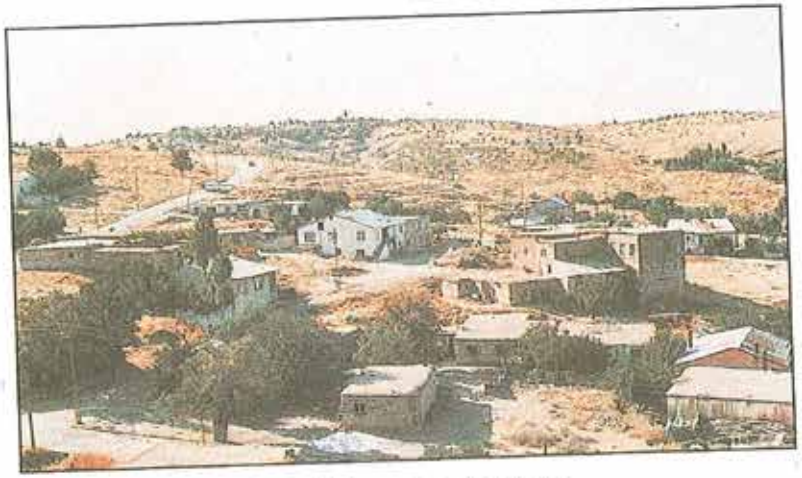
Resim 5. Harput, genel görünüm

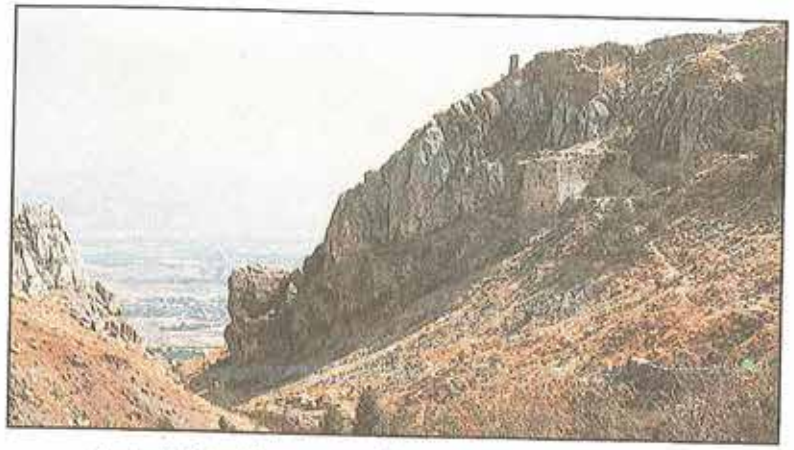
Resim 6. Harput, genel görünüm

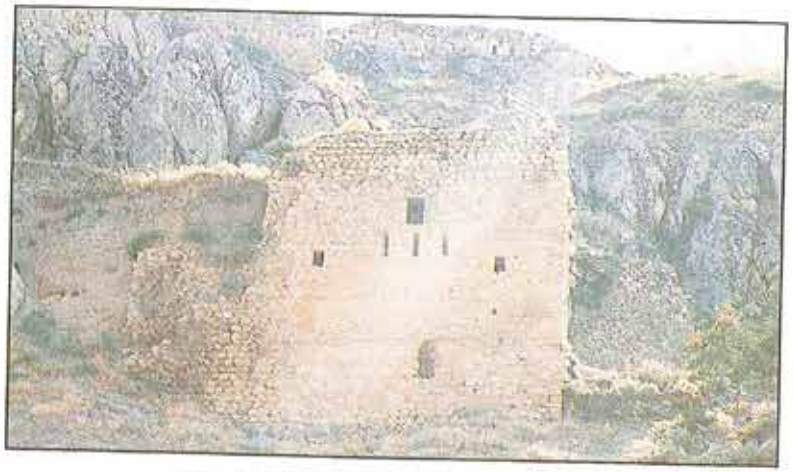
Resim 7. Harput, genel görünüm

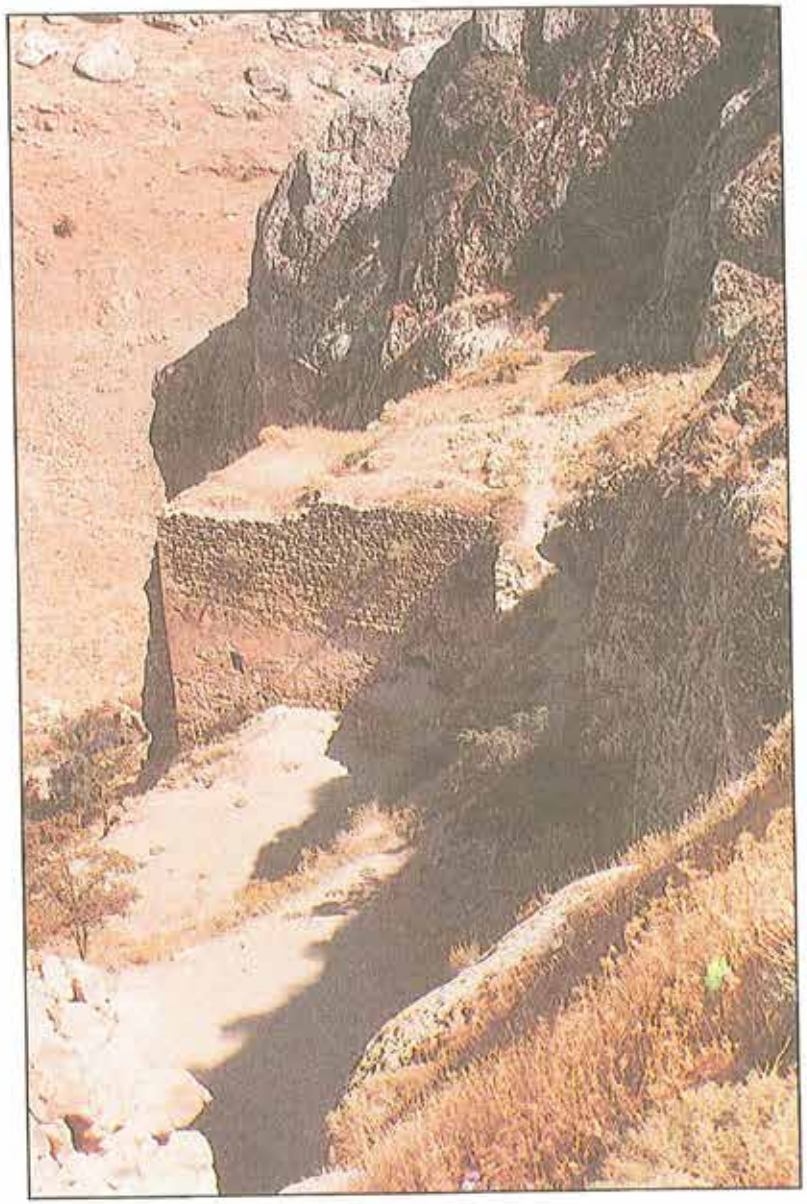
Resim 8 Harput, genel görünüm

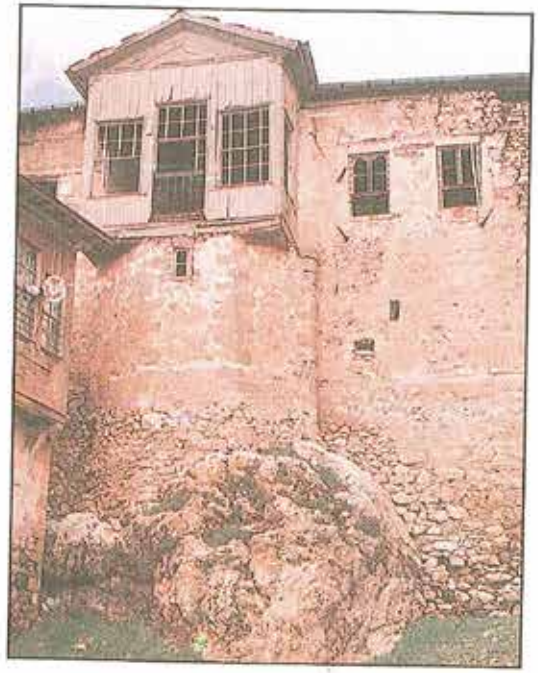
Resim 9. Dabakhane Deresi, İç Kale ve Meryem Ana Kilisesi

Resim 10. Meryem Ana Kilisesi, doğu cephe

Resim 11. Meryem Ana Kilisesi, kuzeyden bakış

Resim 12. Dış Kale burç kalıntısı

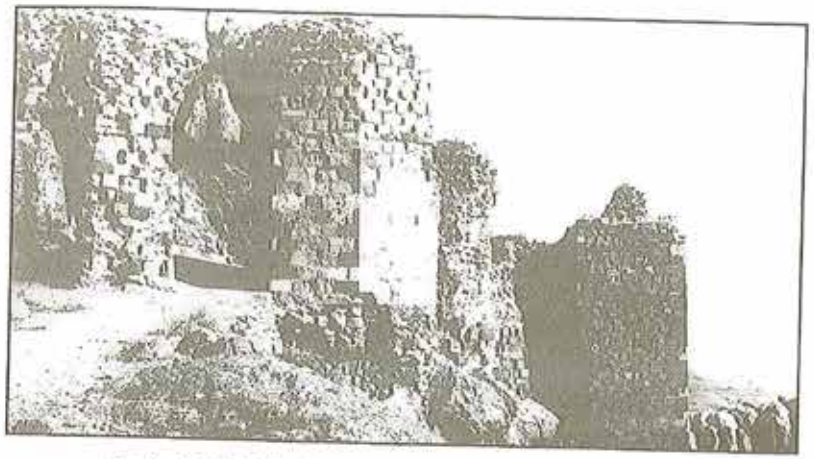
Resim 13. Dağ Kapı giriş kulesi

Resim 14. İç Kale hava fotografi (Harita Genel Komutanlığı Arşivi)

Resim 15. İç Kale, kuzeyden bakış

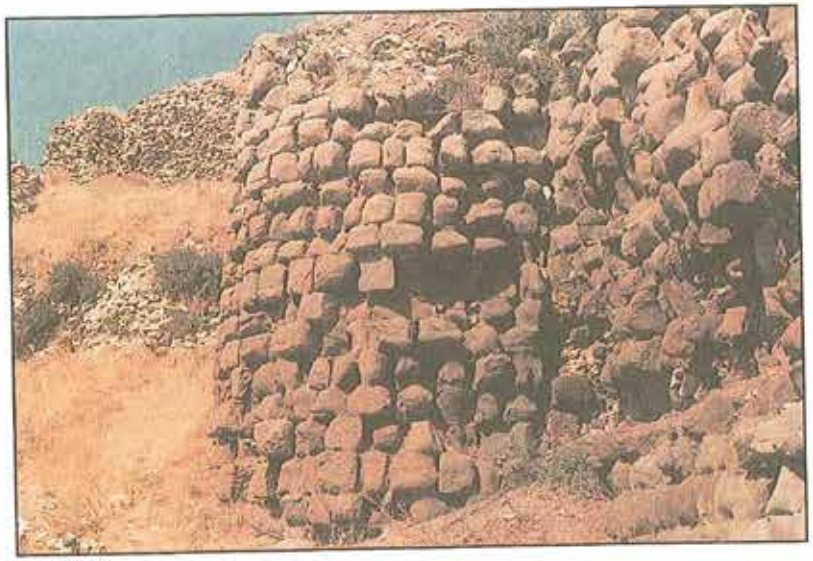
Resim 16. İç Kale, 1. giriş kapısı (Ardıçoğlu kolleksiyonu)

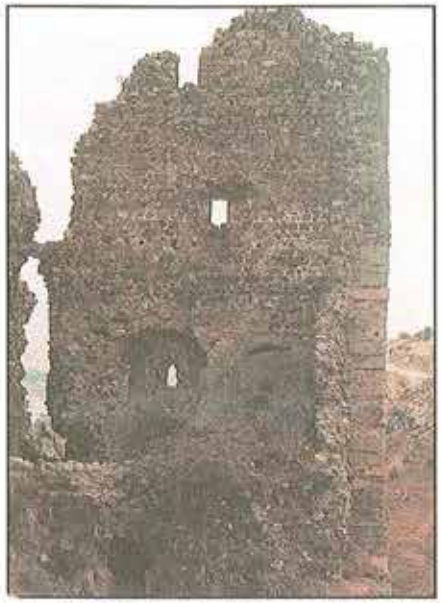
Resim 17. İç Kale, 1. giriş kapısı

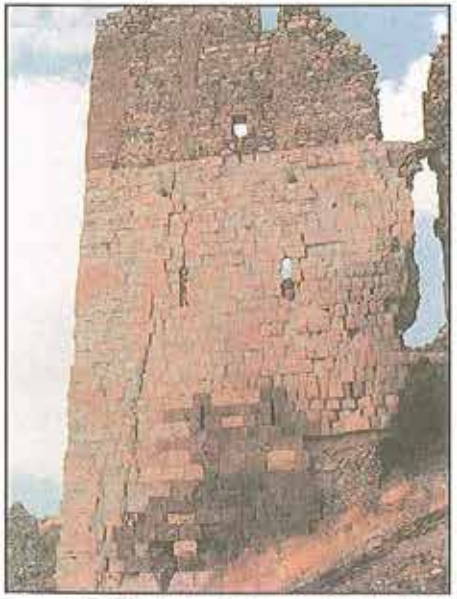
Resim 18. İç Kale, giriş kapıları

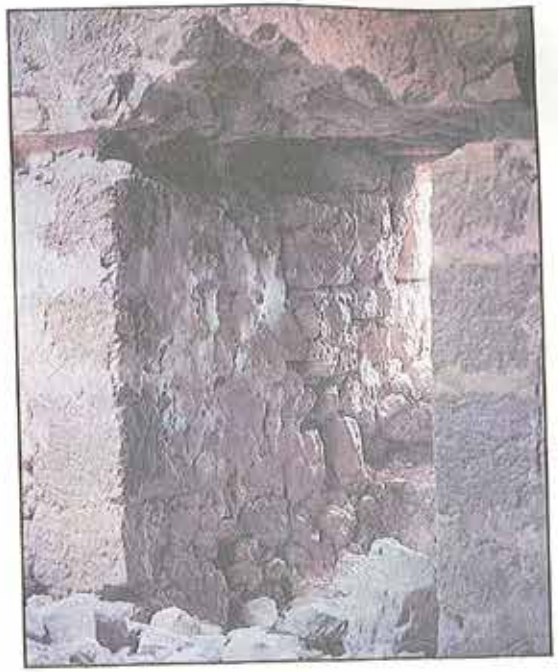
Resim 19. İç Kale, batı 2. kademe sur duvarları.

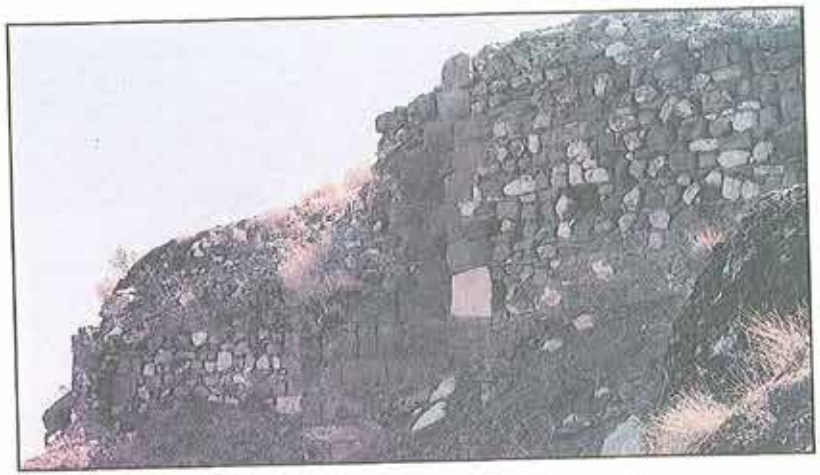
Resim 20. İç Kale, Belek Burcu (I Nolu Mekân) kuzeyden bakış.

Resim 21. İç Kale, Belek Burcu (I Nolu Mekân) güneyden bakış.

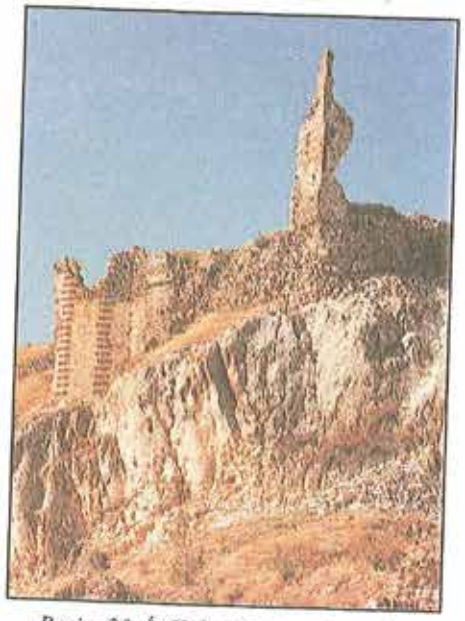
Resim 22. İç Kale Belek Burcu alt kat güney mazgal pencere içten görünüm.

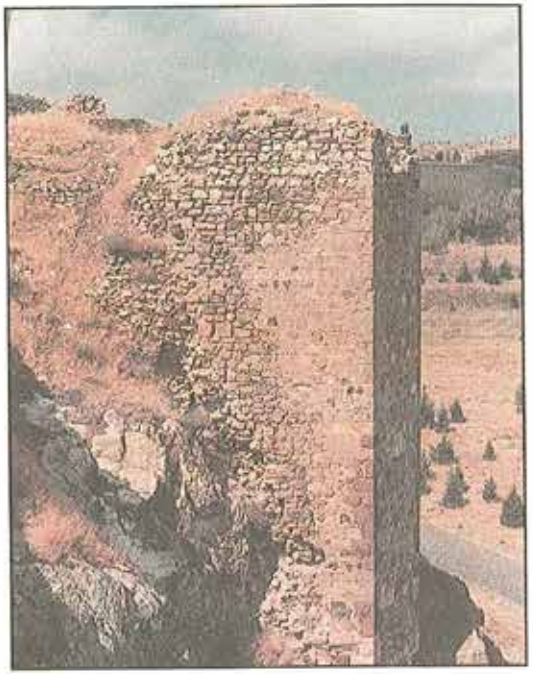
Resim 23. İç Kale, doğu sur duvarları güney köşe

Resim 24. İç Kale, doğu sur duvarları.

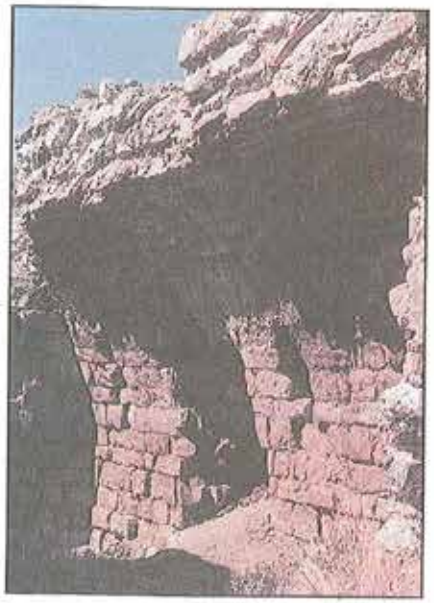
Resim 25. İç Kale, doğu sur duvarları Balaban ve Dabakhane burçları

Resim 26. İç Kale doğu sur duvarları Halil İbrahim Burcu

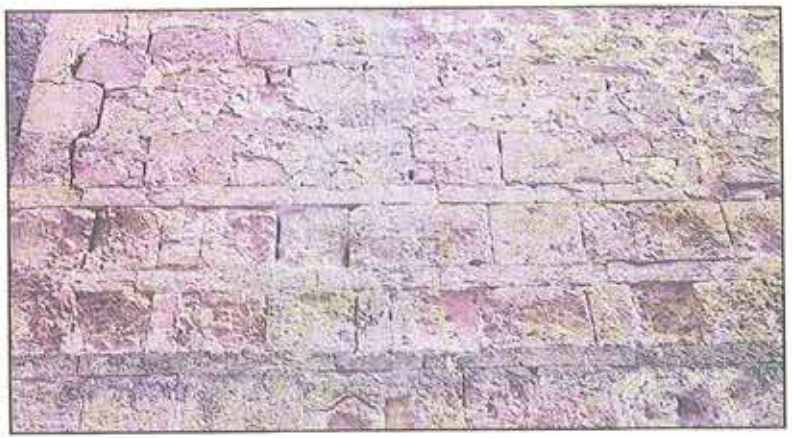
Resim 27. İç Kale, kuzeydoğu sur duvarları

Resim 28. İç Kale, I Nolu mekân

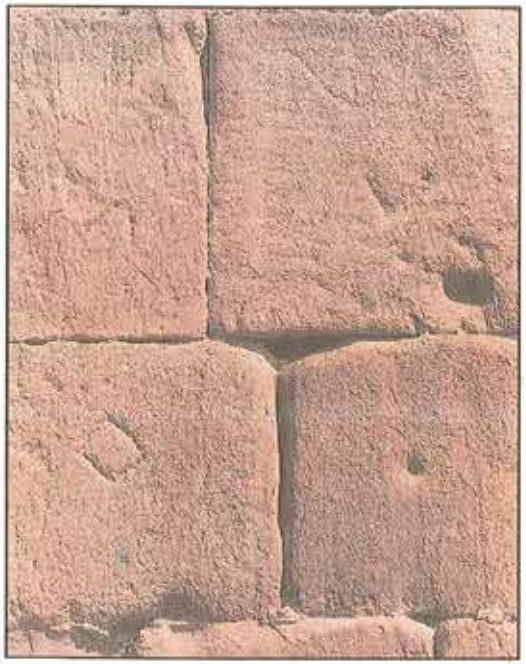
Resim 29. İç Kale, I Nolu mekân

Resim 30. İç Kale, batı sur duvarları Çubuk Bey Burcu'ndan ayrıntı.

Resim 31. İç Kale, batı 2. kademe sur duvarları taşçı işaretleri.

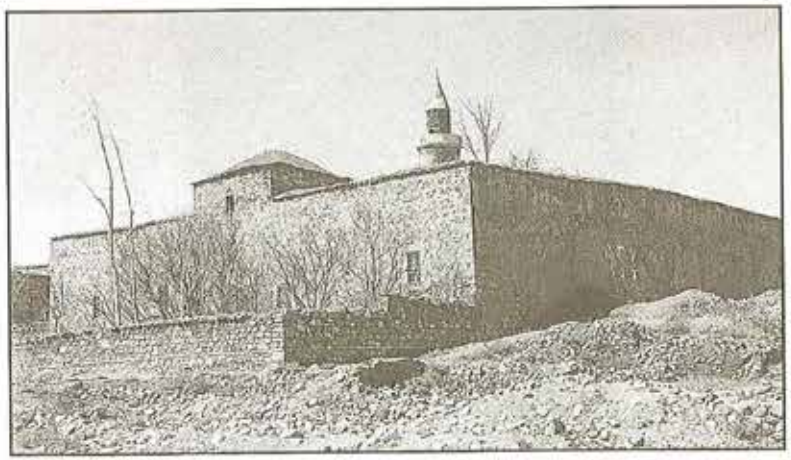
Resim 32. İç Kale batı 2. kademe sur duvarları taşçı işaretleri

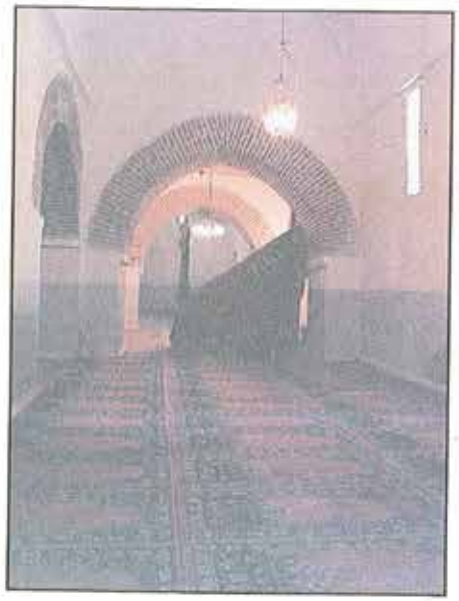
Resim 33. İç Kale, 3. giriş kapısı Aslanlı Burç'ta bulunan Aslan-Fil mücadele sahnesi

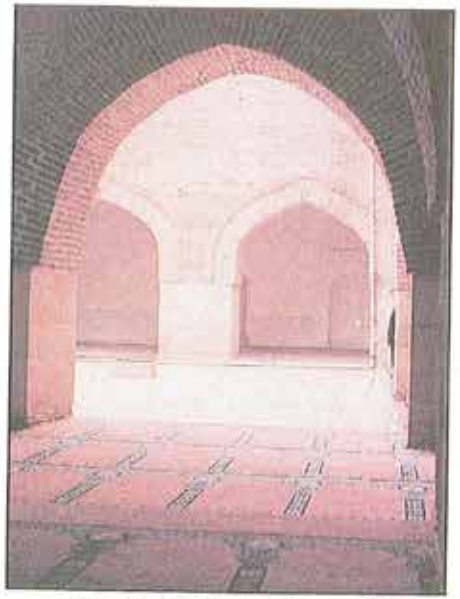
Resim 34. İç Kale, 3. giriş kapısı Aslanlı Burç'ta bulunan Aslan kabartması

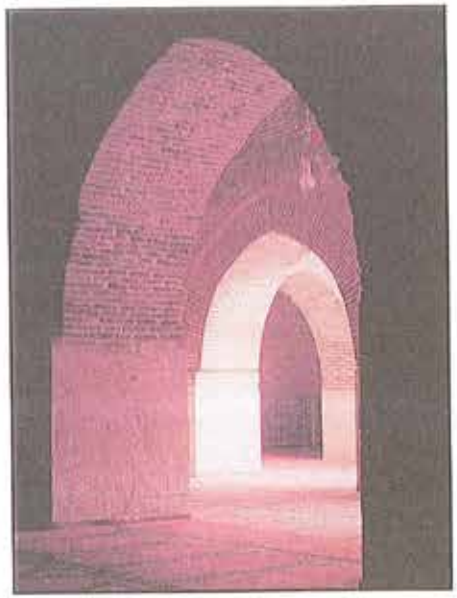
Resim 35. Ulu Camii güneydoğudan bakış (Anıtlar ve Müzeler Müdürlüğü Arşivi)

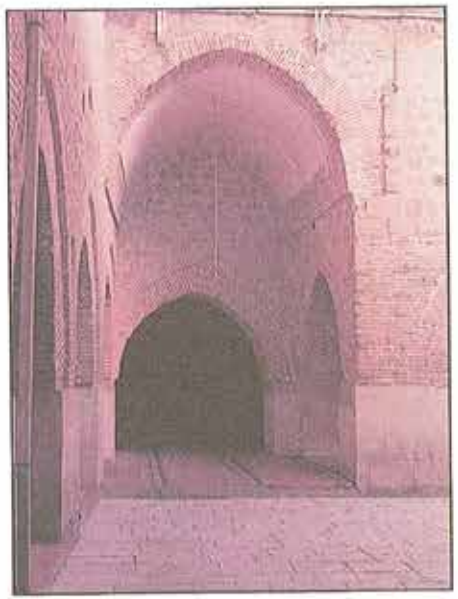
Resim 36. Ulu Camii, harim güney sahın

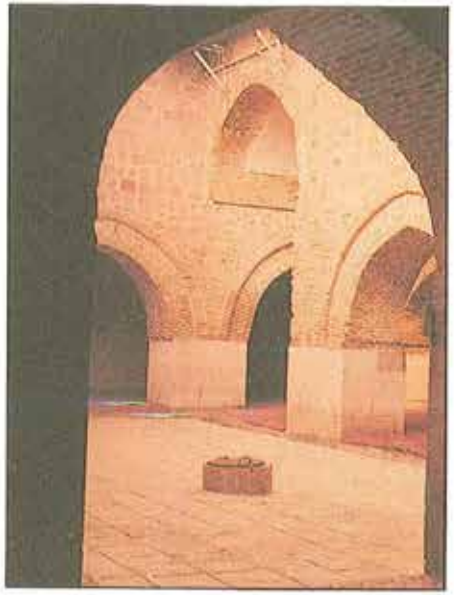
Resim 37. Ulu Cami, avlu revakları

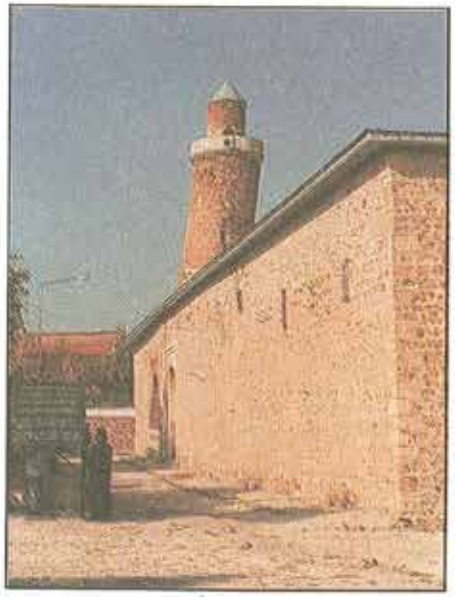
Resim 38. Ulu Camii, avlu revakları

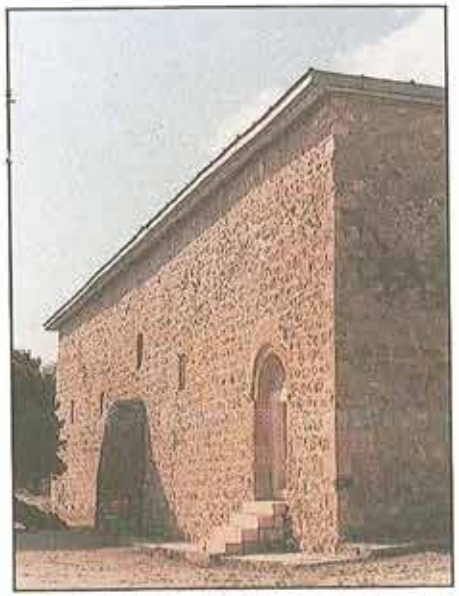
Resim 39. Ulu Cami, avlu revakları

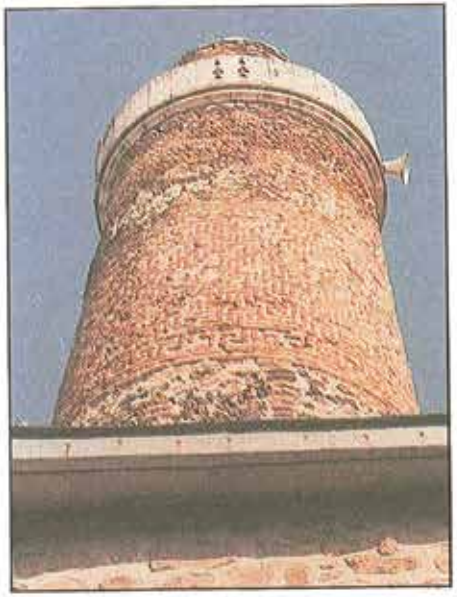
Resim 40. Ulu Camii, avlu revakları

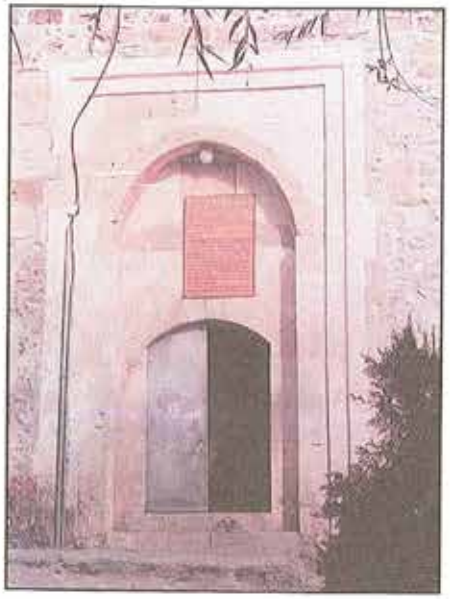
Resim 41. Ulu Cami, güneybatıdan bakış

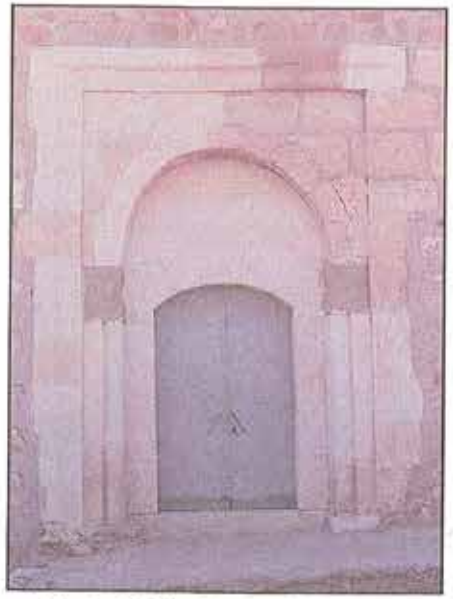
Resim 42. Ulu Camii , güneydoğudan bakış

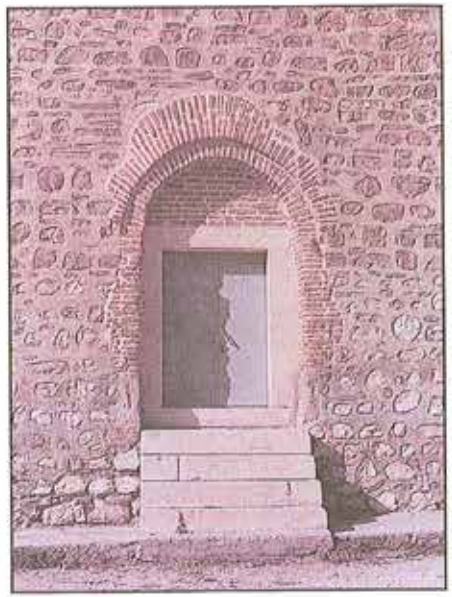
Resim 43. Ulu Cami, minare

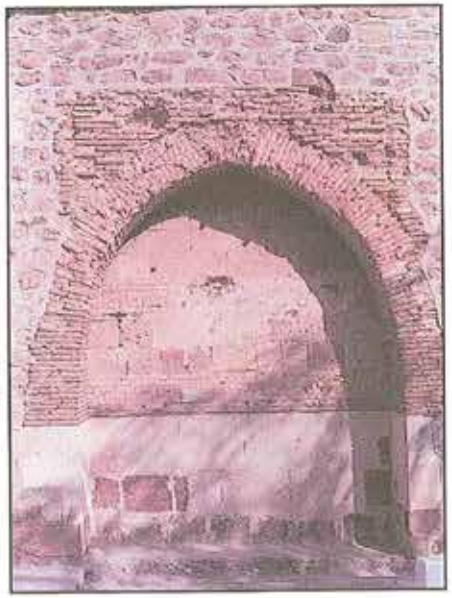
Resim 44. Ulu Camii, avlu doğu kapısı

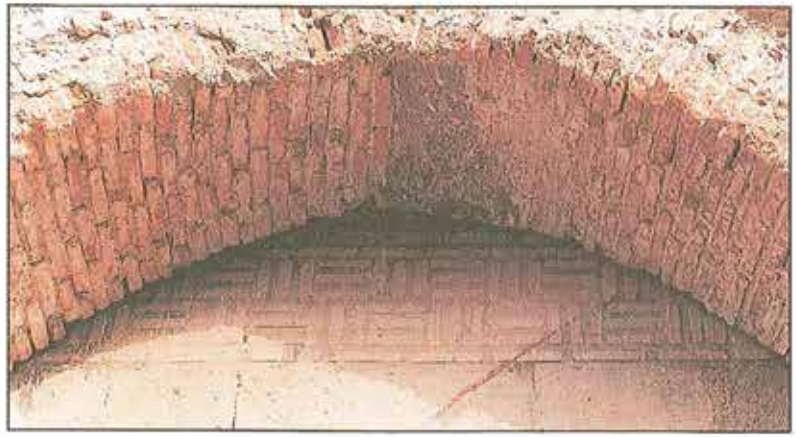
Resim 45. Ulu Cami, avlu batı kapısı

Resim 46. Ulu Camii, harim güney kapısı

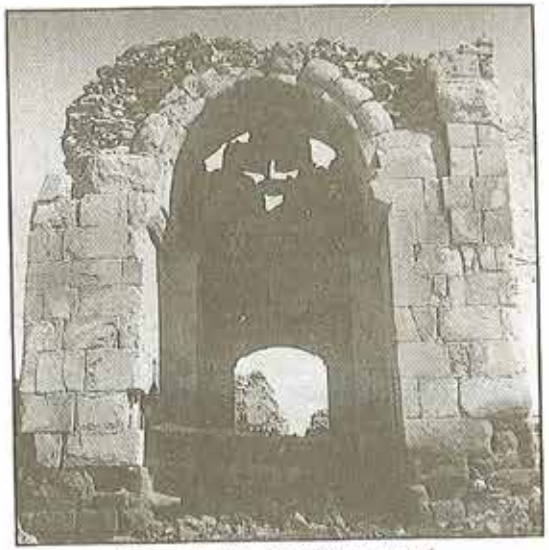
Resim 47. Ulu Cami, minare kürsüsü

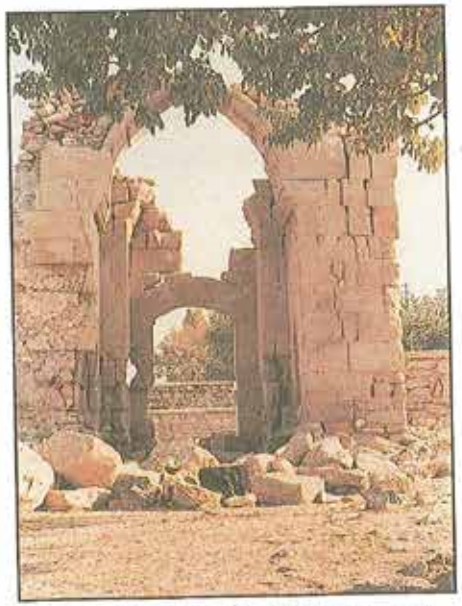
Resim 48. Ulu Cami, minare kürsüsünden ayrıntı

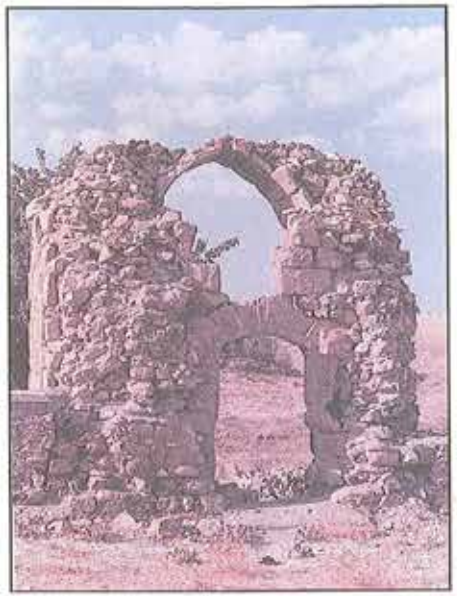
Resim 49. Ulu Cami, minare kürsüsünden ayrıntı

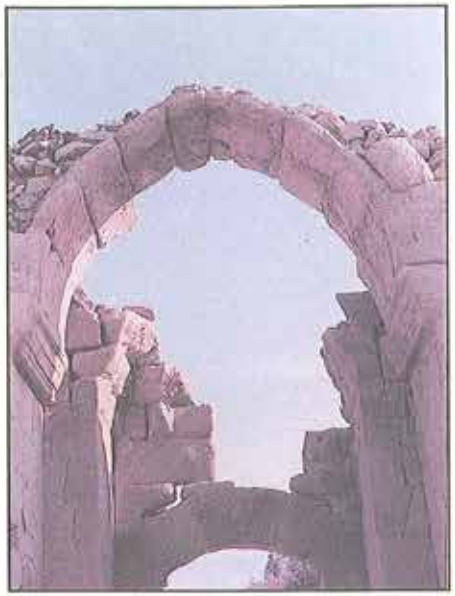
Resim 50. Esediye Cami, portal
(Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi)

Resim 51. Esediye Cami, portal ön yüz

Resim 52. Esediye Cami, portal arka yüz

Resim 53. Esediye Cami, portalden ayrıntı

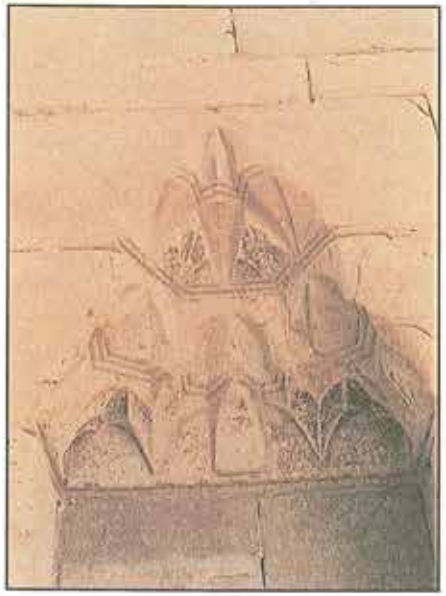
Resim 54. Esediye Cami, harimdeki mihrap

Resim 55. Esediye Cami, harim mihrap doğusundaki ikinci mihrap/niş

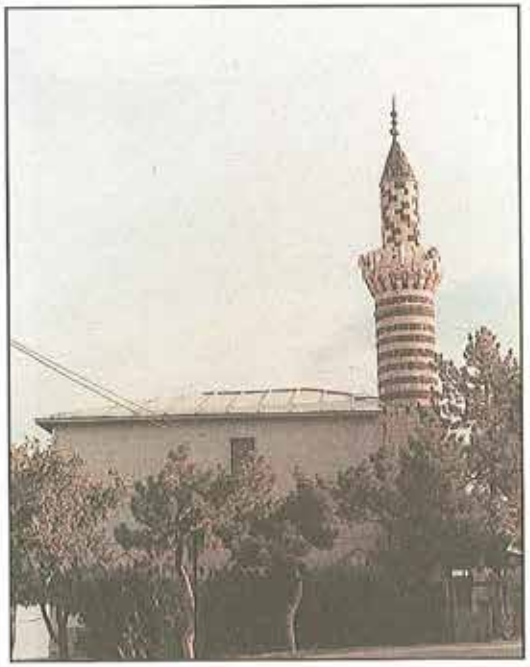
Resim 56. Esediye Cami, portaldeki niş

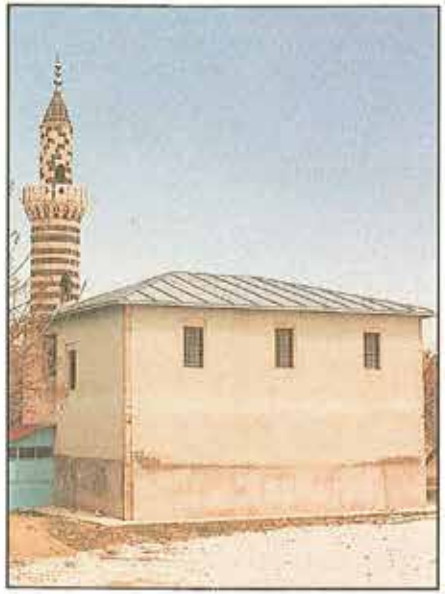
Resim 57. Esediye Cami, portaldeki nişten ayrıntı

Resim 58. Esediye Camii, portal kemerinden ayrıntı

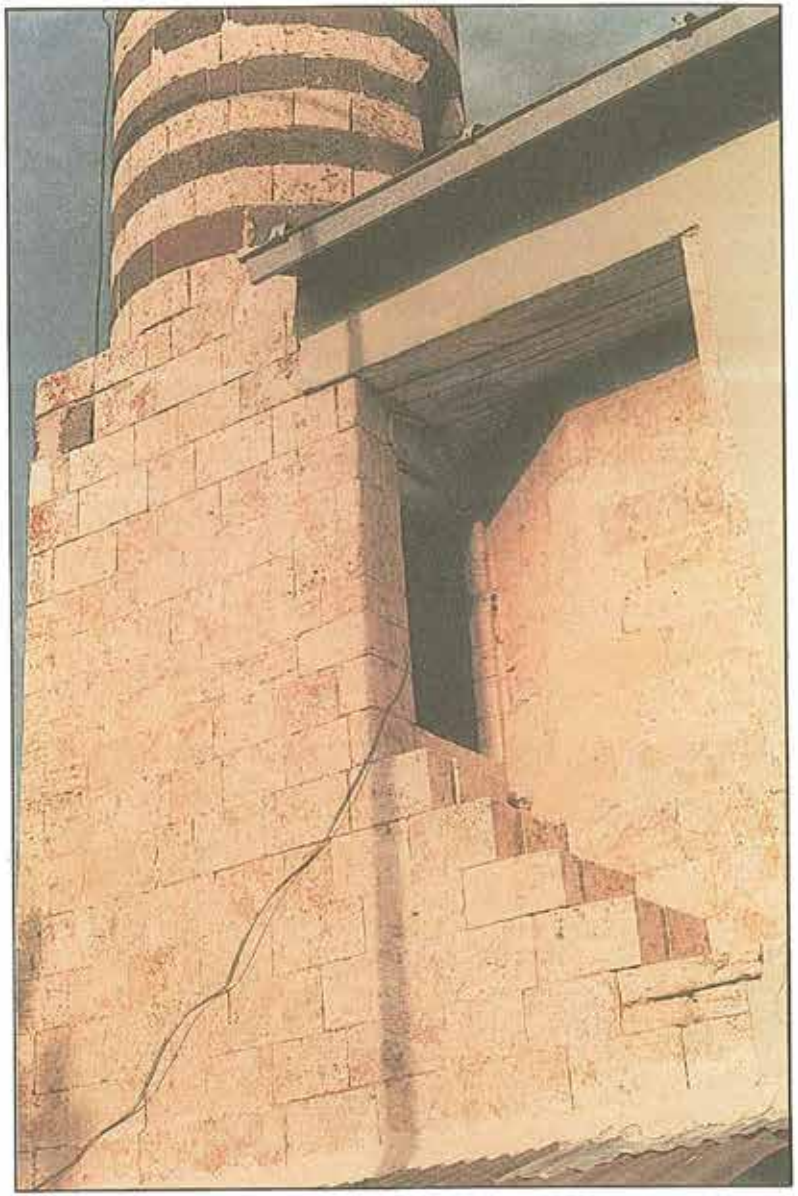
Resim 59. Alacalı Mescid, kuzeyden bakış

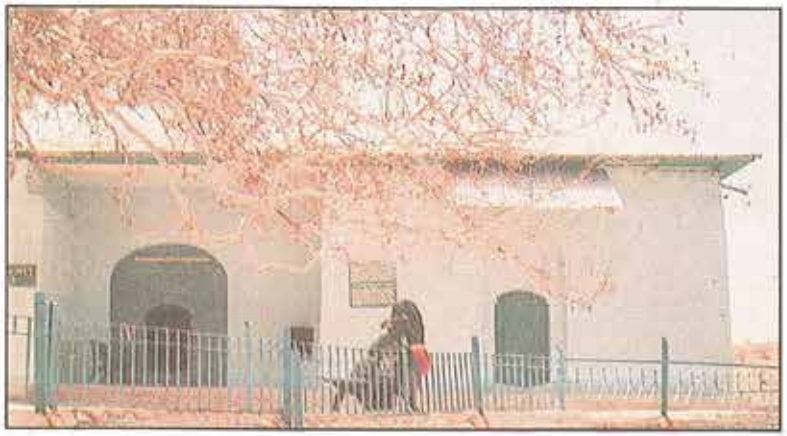
Resim 60. Alacalı Mescid, güneydoğudan bakış

Resim 61. Alacalı Mescid, minare

Resim 62. Alacalı Mescid, minare kürsüsü,

Resim 63. Feth Ahmet Baba Mescid ve Türbesi kuzey cephe

Resim 64. Feth Ahmet Baba Mescid ve Türbesi doğudan bakış

Resim 65. Feth Ahmet Baba Mescid ve Türbesi, sandukadan detay

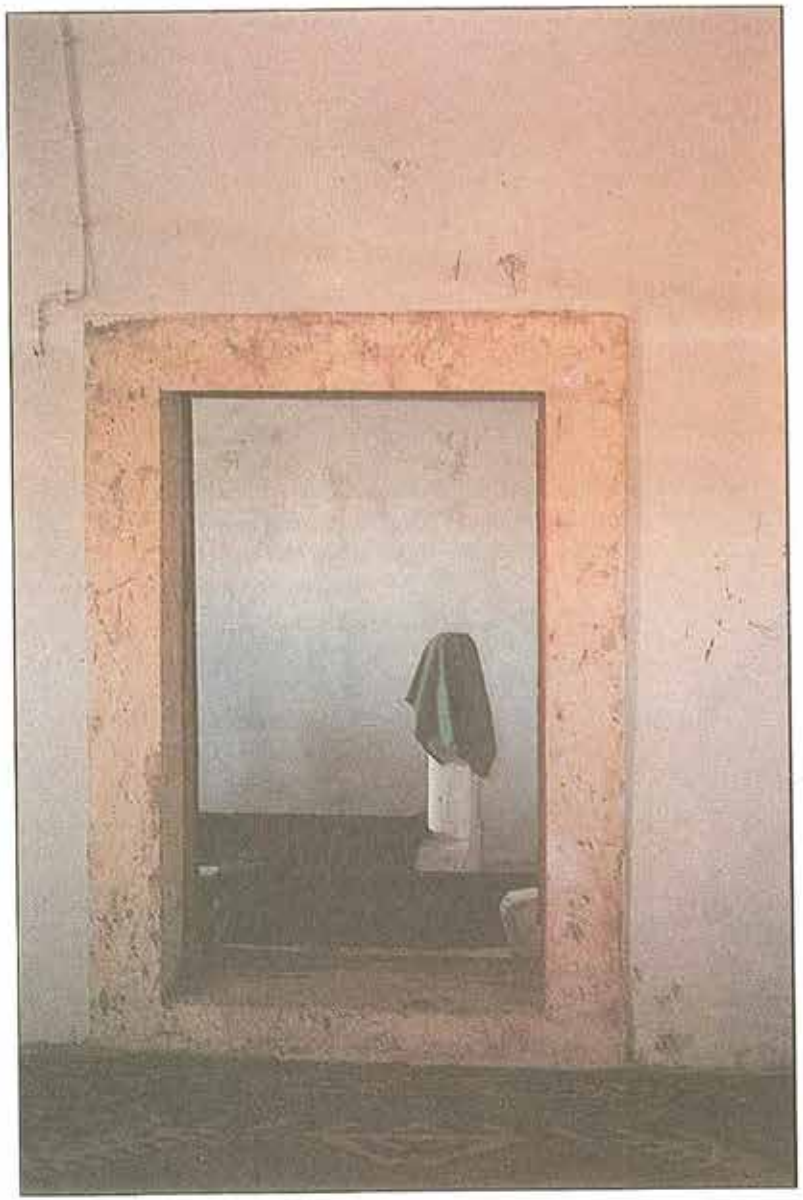
Resim 66. Feth Ahmet Baba Mescid ve Türbesi, güneydoğudan bakış

Resim 67. Ahi Musa Mescid ve Türbesi, harim güneye bakış

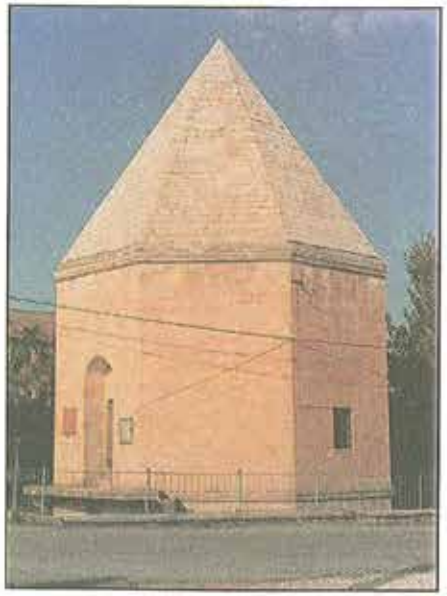
Resim 68. Ahi Musa Mescid ve türbesi, harim kuzeybatı köşe

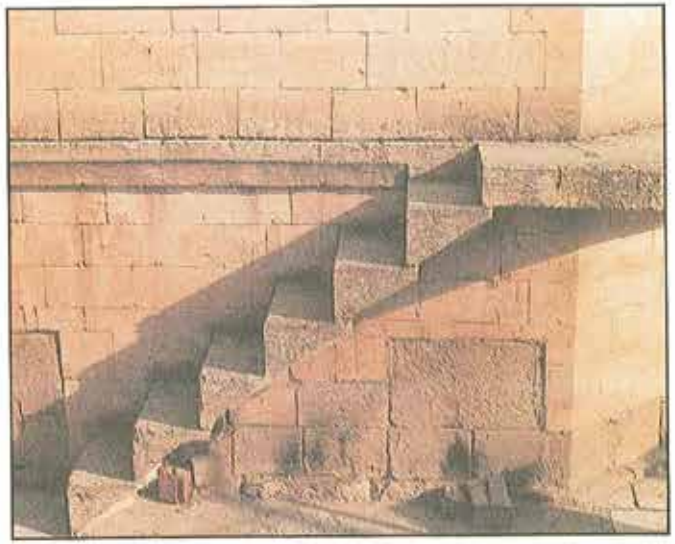
Resim 69. Ahi Musa Mescid ve Türbesi, türbe mekanına geçiş kapısı

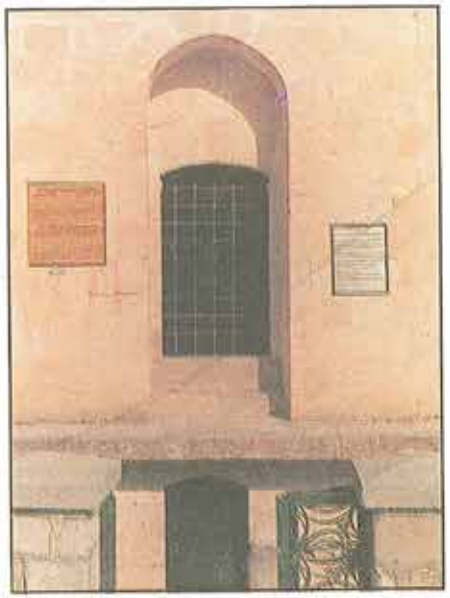
Resim 70. Mansur Baba Türbesi batı cephe (Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi)

Resim 71, Mansur Baba türbesi güneybatıdan bakış

Resim 72. Mansur Baba Türbesi kuzey cephe merdivenleri

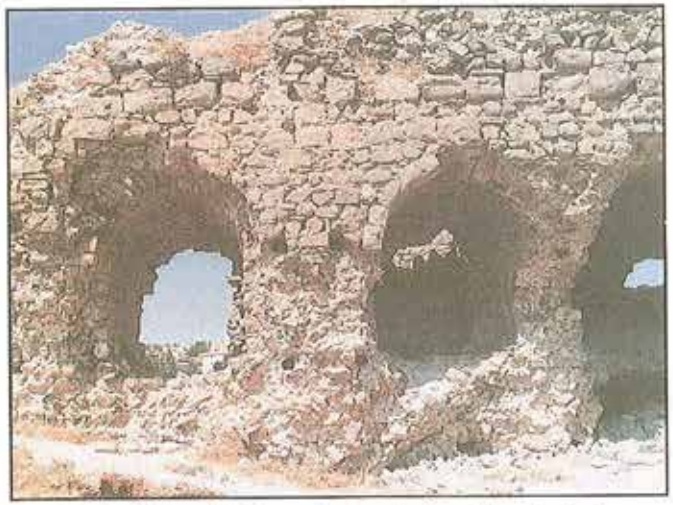
Resim 73. Mansur Baba türbesi, batı cephe alt ve üst katlara giriş kapıları

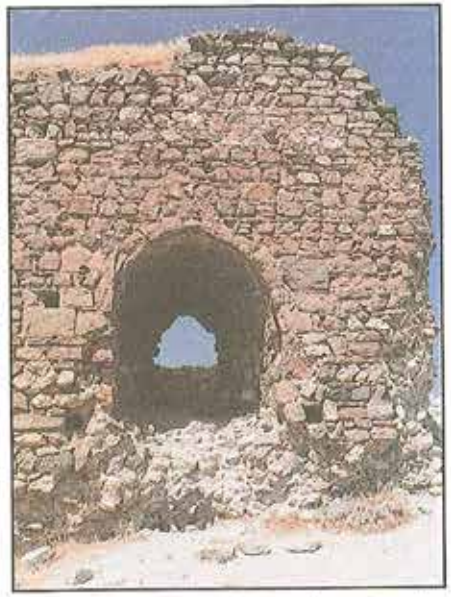
Resim 74. Artuklu Sarayı, güney cephe

Resim 75. Artuklu Sarayı, ana eyvan güneyden bakış

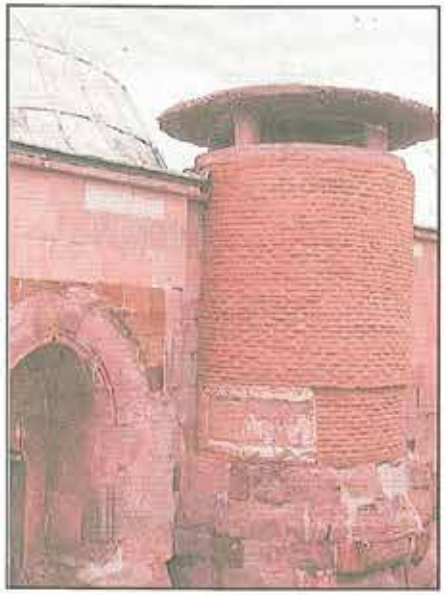
Resim 76. Artuklu Sarayı, batı mekanlar güneyden bakış

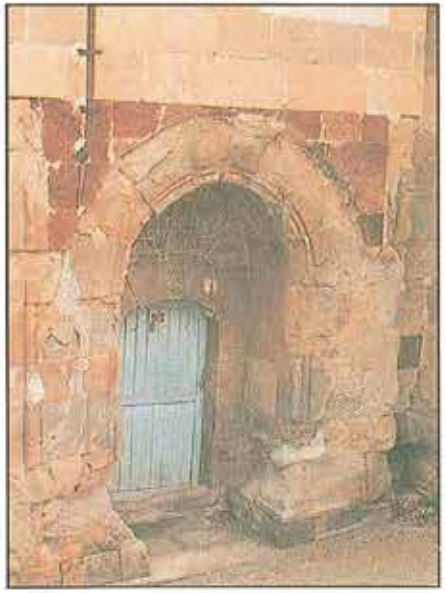
Resim 77. Artuklu Sarayı, doğu mekan güneyden bakış

Resim 78. Arap Baba Mescid ve Türbesi, kuzeydoğudan bakış

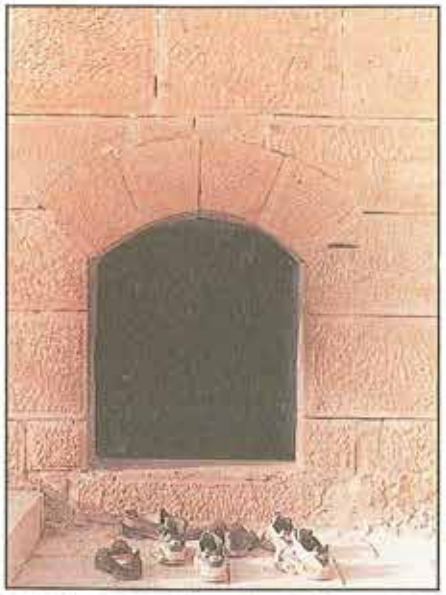
Resim 79. Arap Baba Mescid ve Türbesi, kuzey cephe minare

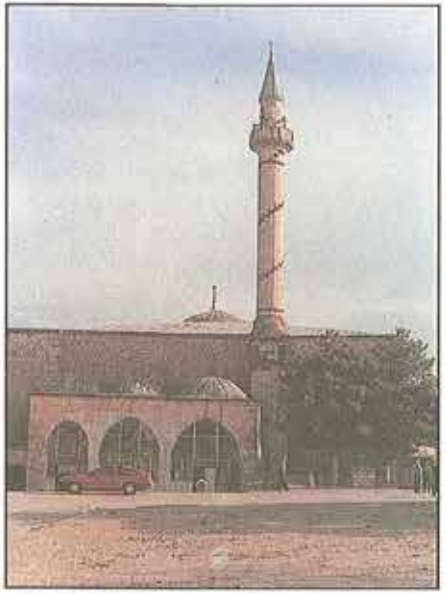
Resim 80. Arap Baba Mescid ve Türbesi, kuzey cephe portal

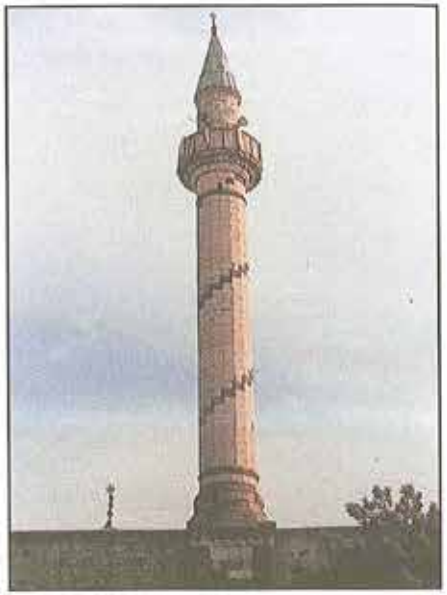
Resim 81. Arap Baba Mescid ve Türbesi, kuzey cephe minareden ayrıntı

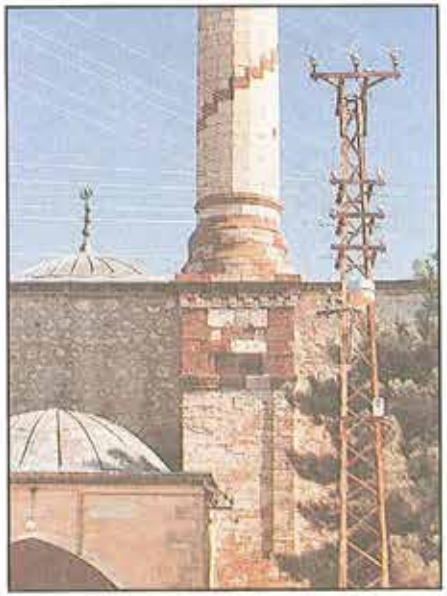
Resim 82. Arap Baba Mescid ve Türbesi, güney cephe,, mezar odasına giriş kapısı

Resim 83. Sara Hatun Cami, kuzey cephe

Resim 84. Sara Hatun Camii, kuzey cephe minare

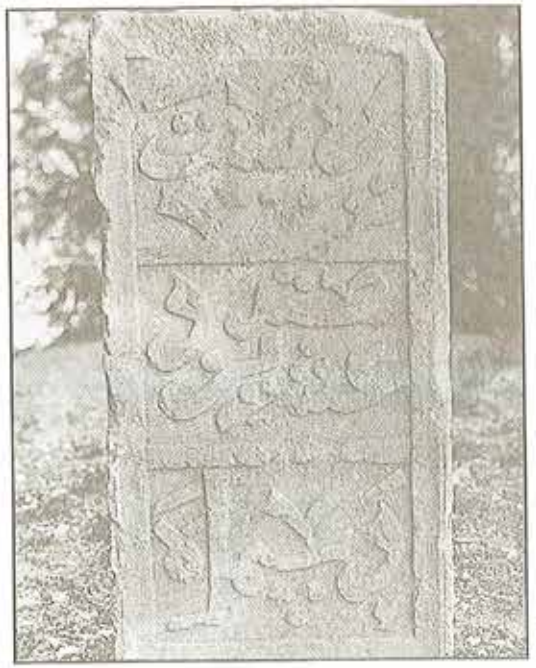
Resim 85. Sara Hatun Cami, minareden ayrıntı

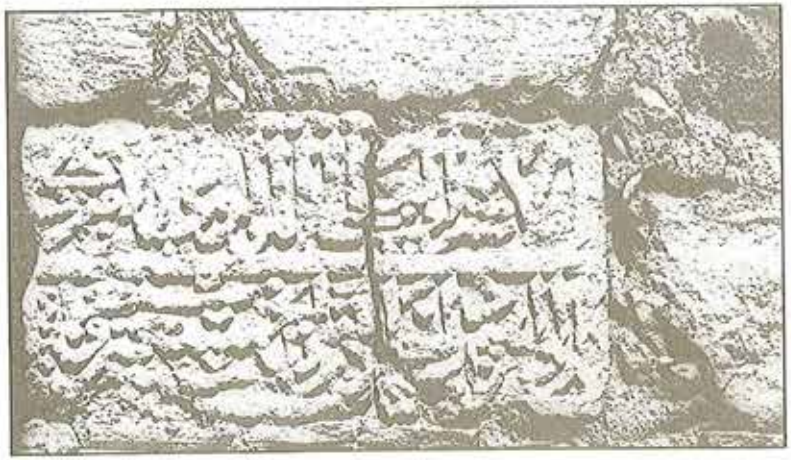
Resim 86. İç Kale, maristan kitabesi

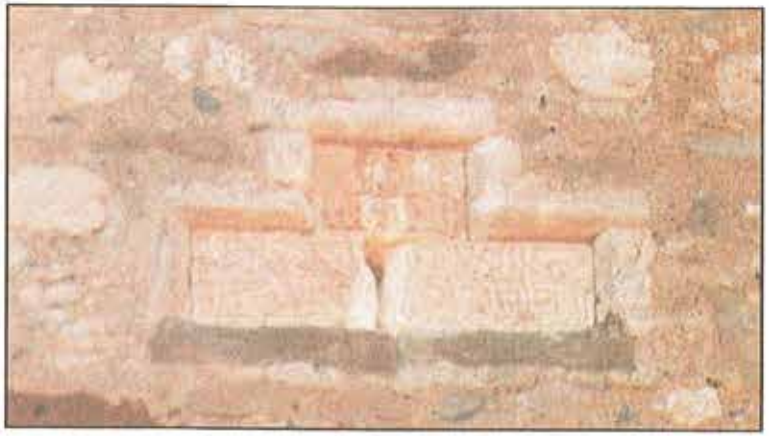
Resim 87. İç Kale, maristan kitabesi

Resim 88. İç Kale, maristan tarih kitabesi

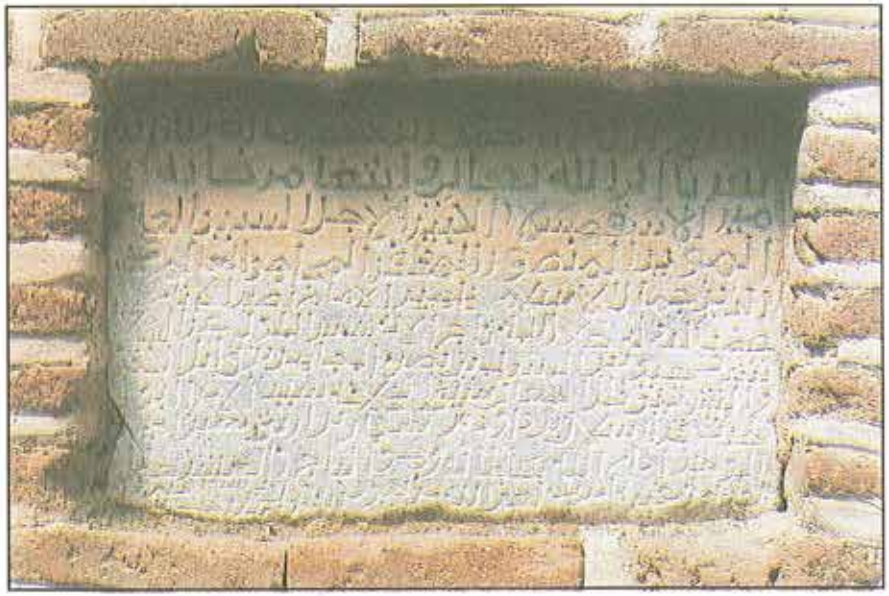
Resim 89. İç Kale, Dulkadirli kitabesi (Ardıçoğlu kolleksiyonu)

Resim 90. İç Kale, Halil İbrahim Burcu, Dulkadirli kitabesi

Resim 91. İç Kale, Aslanlı Burç, Akkoyunlu kitabesi

Resim 92. Ulu Cami, Artuklu vergi kitabesi

Resim 93. Feth Ahmet Baba Mescid ve Türbesi, sanduka kitabesi

Resim 94. Feth Ahmet Baba Mescid ve Türbesi, sanduka kitabesi